

LÝCHNOS

Årsbok för idé- och lärdomshistoria
Annual of the Swedish History of Science Society

2016

LYCHNOS

Utgiven av Lärdomshistoriska Samfundet med stöd av Vetenskapsrådet; Institutionen för idé- och lärdomshistoria, UU; Institutionen för kultur och estetik, SU; Institutionen för idé- och samhällsstudier, UmU; Institutionen för kultur-vetenskaper, LU; Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, GU.

REDAKTÖR/EDITOR

Katarina Leppänen

RECENSIONSREDAKTÖR/REVIEW EDITOR

Karolina Enquist Källgren

NATIONELLT RÅD/ADVISORY BOARD

David Dunér, professor, Lunds universitet

Victoria Fareld, lektor, Stockholms universitet

Bosse Holmqvist, professor, Stockholms universitet

Thomas Karlsohn, docent, Uppsala universitet

Lena Lennerhed, professor, Södertörns högskola

Ulla Manns, professor, Södertörns högskola

Christer Nordlund, professor, Umeå universitet

Sven Widmalm, professor, Uppsala universitet

TIDIGARE REDAKTÖRER/FORMER EDITORS

Johan Nordström 1936–1949

Sten Lindroth 1950–1980

Gunnar Eriksson 1980–1990

Karin Johannisson 1990–2000

Sven Widmalm 2000–2006

Bosse Holmqvist 2006–2015

REDAKTIONENS ADRESS/ADDRESS

Lychnos

Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion

Göteborgs universitet

Box 200

405 30 Göteborg

Sverige/Sweden

OMSLAGSBILD

Odalisk, August Hagborg, 1877, Göteborgs konstmuseum.

© 2016 Lärdomshistoriska Samfundet och författarna

ISBN 978-91-85286-66-9

ISSN 0076-1648

PRODUKTION/PRODUCTION

Johan Laserna, Torna Hällestad 2016

TRYCK/PRINT

Munkreklam AB

Innehåll

Från redaktionen	7

Artiklar/Articles

MARIA JOHANSEN	
Fantasmernas spektrum. Om Eliza Haywoods <i>Fantomina</i> . <i>Or, love in a maze</i> (1725)	11
Abstract: The spectrum of phantasms. On Eliza Haywood's <i>Fantomina</i> . <i>Or, love in a maze</i> (1725)	
LEIF RUNEFELT	
Förhöjd sanning. Skönhet, smink och samhällsordning, 1720–1820	35
Abstract: Enhanced truth. Beauty, face-painting and social order, 1720–1820	
MATILDA AMUNDSSEN BERGSTRÖM	
La querelle des femmes. En arkipelagisk historia	59
Abstract: La querelle des femmes. An archipelagic history	
INGELA PEHRSON BERGER	
Mirakel och vetenskap i Carl von Linnés dissertation <i>Miracula insectorum</i> (1752)	81
Abstract: Miracles and science in the Linnaean dissertation <i>Miracula insectorum</i> (1752)	
ANDREAS ÖNNERFORS	
Unlocking translations as tools of scientific communication. The genesis of Thunberg's "Travels" in German 1788–1794	105

MARIA BJÖRK

Kalvbrässkontroversen. Veterinärmedicinaren Elis Sandberg, cancermedlet THX och skolmedicinen i Sverige från 1952 till 1989

129

Abstract: The thymus controversy. Elis Sandberg and the controversial cancer drug THX in Sweden 1952–1989

HAMPUS ÖSTH GUSTAFSSON

Elfenbenstornet under belägring. Legitimering och mobilisering av humaniora i Sverige 1937–1947

155

Abstract: The ivory tower under siege. Legitimation and mobilization of the humanities in Sweden 1937–1947

Miscellanea

PETTER HELLSTRÖM

The great chain of ideas. The past and future of the history of ideas, or why we should not return to Lovejoy

179

In memoriam

Karin Johannisson 1944–2016

191

Avhandlingsrecensioner

Matthew Norris: *A pilgrimage to the past. Johannes Bureus and the rise of Swedish antiquarian scholarship, 1600–1650* (Mats Malm)

197

Daniel Nyström: *Innan forskningen blev radikal. En historiografisk studie av arbetarhistoria och kvinnohistoria* (Ulla Manns)

205

Bokrecensioner

Nils Andersson & Mats Greiff (red.) *Från Göteborg till Malmö via Königsberg. En resa i idéhistoria, idrott, kultur och utbildning* (Bo Lindberg)

215

Maria Björkman, Patrik Lundell & Sven Widmalm (red.): *De intellektuellas förräderi? Intellektuellt utbyte mellan Sverige och det Tredje riket* (Britas Benjamin Eriksson)

216

Anders Burman: *Flykten från Hegel. Den postmoderna vänsterns genealogi* (Johan Söderberg)

219

Magnus Bårtås & Andrej Slávik (red.): <i>Microhistories</i> (Victoria Fareld)	222
Mohammad Fazlhashemi: <i>Islams dynamiska mellantid. Muslimsk idéhistoria mellan guldåldern och framväxten av politisk islam</i> (Klas Grinell)	225
Klas Grinell: <i>Islams filosofihistoria. Från Fitaghuras och Aflatun till Nasr och Ramadan</i> (Mohammad Fazlhashemi)	227
Emma Hagström Molin och Anders Hellerstedt (red.): <i>Lärda samtal. En festskrift till Erland Sellberg</i> (Christine Quarfood)	230
Carina Lidström: <i>Berättare på resa. Svenska resenärers reseberättelser 1667–1829</i> (Andreas Önnorfors)	233
Matts Lindström & Adam Wickberg Månsson (red.): <i>Universitetet som medium</i> (Karolina Enquist Källgren)	236
David Rynell Åhlén: <i>Samtida konst på bästa sändningstid. Konst i svensk television 1956–1969</i> (My Klockar Linder)	239
Notiser och meddelanden / Notes and communications	243

Från redaktionen

Välkommen till nygamla *Lychnos*! Tidskriften har genomgått ett antal förändringar som drivits på av både inomvetenskapliga behov samt yttre förändringar i finansieringsstrukturer och nya krav på vetenskapliga publikationer.

Lychnos: Årsbok för idé- och lärdomshistoria har sitt ursprung i Uppsala och ämnets första professor Johan Nordström som 1936 publicerade första numret. Sedan dess har institutionen i Uppsala ansvarat för tidskriften och förtjänstfullt ordnat med utgivning, redaktörskap, arbetsinsatser och en hel del ekonomiskt stöd. När Vetenskapsrådet plötsligt, och med, för många, märkliga argument, vill dra in utgivningsstödet aktualiserades också frågan om *Lychnos* framtid. Är det över huvud taget intressant för någon utanför den ganska lilla krets aktiva idéhistoriker i Sverige att tidskriften fortsätter ges ut? En nationell grupp med forskare från de olika universiteten sattes samman och presenterade ett förslag på Lärdomshistoriska samfundets årsmöte 2015. Denna grupp utgör nu, med förstärkning, tidskriftens nationella råd. Förslaget innehöll ett starkt stöd för fortsatt utgivning under förnyade former. *Lychnos* stod inte heller ensam inför hotet om neddragna resurser, och Föreningen för vetenskaplig publicering bildades, en intresseorganisation som kommunicerar med Vetenskapsrådet för att skapa ett tilldelningssystem som är bättre anpassat till de humanistiska och samhällsvetenskapliga forsknings- och publiceringsmönstren. Nu återstår att se vad som kommer ut av det arbetet.

Lychnos är en central infrastruktur för ämnet, och en av få kanaler som idéhistoriker faktiskt styr över själva. Med universitetens allt större fokusering på publicering av artiklar som mått för både vetenskaplig framgång och medelstildelning måste vi ha kvar tidskrifter där vi själva kan bestämma vad som räknas som idé- och lärdomshistoria. Den fortsatta publiceringen är alltså en viktig del i upprätthållandet av universitetsdisciplinen idéhistoria i Norden. Det värsta scenariot vore att idéhistoriker för publicering hamnade helt i händerna på andra discipliners tidskrifter och att vi behövde, i varje sammanhang, anpassa oss till nya disciplinära regler, teorier och metoder, som i slutändan riskerar att utarma ämnet. *Lychnos* har alltid haft en inklusiv definition av ämnet och innefattat forskning

från närliggande discipliner; detta är en viktig del av ämnets identitet som bör uppmuntras även i fortsättningen.

Ett utmärkande drag för de flesta vetenskapliga tidskrifter är att de cirkulerar mellan olika institutioner och universitet. I de tvärvetenskapliga tidskrifterna bytes inte bara universitetsort utan också redaktionens disciplinära sammansättning. Det är fallet för flera svenska och internationella vetenskapliga tidskrifter. För *Lychnos* del kommer det att innebära att tidskriften flyttar mellan olika universitet där ämnet finns representerat och att den får ny redaktion och redaktör vart tredje år. Eftersom idéhistoria ofta samsas i storinstitutioner med andra ämnen, olika på olika platser i Sverige, kan förflyttningen leda till en fortgående förnyelse av tidskriftens innehåll. Lärdomshistoriska samfundet arbetar just nu med att uppdatera stadgarna så att de ska motsvara de nya verksamhetsformerna. Förhoppningen är att flyttarna ska vitalisera *Lychnos*, fånga den mångfald forskning som finns vid de olika universiteten, och också locka forskare som annars publicerar sig i andra tidskrifter att välja *Lychnos*. Ansvaret blir, ännu mer än tidigare, en angelägenhet för kollegiet nationellt.

En (förvånansvärt) stor del av det redaktionella arbetet har under det första året i Göteborg handlat om rent praktiska spörsmål. Målet är att etablera samarbeten med organisationer och företag som kan utgöra en solid stomme nu när tidskriftens redaktion flyttar vart tredje år. Distributören Swedish Science Press har lagt ner sin verksamhet och nytt tryckeri och prenumerationsdistributör, Munkreklam, är upphandlat och därför kommer tidskriften i ett något annorlunda paket i år. Lösnummerförsäljningen sköts numera genom www.samladeskrifter.se. En ny hemsida har lanserats på adressen www.tidskriftenlychnos.se där äldre årgångar går att ladda ner, och via hemsidan kan man också prenumerera på tidskriften. Johan Kärnfelt har ansvarat för hemsidans utformning, vilket vi är mycket tacksamma för. Sist men inte minst ser inte *Lychnos* ut som förr: Johan Laserna har tagit fram en ny layout för tidskriften som vi hoppas läsarna kommer att trivas med!

Slutligen vill vi rikta ett tack till alla skribenter, recensenter och granskare som bidragit till att numret – trots de många praktiska komplikationer som en flytt innebär – kommer ut i det exemplar läsaren nu håller i handen.

Katarina Leppänen och Karolina Enquist Källgren

Artiklar / Articles

Fantasmernas spektrum

Om Eliza Haywoods

Fantomina. Or, love in a maze (1725)

MARIA JOHANSEN*

Inledning

Den 25:e februari 1756 dör Eliza Haywood. Under mer än fyra decennier hade hon då, som Kathryn R King konstaterar, uppträtt i den tidigmoderna engelska offentligheten som ”skådespelerska, romanförfattare, översättare, pjäsförfattare, publicist, essäist och politisk journalist”.¹ Haywood publicerade sig således inom en rad olika genrer – stundom under pseudonymer och stundom anonymt – men romanen *Fantomina. Or, love in a maze* är karaktäristisk för hennes produktion under 1720-talet.² Haywoods författarskap under detta decennium kännetecknas av en tendens till mjukporr samtidigt som det är rikt på sociala kommentarer, två aspekter som är intimt relaterade.³ Även om det är först senare som Haywood börjar skriva i en mer igenkännbar politisk form – och då från en könspolitisk patriotisk position⁴ – är också dessa erotiska berättelser direkt politiska då utforskandet av tidens sexuella ideologi samtidigt utgör en undersökning av makt och klassprivilegier.

I *Fantomina*, liksom i andra romaner från denna tid, tar Haywood kvinnor som utgångspunkt för att i fiktionens form bearbeta frågor om begär, offentlighet och kontroll, liksom frågor om subjektivitet och handlingsvillkor, under den tidigmoderna handelskapitalismens epok i vilken hon själv verkade. Men hur kan vi förstå dessa bearbetningar, och vilka relationer finns exempelvis mellan begreppet *possession*, som förekommer frekvent i romanen, och frågor om huvudrollsinnehaverskans möjliga handlingsfrihet? Med hjälp av Hannah Arendts analys av bland andra John Lockes syn på människan som en ägare av sig själv, och annan mer sentida teori, kommer jag att läsa romanen som en kritisk upprepning av den possessiva individualismen som tog form vid Haywoods tid.⁵ Därigenom blir det också möjligt att lyfta frågor om vilka alternativa subjektiviteter och begär som romanen öppnar upp för.

* Idé- och lärdomshistoria, Göteborgs universitet

Haywoods liv på den offentliga scenen är rikt dokumenterat, vilket står i skarp kontrast till det fåtal uppgifter som finns bevarade om hennes privatliv i offentliga källor, delvis då hon själv uppmanade vänner och kolleger att undanhålla uppgifter om hennes liv från offentligheten.⁶ Möjligt föddes Eliza Haywood 1693, även om detta är en uppgift som alltid följs av ett frågetecken. I ett av få bevarade brev ur hennes privatkorrespondens uppger hon att hennes födelsenamn är Fowler, men inget är med säkerhet känt om hennes familj. Med viss sannolikhet föddes hon i London i en familj som ägnade sig åt någon form av handel, men det är oklart vilket socioekonomiskt skikt familjen tillhörde. Det första avtrycket som hon gör i historiska källor är daterat till 1714, då hon finns med i en lista över medverkande skådespelare vid Smock Alley Theatre i Dublin. Vid den tiden kallade hon sig Haywood, och hade troligen gift sig med en man vid det namnet, en man som hon sannolikt också fick två barn med. Men inget är känt om mannen ifråga, liksom inte heller hennes barn tycks ha lämnat några avtryck i offentliga källor. Ett möjligt antagande är därför, som King skriver, att mannen dog eller försvann ur Haywoods liv innan hon påbörjade sin offentliga karriär, och kanske dog barnen vid unga år.⁷

Klart är däremot att Haywood var en skicklig yrkeskvinna. Innan hennes arbeten förpassades till marginalen av eftervärlden hade hon lyckats ta plats i den framväxande litterära offentligheten. Då första delen av *Love in Excess* publicerades 1719, blev hon inte bara en kraft att räkna med utan hon kom, som King skriver, att dominera marknaden för romaner.⁸ Haywoods produktivitet och position på den litterära marknaden, sätter också avtryck i skandaliseringarna av henne redan under hennes livstid. I Alexander Popes satiriska *The Dunciad* framställs Haywood som första pris i en tävling mellan två bokutgivare. Tävlingen tar form av en pissstävling, där den som pissar med högst stråle får möjlighet att ge ut och kapitalisera på Haywoods verk. Därmed tycks Pope vilja demonstrera hur han pissar på, och inte ger ett piss för, dessa verk av en kvinnlig konkurrent. I takt med att intresset för Haywood har ökat allt sedan 1970-talet, har andra intressen investerats i hennes person. Utifrån ett mer nutida begär efter historier som tycks okonventionella för kvinnor har somliga bilder av Haywood, som hennes fiender skapade, förmedlats vidare, även om de kommit att värderas på motsatt sätt.⁹ Idag vet vi mer om vad vi inte vet. Så låt oss lämna detta liv, om vilket så lite är känt, om än offentligheten är ett genomgående tema i det följande: I Haywoods analys av könade maktrelationer är offentligheten, i form av den offentliga opinionen eller ryktet, ständigt närvarande. Istället skall jag ge en kort resumé av romanen *Fantomina. Or, love in a maze*, för att genom denna något ytterligare mejsla fram utgångspunkten för min analys.

Fantomina

Romanen tar sin början med att en ung kvinna ”of distinguished Birth, Beauty, Wit, and Spirit” kommer till London.¹⁰ Ett besök på stadens teater väcker hennes begär och nyfikenhet inför de kvinnor vars enda syfte med teaterbesöket är att knyta bekantskap med så många män som möjligt. Trots det förakt inför männen – och deras depraverade smak – som hon vittnar om, eggas hennes nyfikenhet inför de sätt på vilka dessa firade skönheter uppvaktas. Hon bestämmer sig därför för att maskera sig som en prostituerad, i enlighet med modet hos de kvinnor som säljer sina tjänster, och hon ger sig själv namnet Fantomina. Hennes syfte är vid denna tid inget annat än ”the Gratification of an innocent Curiosity”.¹¹ Vid nästa teaterbesök är hennes uppvaktare, eller potentiella köpare, mångfaldiga. Men berättelsen tar en ny början då en för kvinnan inte okänd man, med det franska namnet Beauplaisir, närmast Mycketnjutning, träder in i teatern: Olika former av begär dem emellan, kommer nu att driva berättelsen framåt, och teatterummet framstår alltmer som en öppning ut mot samhällets scen, med dess olika positioner och roller.

Fantomina och Beauplaisir inleder en relation, eller snarare ett arrangemang. Snart nog tröttnar Beauplaisir på monotonin i deras möten och försöker återta sin frihet för att söka nya erövringar. Med hjälp av en lång rad förklädnader och namnbyten kommer emellertid denna unga kvinna att (åter)erövra Beauplaisir gång på gång, eller snarare: I olika förklädnader låter hon denne man, som inte förstår att det rör sig om samma kvinna som upprepar sig själv i olika roller, erövra sig gång på gång. Innan romanens slut har huvudpersonen hunnit anta en rad av de identiteter och positioner som var tillgängliga för tidens kvinnor. Efter att ha spelat den prostituerades roll förvandlar sig Fantomina först till tjänsteflickan Celia, därefter till den sörjande änkan Widow Bloomer ur borgarklassen, för att till sista anta rollen Incognita, en lika suverän som anonym kvinna ur överklassen.

Fantomina tycks romanen igenom framstå som en oxymoron: det är hennes spel med masker som möjliggör sexuell tillfredsställelse och hennes olika roller, skriver Sharon Harrow, gör henne till en monogam rumlare.¹² Och denna tolkning kan också finna stöd i romanen. Fantomina formulerar själv tidigt önskningar om långvarig kärlek och beklagar sig över männens flyktiga begär. En bit in i romanen får vi också veta att även om Fantomina gör sig av med sitt köns blygsamhet, så gör hon sig inte av med den lika högt värderade, om än olycksbringande, dygden trofasthet.¹³ Men denna monogami är inte entydig, och frågan är om vi kan ta trofastheten på orden. Kvinnans begär är inte svagare än Beauplaisirs, och i en mening inte mindre flyktigt till sitt objekt. För varje ny roll som hon antar, kommer

även Beauplairs begär och uppvaktnings- eller erövringsformer att ta sig nya uttryck då också han anpassar sig till samhällets roller. Därmed gestaltas, som vi skall se, subjektivitetens materiella och relationella karaktär, liksom de köns- och klasshierarkier som genomkorsar den tidigmoderna individualismen.

Berättelsen tycks få ett tragiskt slut då kvinnan som blivit gravid får födslovärkar på en bal, varpå maskeraden avslöjas och hon skickas till ett kloster i Frankrike av sin mor. Men även här står vi inför en fråga: Hur skall vi förstå detta slut, och denna inspärning på ett kloster, i en roman som genomgående tematiserar offentligheten som en kontrollinstans snarare än som frihetens sfär och där ryktet har en av huvudrollerna? Dessutom uppstår, som jag får skäl att återkomma till avslutningsvis, inte bara frågan om vem utan också frågor om vilka begär det är som maskeras och avslöjas i denna roman. Kvinnans födelsenamn förblir oss obekant romanen igenom varför jag fortsättningsvis kommer att kalla henne för *Fantomina* – i den mån det inte är en specifik roll jag behandlar – medan namnet i kursiv syftar på romanen i dess helhet.

Och detta är i stora drag den berättelse som jag skall närma mig, utifrån frågor om kropp, begär, offentlighet och kontroll, samt – via begreppet *possession* – utifrån frågor om subjektpositioners köns- och klassbetingade förutsättningar under den tidigmoderna handelskapitalismens villkor. Samtidigt är *Fantomina*, som Catherine Ingrassia konstaterar, en mångtydig roman som en lång rad forskare har uppehållit sig vid då själva mångtydigheten gör att den kan fungera som ett narrativt chiffer, på vilket uttolkarna kan projicera sina tolkningsnycklar.¹⁴ Somliga av dessa tolkningar kommer jag att ta upp till diskussion i det följande. Utgångspunkten för min analys, och mitt bidrag till forskningen om *Fantomina*, består som nämnts i en läsning av romanen som en kritisk upprepning av den tidigmoderna possessiva individualismen och därmed av John Lockes syn på individen som ägare av sig själv. Valet av Locke är inte godtyckligt, inte bara för att det finns lockeanska läsningar av *Fantomina*, utan inte minst för att Locke är en av det tidigmoderna engelska marknadssamhällets främsta egendomsteoretiker – och egendomstematiken är, som vi strax skall se, central i *Fantomina* samtidigt som romanen också aktualiserar en väletablerad genre.

Metamorfosernas materialitet

Fantomina erinrar om de fiktioner som redan under lång tid hade varit populära under den tidigmoderna epok, då också en mångfald identifierings- och övervakningssystem tog form: Fiktioner i vilka identitetsbedrägerier och personförväxlingar iscensattes i intima situationer.¹⁵

Romanen kan därmed läsas både i relation till denna förväxlingsgenre och till identitetshandlingarnas historia med början i det tidigmoderna Europa, då denna historia som Valentin Groebner påpekar, är just en förvandlingshistoria. Vad identifieringens idéhistoria visar är att det är först genom föremål – såsom sigill, märken, lejdebrev och pass liksom klädsel och andra attribut – som man förvandlas till en viss, identifierbar, person. Att en persons (eller en varas) autenticitet, inte ges av sig själv, utan skapas och garanteras först genom de föremål, attribut och repliker som produceras utgör en aspekt av identitetens materialitet.¹⁶ Och denna föreställda autenticitet är central inte bara för identifierings- och övervakningssystem i en snävare mening utan för varje socialt kontrollsystem. Därmed rymmer varje sådant system ett visst mått av fiktion och genererar möjligheter till bedrägerier, och det är dessa möjligheter som Fantomina realiserar, då hon fulländar sina roller. När hon är i färd med att iscensätta sin tredje roll, finner vi följande kommentar insprängd i berättelsen:

IT may, perhaps, seem strange that *Beauplaisir* should in such near Intimacies continue still deceiv'd: I know there are Men who will swear it is an Impossibility, and that no Disguise could hinder them from knowing a Woman they had once enjoy'd. In answer to these Scruples, I can only say, that besides the Alteration which the Change of Dress made in her, she was so admirably skill'd in the Art of feigning, that she had the Power of putting on almost what Face she pleas'd, and knew so exactly how to form her Behaviour to the Character she represented, that all the Comedians at both Playhouses are infinitely short of her Performances: She, could vary her very Glances, tune her Voice to Accents the most different imaginable from those in which she spoke when she appear'd herself. ---These Aids from Nature, join'd to the Wiles of Art, and the Distance between the Places where the imagin'd *Fantomina* and *Celia* were, might very well prevent his having any Thought that they were the same, or that the fair *Widow* was either of them: It never so much as enter'd his Head¹⁷.

Haywood, själv skådespelerska och pjäsförfattare, låter Fantomina skriva sitt livs manus, och spela dess olika roller. Samtidigt står det klart att Fantomina inte på något enkelt sätt tar på och av sig olika masker.¹⁸ I stället utgör rollbytena, för att anknyta till ett ord som används i romanen, metamorfoser, vilka på ett mer genomgripande sätt präglar och förändrar kvinnans fysiska framträdande. Även avståndet mellan de platser på vilka hon framträder, och de materiella skillnaderna är till hennes fördel, då de gör det möjligt för henne att förkroppsliga dessa skillnader i sina olika iscensättningar. Men bilden är inte entydig. I somliga fall bjuder materien motstånd, och i ett fall tycks skälet vara att den får Fantomina att spela sin roll allt för väl. Redan tidigt i romanen, i Fantominas första roll

som prostituerad, utbrister någon: ”*Gad she is mighty like my fine Lady Such-a-one*, – naming her own Name.”¹⁹ Och det är med välbehag som den unga kvinnan hör sig prisas, om än som prostituerad och i en annan person, liksom hon vid ett flertal tillfällen berömmar sig för sina skådespelarkonster. Men trots att det är dessa konstfärdigheter som får Beauplaisir att slå bort tanken på att hon kan vara densamma som den lady hon i väldigt hög grad liknar och faktiskt är, så uppmärksammar han att hon har ett större förstånd och ett finare sätt, än vad som är brukligt hos dessa stackare som själva låtsas vara kultiverade, men utan den utbildning som krävs.

Det är alltså just som en kvinna ”of distinguished Birth, Beauty, Wit, and Spirit” som hon förverkligar den prostituerades roll bättre än de professionella. I hennes upprepning av denna roll, är det själva skillnaden mellan denna och den roll som hon genom sitt liv har utbildats till, internaliserat och förkroppsligat, som gör att hon i vissa avseenden inte behöver förstå sig som prostituerad. Haywood skriver förvisso inte uttryckligen att de högre klassernas relationer och äktenskap är det samma som prostitution. Men då *Fantomina* spelar upp de prostituerades roll, och dessutom bättre än de själva, blottläggs redan tidigt i romanen kvinnors varukaraktär och ekonomiskt utsatta position på ett sätt som destabiliserar också en distingerad kvinnas status.²⁰ Samtidigt som *Fantomina* erinrar om tidigare förväxlingshistorier utgörs det centrala temat i romanen inte av en man, hustru eller älskare som förförs av någon som utger sig för att vara deras partner. Då denna traditionella genre korsas med en ny samhällssituation, kommer istället *Fantomina* att använda sina masker för att så som en vara ständigt kunna erbjuda nyhetens behag.

Identitetshierarki: begärets ekonomi

Fiktionen *Fantomina* får därmed ytterligare en betydelse om vi läser denna i relation till det tidigmoderna alltmer kontraktbaserade engelska marknadssamhället, där kvinnors juridiska och ekonomiska rättigheter är kringskurna. Då kvinnans uppgift är att producera legala arvingar till vilka egendom kan överföras och att förse staten med nya medborgare, är den kvinnliga dygden och hustrurollen en offentlig och politisk angelägenhet – varför kvinnors möjlighet att formulera och gestalta ett begär som överskrider dessa uppgifter, är begränsat.²¹ En fråga som infinner sig vid läsningen av *Fantomina* blir därmed hur vi skall förstå det begär som gestaltas här och hur vi skall förstå *Fantomina*s eventuella handlingsfrihet i relation till de patriarkala övervakande strukturerna: eventuella, då det råder tolkningsstrider på denna punkt. Själva den förförelse- eller kanske snarare maskeradgenre, som *Fantomina* kan läsas inom, har tolkats på närmast motsatta sätt. Å ena sidan har den tolkats som en genre vilken

framställer kvinnor negativt, som slavar under sina passioner – de framstår i en sådan läsning som *possessed*, i ordets negativa mening med dess konnotationer till ofrihet. Å andra sidan har den i somliga feministiska läsningar tolkats närmast triumfatoriskt, på ett sätt som aktualiserar den motsatta innebörden av ordet *possession* och som samtidigt erinrar om den possessiva individualismen. För även om tolkningskonflikterna inte har formulerats i termer av *possession*, framträder i dessa mer triumfatoriska läsningar det individualistiska jaget, och i detta fall det kvinnliga jaget, som en autonom ägare av sig själv med förmågan och friheten att upprätta en närmast suverän kontroll över sina handlingar.²² Mitt förslag är att båda dessa läsningar har fog för sig, men med en avgörande förskjutning: nämligen att de samverkar dialektiskt i Haywoods roman, men på ett sådant sätt att de båda undermineras. Det är, som vi skall se, då Fantomina agerar suveränt, som hon blir mest underkastad – men genom att upprepa det patriarkala marknadssamhällets identitetsnormer, tycks hon inte bara avtäcka dessa utan också destabilisera själva den individualistiska politiska teori som tog form vid denna tid.

När John Stuart Mill, ett drygt sekel efter Fantominas entré, i sin klassiska text *On Liberty* fastslår att "[ö]ver sig själv, över sin egen kropp och själ är individen suverän"²³ ger han en koncis definition av individbegreppet så som det kom att utvecklas inom en liberal tradition: En tradition för vilken John Lockes begrepp om människan som en oberoende ägare av sig själv är central, och då inte bara för förståelsen av mänsklig individualitet. Såväl politiskt handlande och frihet, som rättigheter förstås som en del av människans suveräna ägande av sig själv – sin kropp, likväl som sina tankar.²⁴ Föreställningen att man har rätt till sin kropp har enligt en lång filosofisk tradition tolkats både i relation till det privata, som en rätt till hemligheter, och till det offentliga, som en rätt till sina åsikter.²⁵ Men den abstrakta universalism som Lockes individbegrepp ger uttryck för undermineras genast av en lång rad hierarkier. Kategorierna herre och tjänare är med Lockes ord "lika gamla som historien"²⁶ och ses inte som ett brott mot jämlikheten i denna naturrättsliga doktrin: Om jag äger min kropp kan jag som tjänare sälja mitt arbete för lön, liksom egendomsinnehavaren kan inkorporera såväl yttre ting som människor i sin ursprungliga egendom. Och fullt ut är de politiska rättigheterna och friheterna reserverade för män med ett inte ringa mått av materiell egendom i Lockes teori liksom också i det engelska samhället vid Haywoods tid. Det är mannen, inte kvinnan, som representerar hushållet utåt och som därmed är medborgare i egentlig mening, med politiska rättigheter och auktoritet i offentligheten – vilket för oss åter till romanen.

Att Fantomina framställs som en vara i sin första roll, är kanske inte att förvåna. Hon omges som prostituerad av "[a] Crowd of Purchasers of all

Degrees and Capacities [...] each endeavouring to out-bid the other, in offering her a Price for her Embraces.”²⁷ Men att varu- eller egendoms-terminologin fortsätter att prägla romanen i dess helhet, blir tydligt om vi stannar upp vid det inledande mötet mellan Fantomina och Beauplaisir, för att sedan se hur begäret gestaltas för kvinnor i olika samhällspositioner när huvudrollsinnehaverman för ut skådespelet på samhällets scen, i iscensättningar där offentlighetstematiken är central.

Om den unga kvinnan får vi veta att hon ofta har både sett och talat med Beauplaisir i salongerna. Men trots att hon då hade önskat att han skulle göra bruk av henne med en större frihet än vad hennes omvittnade dygd medger, befinner hon sig i svårigheter när teaterföreställningen närmar sig sitt slut. Beauplaisir vill nu tillfredsställa de begär som hon väcker och nyttja de friheter som hennes funktion som prostituerad medger. Genom att hänvisa till andra förpliktelser, lyckas hon skjuta upp träffen till kvällen därpå och vid hemkomsten är hon tagen i besittning [*possess'd of*] av vilda och motsägelsefulla begär. Fast beslutet att träffa Beauplaisir igen, utan att riskera sitt rykte, hyr hon ett hus med tjänare dit hon bjuder in Beauplaisir kvällen därpå och serverar en elegant måltid. Beauplaisir berövas genom detta arrangemang inte sin förvissning om att hon faktiskt är ”what she appeared to be” men kom att ana att hon var en mätress

of a superior Rank, and began to imagine the Possession of her would be much more Expensive than at first he had expected: But not being of a Humour to grudge any Thing for his Pleasures, he gave himself no further Trouble, than what were occasioned by Fears of not having Money enough to reach her Price, about him.²⁸

Att Fantomina är en ägodel, att nyttja efter behag, står klart efter midnatten då även betydelsen av ryktet och offentlighetens tvingande makt framträder i dess fulla kraft. I ord och handling visar nu Beauplaisir att han, trots Fantominas försök att värja sig, inte låter sig förnekas några friheter utan i en – i sekundärlitteraturen omdiskuterad passage²⁹ – tar henne med våld:

---It was in vain; she would have retracted the Encouragement she had given:--- In vain she endeavoured to delay, till the next Meeting, the fulfilling of his Wishes:---She had now gone too far to retreat:--- *He* was bold;---he was resolute: *She* fearful,---confus'd, altogether unprepar'd to resist in such Encounters, and rendered more so, by the extreme Liking she had to him. ---Shock'd, however, at the Apprehension of really losing her Honour, she struggled all she could, and was just going to reveal the whole Secret of her Name and Quality, when the Thoughts of the Liberty he had taken with her, and those he still continued to prosecute, prevented

her, with representing the Danger of being expos'd, and the whole Affair made a Theme for publick Ridicule. ---Thus much, indeed, she told him, that she was a Virgin, and had assumed this Manner of Behaviour only to engage him. But that he little regarded, or if he had, would have been far from obliging him to desist;---nay, in the present burning Eagerness of Desire, 'tis probable, that had he been acquainted both with who and what she really was, the Knowledge of her Birth would not have influenc'd him with Respect sufficient to have curb'd the wild Exuberance of his luxurious Wishes, or made him in that longing,---that impatient Moment, change the Form of his Addresses. In fine, she was undone; and he gain'd a Victory, so highly rapturous, that had he known over whom, scarce could he have triumphed more. Her Tears, however, and the Destruction she appeared in, after the ruinous Extasy was past, as it heighten'd his Wonder, so it abated his Satisfaction³⁰.

Passagen ger med skärpa upphov till frågor om vilka kvinnor som är möjliga att ta med våld, och av vilka män, utan att våldet erkänns som sådant. Och inte heller då Fantomina vägrar att ta emot Beuplaisirs betalning, ändrar han sin uppfattning om henne.³¹ Däremot försöker han utröna vem hon är, då han förstår att hon har maskerat sig, och hon berättar att hon använt förklädningen för att tillfredsställa sin nyfikenhet. Men för att skydda sitt rykte genom att inte avslöja sitt namn eller ursprung, säger hon att hon är dotter till en gentleman från landet, som kommit till staden för att köpa kläder, och att hon kallas Fantomina. Beuplaisir har inget skäl att misstro denna berättelse:

but did not doubt by the Beginning of her Conduct, but that in the End she would be in Reallity, the Thing she so artfully had counterfeited.

Och i en mening, om än som vi skall se i en annan än den som Beuplaisir åsyftar, blir så fallet. Då kvinnan antar Incognitas roll kommer hon, snarare än att framträda som en prostituerad, att realisera sitt namn. Hon blir en fantom för Beuplaisir. Men istället för att gå berättelsen i förväg, finns det skäl att dröja kvar vid Fantominas metamorfos till Celia och sedan till Widow Bloomer.

Fantomina och Beuplaisir kommer efter det första mötet att ses tre, fyra dagar per vecka. Men, som ofta påpekas i romanen, är Beuplaisir liksom andra av hans kön inte förmögen att upprätthålla begäret någon längre tid efter att ha fått dess föremål i sin ägo [*Possession*]. När han finner en ursäkt att resa till Bath följer därför Fantomina efter i en ny förklädning. Iförd enkla kläder och med svärtat hår och ögonbryn, lägger hon sig till med en bred landsbygdssdialekt och ett opolerat uttryck för att i namnet Celia ta tjänst på det värdshus där Beuplaisir har installerat sig. Trots denna metamorfos är hon fortfarande extremt söt, men då gästerna är få

behöver hon inte känna någon oro för "Amorous Violence" förutom där hon önskar finna det. När Beauplaisir genast sätts i lågor av henne förstår hon att hans kyssar är preludiet till mer substantiella fröjder och han håller fast hennes halvt fogliga, halvt motsträviga kropp till dess han mättat varje rovlustet sinne. Då denna libertin ger Celia en ordentlig summa guld, som hon nu också tar emot för att inte avslöja sig,³² står det klart att kvinnan även som tjänsteflicka är en konsumtionsvara att genast betala för.

Snart nog tröttnar Beauplaisir också på Celia, och när **kvinnan nu istället** framträder som Widow Bloomer, en nybliven änka ur borgarklassen, med stramt uppsatt hår och det mest bedrövade ansiktsuttryck som någonsin setts, är situationen en annan. Samtidigt som Beauplaisir direkt kommer att begära henne, kan han inte – vilket inte skrivs ut, men tematiseras – ta denna borgarkvinna med samma mått av fysiskt våld, liksom heller ingen ekonomisk transaktion äger rum. Förförelseakten blir istället intertextuell då Beauplaisir hämtar inspiration från Petronius berättelse om änkan från Efesos, för att se om hon som är så mottaglig för sorg, kanske också är det för kärlek. Då han för in konversationen på passionen, kommer även hennes tal att flöda om dess vidunderliga makt.³³ När de i dessa roller förenas kroppsligen i passionen, sker så efter större omvägar och först efter att kvinnan iscensätter ett svimningsanfall, under vilket Beauplaisir lägger henne till sig, och i beslag.

Väl framme i London, dit änkan fått skjuts av Beauplaisir, lyfts ännu en textform in i romanen då brevskrivandet får en betydelsebärande – om än inte lyckobringande – funktion. Kvinnan skriver till Beauplaisir både i egenskap av Widow Bloomer och i egenskap av Fantomina. I sina svar bestämmer Beauplaisir träff med änkan redan samma kväll men med Fantomina först dagen därpå då, som han formulerar det, några affärer har kommit emellan. Brevskrivande utgör, som Harrow skriver, en balansakt då brev är placerade vid skärningspunkten mellan offentligt och privat, litterärt och icke-litterärt, lagenligt och illegalt,³⁴ samt, i detta fall, inte minst mellan sant och falskt. Svaren på båda dessa brev får bevisstatus i romanen:

TRAYTOR! *cry'd she* [---] How do some Women (*continued she*) make their Life a Hell, burning in fruitless Expectations, and dreaming out their Days in Hopes and Fears, then wake at last to all the Horror of Dispair? ----But I have outwitted even the most Subtle of the deceiving Kind, and while he thinks to fool me, is himself the only beguiled Person.³⁵

Då kvinnan träffar Beauplaisir som änkan finner hon att älskaren inte har mist något av sin värme, till skillnad från hans kyliga beteende mot Fantomina. I denna skillnad finner hon – som själv nu iscensätter två olika roller – ett uppenbart bevis på mäns bedrägliga karaktär, då det, som det

formuleras i romanen, inte kan finnas någon skillnad i kvinnornas förtjänster eftersom de är en och samma person. Men här slås snarare en spricka upp i texten, då kvinnans olika roller som vi sett inte bara är att förstå som iscensättningar, utan som förkroppsligade metamorfoser.

När så Beauplaisir förlorar sin smak för änkan, liksom tidigare för Fantomina och Celia, är kvinnan redan förberedd och har: ”another Project in *embrio*, which she soon ripen'd into Action”.³⁶ Och det är nu inte bara ett annat projekt – det vill säga rollen som Incognita – som kvinnan bär som ett embryo. Men låt mig vänta lite med rollen som Incognita, och födelsens kroppsliga rekyl, för att istället med hjälp av själva mångtydigheten i begreppet possession, återvända till frågan om mänsklig unicitet eller egendomlighet och till några av de tolkningsskiljaktigheter som omgärdar romanen *Fantomina*.

Egendomlighet

När det gång på gång upprepas att Beauplaisir inte är förmögen att upprätthålla begäret någon längre tid efter ”Possession”, erinras vi om såväl kapitalismens som kolonialismens ständiga sökande efter nya varor, territorier och kroppar, att erövra. Men också kvinnan berömmar sig för sitt geni och den handlingskraft med vars hjälp hon kan triumfera över sin älskares ombytthet. Själva ombyttheten, som för andra kvinnor är den största förbannelsen, beskriver hon i sin fjärde roll som ett medel för att öka sin lycka: Hade han varit mer trofast mot mig, säger hon till sig själv, antingen som Fantomina, Celia, eller Widow Bloomer, så skulle jag i bästa fall inte ha något annat än en kall och intetsägande ”husband-like Lover” i mina armar. Och, fortsätter kvinnan – i ett resonemang som nu också tycks röra hennes eget begär, och där begäret formuleras som en brist – den mest våldsamma passionen kräver ständigt nya objekt, för att inte vittra: ”Possession naturally abates the Vigour of Desire”.³⁷ Genom att konstfullt förse mannen med en ny älskarinna närhelst den glöd, som gör kärlek till en välsignelse, börjar minska så har jag honom alltid hänförd, vild, otålig, längtande, döende, fortsätter hon sin inre monolog och konstaterar sedan: Om bara alla negligerade fruar och kärleksfulla, övergivna nymfer, ville använda denna metod, så skulle männen fångas i sina egna snaror och inte ha några skäl att förakta vårt enkla, gråtande, klagande kön. Begäret hos dem båda, framstår för att parafrasera Thomas Hobbes, som ”a perpetual and restless desire of Power after power, that ceaseth only in Death.”³⁸

Fantomina beskriver här sina handlingar som en triumf, vilket skulle kunna motivera de läsningar där hon ses som en hjältinga som slår männen i deras eget spel, men – vilket skall betonas – först om vi bejakar det

närmast lockeanska individbegrepp som dessa tolkningar vilar på, och utgår ifrån att detta är styrande i romanen. Om vi istället gör detta individbegrepp till föremål för analys och utgår från Arendts syn på mänsklig egendomlighet, eller unicitet, framstår emellertid dessa tolkningar som allt annat än självklara – varför jag kort skall dröja kvar här. När Arendt tar upp den politiska individualismen till granskning, utmanar hon dess syn på subjektivitet genom att utgå ifrån människors villkor, och inte från en föreställning om en abstrakt individ definierad som ägare av sig själv. Därmed laddar hon också själva egendomsbegreppet med andra innebörder.³⁹ Betydelsen av egendom (*Eigentum*) – ett ord vars etymologi är knutet till självet, till betydelsen av att vara sin egen (*eigen*), att vara unik (*eigentümlich*) – är i Arendts filosofi själva omöjligheten att appropriera livets början och dess slut. Det som är mig mest eget är samtidigt det mest främmande. Mänsklig egendomlighet utgörs av en unicitet i ständig tillblivelse, vilken förutsätter både en värld och andra som villkorar – om än inte ensidigt bestämmer – *vem* jag kommer att bli. Detta *vem*, fortsätter Arendt, är något annat än *vad* jag är, vilket innebär att mitt *vem* överskrider de kategorier jag delar med andra. Och de aspekter av *vem* jag är, som framträder för andra då jag handlar och talar, förblir alltid delvis fördolda för mig själv.⁴⁰ Den individualistiska förståelsen av människan som en suverän och oberoende varelse i besittning av sig själv, förbyts till ett perspektiv i vilket vi är *villkorade* – inte helt tagna i besittning, inte fullständigt obundna. Däri består, eller snarare skapas, vår unicitet eller *egendomlighet*. Att vår unicitet, alltid är en unicitet i tillblivelse, är också skälet till att en unik levnadshistoria endast kan återberättas postumt. Med Adriana Cavareros formulering kan livet inte ”levas som en berättelse, eftersom berättelsen alltid kommer efteråt [...]; [berättelsen] är oförutsebar och okontrollerbar, precis som livet.”⁴¹ Denna unicitet utgör med andra ord något helt annat än ett spel med masker och tillskriver heller inte jaget en suverän individualistisk identitet: tvärtom så framstår suveränitet som själva motsatsen till frihet och autonomi under den mänskliga pluralitetens villkor.

Kanske är det med hjälp av dessa diametralt skilda sätt att se på mänsklig egendomlighet, och med Arendts kritik av det individbegrepp, som bland andra Locke formulerade, som vi kan utveckla analysen av Fantominas öden. För faktum är att redan Fantomina tycks spela upp några av de paradoxer som följer av en individualistisk människosyn, och detta på ett sätt som får tolkningar av henne som antingen en hjältinna eller underkastad att framstå som två sidor av samma mynt. Frågan i båda fall tycks vara: vem vinner; vem äger vem?⁴² – samtidigt som föreställningen att frihet är det samma som suveränitet förblir intakt. Men så långt komna i romanen framstår det allt mer uppenbart att det är just då Fantomina gör

sig till en suverän författare till sitt liv, och försöker leva det som skrift, som hon blir som mest underordnad: ett subjekt i ordets bokstavliga mening. Det är i den stund som hon försöker inta en suverän position på samhällets scen som hon reduceras till ett objekt för Beauplaisirs begär. Genom att transkribera sitt liv som en berättelse blir hennes maskerade beteende, metamorfoserna till trots, teatraliskt, utan att utgöra ett framträdande: hennes unicitet kommer aldrig till uttryck i tal och handlande med andra. Och trots att det är begäret som utgör berättelsens drivkraft tycks, för att tala med Roland Barthes, det som förloras i skriften vara just en kropp: åtminstone den yttre, kontingenta kropp, som i en dialog (vars meddelanden är intellektuellt tomma), kastar sig mot en annan kropp, lika skör eller överhettad som den själv.⁴³ Kroppen är förvisso, som Barthes skriver, fortfarande närvarande ("no language without a body") men i transkriptionen ersätts appellen, kontakternas spel, med intresset att representera en argumentation. Vad som följer är en underordning, en hierarki av olika roller och scenpositioner. Då meddelandet blir socialt, återvinner det en "ordnande struktur; 'idéer'"⁴⁴ helt enkelt den identitetshierarki, som Fantomina spelar upp i sina olika roller.

I fiktionens form behandlar Haywoods roman centrala teman inom *la querelle des femmes*, så som frågor om vad det innebär att vara människa, vilka som ses som fullvärdiga människor och inte minst frågan om kvinnors subjektivitet i relation till mäns. Men samtidigt som denna strid, eller detta gräl, om kvinnan – som i England var som starkast under 1600-talet⁴⁵ – ger eko i *Fantomina*, iscensätts frågorna om vem, vad eller hur kvinnan är, tillsammans med frågor om klass och social position under det tidiga 1700-talet. Snarare än att Fantomina är helt i besittning av sig själv, och väljer sina masker med en frihet som rentav överträffar mannens, är de roller hon iscensätter inskrivna i samhällsordningen.⁴⁶ Därmed påminns vi om att man i ett identifieringssystem aldrig bara är sig själv, utan också någon annan, en representant för en kategori, eller en typ⁴⁷ – och om hur Fantomina, liksom kanske även Beauplaisir, allt mer kommer att framträda som utbytbara *vad* på denna sociala scen. De framstår båda som utbytbara representanter för en eller annan samhällelig kategori. Och om den suveräna handlingsfrihet – som stundom tillskrivs Fantomina i sekundärlitteraturen – manifesteras genom att hon positionerar sig som ett objekt för Beauplaisirs begär så bör vi också, med Ashley Tauchert, fråga oss om inte en förståelse av denna manifestation som en form av seger, snarast avspeglar uttolknarnas oförmåga att föreställa sig andra former av kvinnligt begär och subjektivitet.⁴⁸

Att Fantomina inte framträder som en segrarinna, innebär emellertid inte att hon är att förstå som helt underkastad eller slav under sina passioner. Den subversiva potentialen i hennes handlingar består just i själva

upprepningen av det patriarkala samhällets normer.⁴⁹ Begränsningarna utgör, liksom i Arendts förståelse av handlande, grunden för utförandet då performativitet för att tala med Judith Butler varken är att förstå som ett fullständigt fritt spel eller en teatralisk själv-presentation. Men de närmast parodiska upprepningarna rymmer en potential att blottlägga och destabilisera samhällets identitetshierarki.⁵⁰ Då Fantomina skriver sitt livs manus utifrån de hierarkier som genomkorsar individualismen vid denna tid, upprepar och blottlägger hon en rad av de kategorier som är möjliga för henne på samhällets scen. Därigenom blottläggs såväl den sociala övervakningen som de friheter respektive begränsningar och våld som olika kvinnors positioner och klasstillhörigheter medför.

Utifrån en läsning som gör individualismen till en fråga, snarare än en utgångspunkt, undermineras föreställningen om att frihet är att likställas med suveränitet och ägande i romanen. Och då kvinnans uppåtgående klassresa även kännetecknas av en successivt ökande grad av anonymitet – fram till den avslutande födelsen – är det i hennes fjärde roll som Incognita inte i första hand de hierarkier som genomkorsar individualismen som sätts på spel och destabiliseras utan det abstrakta individbegreppet som sådant.

Incognita

Om maskeradens ena syfte är att, om än tillfälligtvis, fånga eller fångas av en av pjäsens huvudpersoner det vill säga Beauplaisir, så är dess andra syfte att undfly vad som även det framstår som en huvudperson, nämligen ryktet eller den offentliga opinionen. Anonymiteten utgör ett skydd för kvinnan, och hon berömmar sig vid ett flertal tillfällen av att endast hon kommer att drabbas om Beauplaisir visar sig lika falsk som andra män. Kärleksförbindelsen och vanäran kommer att vara hennes hemlighet. Aldrig skall hon höra viskningar om att hon är förlorad, och hennes brister skall varken väcka munterhet eller medlidande. Inte ens hennes förärvare besitter makten att triumfera över henne:

And it must be confessed, indeed, that she preserved an Economy in the management of this Intreague, beyond what almost any Woman but herself ever did: In the first Place, by making no Person in the World a Confident in it; and in the next, in concealing from *Beauplaisir* himself the Knowledge who she was; [...] though she met him three or four Days in a Week⁵¹.

Anonymitetstematiken leder oss åter till kroppen och de ambivalenser som präglar denna romanen igenom. Genom att förkroppsliga olika roller upprepar kvinnan sig själv i en potentiellt ändlös serie av kroppar. Kroppen framstår därmed i de fysiska metamorfoserna som ständiga nymodig-

heter men samtidigt som helt redundant.⁵² I denna senare mening framträder hennes kropp blank, som en projektionsyta, och kvinnan framstår, för att anknyta till ett framträdande tema i västerländsk filosofi och psykoanalys, som en brist.⁵³ Men när Fantomina i den sista förförelseakten, genom att uttryckligen uppträda just inkognito, närmast parodiskt realiserar denna brist som kvinna, är frågan om hon inte därmed också upprepar det abstrakta individbegreppet som sådant.

Också i denna roll intar kvinnan förvisso en specifik samhällelig position, nu som tillhörande den högsta klassen, men efter att tidigare ha spelat tydliga roller under antagna namn, kallar hon sig Incognita, och sätter redan från början som ett uttryckligt villkor för det erotiska mötet med Beauplaisir att han inte skall få någon kännedom om vem hon är. Det brev hon skriver till Beauplaisir i denna roll är av helt annan karaktär än de hon tidigare skrivit. Aldrig hade Beauplaisir varit så förbluffad som då han läser denna Billet – ställd till ”the All-conquering Beauplaisir” – i vilken en kvinna ber om ett möte, men på villkor att han varken kommer att få vetskap om hennes namn eller se hennes ansikte. Efter en försäkran om att kungadömetts främsta män skulle känna sig välsignade om de kunde påverka henne så som Beauplaisir kan, avslutas brevet med följande meningar:

But I need not go about to raise your Curiosity, by giving you any Idea of what my Person is; if you think fit to be satisfied, resolve to visit me To-morrow about Three in the Afternoon; and though my Face is hid, you shall not want sufficient Demonstration, that she who takes these unusual Measures to commence a Friendship with you, is neither Old, nor Deform'd. Till then I am,
Yours, Incognita⁵⁴

Beauplaisir vittnar genast om sin nyfikenhet, genom sina frågor om kvinnan ifråga – vilket är hennes namn? är hon gift eller änka? etc. – men möts endast av tystnad från de två män som Incognita har anställt (och som heller inte de känner till hennes identitet) vilka levererar brevet. Beauplaisir skriver därför ett svar – adresserat till ”the Obliging and Witty Incognita” – med bland annat följande rader:

I shall, however, endeavour to restrain myself in those Bounds you are pleas'd to set me, till by the Knowledge of my inviolable Fidelity, I may be thought worthy of gazing on that Heaven I am now but to enjoy in Contemplation. [---]: I am all impatient for the blissful Moment, which is to throw me at your Feet, and give me an Opportunity of convincing you that I am,
Your everlasting Slave,
Beauplaisir.⁵⁵

Inför mötet klär sig kvinnan magnifikt, som inför en kväll vid hovet, och kanske bör vi i denna upplysning fråga oss om det är just som Incognita som kvinnan är som mest lik sig själv – dvs en ung kvinna ”of distinguished, Birth, Beauty, Wit, and Spirit” – och samtidigt helt anonym i sin individualitet. Då somligt av hennes skönhet döljs av den mask som hon nu bär manifest, framhäver hon andra företräden med största omsorg och önskad effekt. Beauplaisir blir oerhört charmerad men tillfredsställelsen av deras fysiska möte undergrävs av att hans nyfikenhet förblir otillfredsställd – en nyfikenhet som tycks intimt förknippad med äganderätten. Inte ens, får vi veta, då deras ömsesidiga hänryckning når sin kulmen lyckas han besegra henne genom att tillfredsställa sin nyfikenhet med en blick på hennes ansikte. Morgonen därpå harmas Beauplaisir, han bönfaller henne och gör allt för att förmå henne att veckla ut mysteriet. Men besvärjelserna är fruktlösa, då Incognita vet att ett avtäckande skulle omintetgöra hennes passions möjligheter.⁵⁶

Då Beauplaisir lämnar huset för att aldrig åter träda in i det – med mindre än att hon betalar ”the Price of his Company with the Discovery of her Face, and Circumstances”⁵⁷ – är det kvinnan som har ett pris att betala. Därmed tycks rollerna vid en första blick helt omkastade, ”the All-conquering Beauplaisir” framstår nu som den slav som han under-tecknat med. Men kanske bör vi inte heller läsa denna passage utifrån frågan om vem som segrar, utan istället fråga oss om det inte är individualismen som upphävs, just genom att dras till sin spets. Och här finns alla skäl att stanna upp vid de namn, som följt oss redan från romanens början. Beauplaisir har nu förvisso blivit det som hans namn ger för handen, det vill säga reducerats till en källa till njutning. Samtidigt får hans inledande förvisning om att kvinnan – i hennes första namn: Fantomina – kommer att bli det som hon utger sig för att vara, en ny betydelse. För snarare än att framträda som en yrkesprostituerad realiserar kvinnan som Incognita ordboksdefinitionen av en fantom: hon saknar nu de ”materiella beståndsdelar” med vilka hon kan identifieras som en bestämd person, samtidigt som hon genom denna abstraktion både är ”en förkroppsligad sammanfattning av alla de skiftande egenskaper som [något] annat äger” och en ”gyckelbild”.⁵⁸

Av kvinnan – nu både ansikts- och i en mening namnlös – återstår ingenting annat än den brist som den patriarkala strukturen tillskriver henne. Hon iscensätter sig som en lika anonym som oidentifierbar kropp. Men kanske är det just här som vi ser betydelsen av att ta kvinnan som utgångspunkt för en reflektion över människors villkor som tydligast. I den stund som kvinnan under anonymitetens täckmantel ikläder sig Incognitas roll och framträder som en förkroppsligad sammanfattning av kvinnan som sådan, mister hon samtidigt sina specifika materiella egen-

skaper. Hon blir nu en abstraktion på ett sätt som får också Beauplaisirs individualitet och identitetsposition att utmanas. Förvisso kan han inte längre framträda som en ägande individ, med möjlighet att inkorporera inte bara yttre ting, utan också personer i sin ursprungliga egendom. Men av större intresse är, för att anknyta till Arendt, att individualismens begreppsliggörande av människor som abstrakta enheter inte bara innebär att vi blir radikalt åtskilda från varandra utan också att vi alla i denna abstrakta individualitet är en och den samma. Vi är som det heter inom den politiska individualismen av naturen både lika och oberoende av varandra: och är det inte just denna individ som Incognita sätter i spel och realiserar? I Incognitas upprepning av det individualistiska individbegreppet som sådant, tycks detta destabiliseras och upplösas just där vi kunde förvänta oss dess ursprung och suveränitet. Draget till sin spets, blir vi förvisso alla en och den samma – och därmed helt utbytbara – i vår abstrakta individualitet.

Där kvinnan tidigare har spelat upp några av de samhällsliga hierarkier på vilka den politiska individualismen vilar, tycks hon nu upprepa den människobild som är dess filosofiska fundament. Men om denna människobild fullständigt förverkligad resulterar i ett abstrakt inkognito, eller en gyckelbild om man så vill, tömt på all mänsklig unicitet eller egenomlighet, tycks det i romanens slut öppnas upp också för andra subjektiviteter.

Inspärrad potentialitet

Under de veckor som huvudpersonen behåller det hus som hon hyr i namnet Incognita fortsätter hon att träffa Beauplaisir både som Fantomina och som Widow Bloomer. Trött på hans numera intetsägande smekningar och kyliga beteende, planerar hon emellertid att göra sig av med dessa karaktärer. Då hennes mor plötsligt anländer till staden, tvingas hon istället att helt avsluta sina äventyr, och utöver den fångenskap som moderns ankomst innebär, upptäcker hon dessutom att hon är med barn. Med Haywoods ord skulle emellertid Fantomina, ”a Woman of her Penetration”, kunna lösa också denna situation om hon fortfarande hade frihet att agera med sin tidigare auktoritet: Genom att äta lite, snöra sig hårt och använda en stor krinolin, kunde hon med lätthet dölja detta tillstånd, för att sedan ta sin tillflykt till en plats där hon kan föda i hemlighet. Men födelsen kommer tidigare än väntat och under en bal på hovet drabbas hon av värkar. Materien bjuder nu inte bara motstånd, utan yttrar sig i en våldsam kroppslig rekyt:

She could not conceal the sudden Rack which all at once invaded her; or had her Tongue been mute, her wildly rolling Eyes, the Distortion of her Features, and the Convulsions which shook her whole Frame, in spite of her, would have reveal'd she labour'd under some terrible Shock of Nature.⁵⁹

Beskrivningen av detta tillstånd till trots kunde ingen gissa dess orsak, skriver Haywood och räddar därmed än en gång Fantomina från offentligheten och ryktet. Först då Fantomina tagits om hand för att i avskildhet undersökas av en läkare, får hennes mor vetskap om dotterns tillstånd. Medlidande och ömhet ersätts med skam och indignation och hon förvägrar dottern hjälp till dess hon avslöjar faderns namn. Då Beauplaisir tillkallas förnekar han i största förvåning varje inblandning. Men Fantomina, som just fött en flicka, bekräftar att Beauplaisir ”is, indeed, the innocent Cause of my Undoing:--- Promise me your Pardon, (continued she,) and I will relate the Means.”⁶⁰

Modern, som efter denna berättelse inte kan kräva giftermål, ber Beauplaisir att inte avslöja Fantomina. Beauplaisirs förslag att själv ta hand om den nyfödda, samtycker varken mor eller dotter till. Så snart Fantomina är i form, skickas hon istället till ett kloster i Frankrike vars abbedissa är moderns vän. Och, med Haywoods ord,

thus ended an Intreague, which, considering the Time it lasted, was as full of Variety as any, perhaps, that many Ages has produced.⁶¹

Men frågan är hur detta slut skall förstås, inte minst då det avslutande avslöjandet inte är ett avslöjande i en bokstavlig mening. Det som avslöjas är inte kvinnan som sådan – vars namn dessutom förblir oss obekant romanen igenom – utan snarare det faktum att hon inte har uppfyllt och spelat den högt värderade roll som hon på grundval av klass och kön, har tilldelats på samhällets scen. Genom att som kvinna uttrycka sitt begär har hon överskridit den könsideologi i vilken egendomsinstitutionen är central. Sådana överskridanden återställs, som Harrow skriver, först genom social eller fysisk död.⁶²

Och kanske utgör kvinnans förpassning till ett franskt kloster ett sådant återställande och platsen för Fantominas sociala, likaväl som det fysiska begärets död. I den mån som kvinnan här träder in i en lika individualiserad som anonym tillvaro, framstår klosterlivet som det naturliga slutet på en roman som upprepar individualismen till dess yttersta. Men tolkningen är inte självklar.⁶³ Frågan är om en sådan förståelse av klostervistelsen kan tas för given eller om vistelsen ens är att förstå som ett straff, i en roman där offentligheten främst framträder som en institution för social kontroll vilken opererar med vanryktet som redskap. För klart är att Haywood, liksom många andra kvinnor före och efter henne, var medveten om

denna övervakande aspekt av offentligheten – och detta långt innan Jeremy Bentham formulerade sig kring offentligheten som både frihetens och disciplinens sfär och kring synlighetens makt, för att senare finna en av sina främsta uttolkare hos Michel Foucault.⁶⁴ Med Haywoods kritik av det öppna rummet som frihetens plats, tycks också det slutna rummets betydelse framträda i ett nytt ljus.

Haywood återkommer, som Harrow konstaterar, vid ett flertal tillfällen till inspärningstropen i såväl romaner som pjäser: Kvinnor sänds inte bara till kloster, eller tar själva sin tillflykt dit; de låses också in i sina rum eller fångslas i något fall rent av bokstavligen i ett dårhus; de stänger själva in sig i sovrum eller söker skydd i inhägnade trädgårdar. Och snarare än att det kvinnliga begäret disciplineras genom dessa inspärningar, utgör dessa slutna rum scener för kvinnors erotiska frihet, och epistolära motstånd. Det är i de inspärrade rummen som begäret cirkulerar fritt och omsätts i text⁶⁵ – och därmed framstår inte slutet på *Fantomina* som givet, och kanske heller inte maskerad som sådan.

För vad är det är det som maskeras i denna berättelse? Kanske är det, med Taucherts ord, *Fantominas* pretextuella blick, det vill säga det begär inför kvinnorna på teatern som hon i inledningen ger uttryck för, som sedan döljs och maskeras romanen igenom.⁶⁶ Kanske ger också denna analys uttryck för en allt för entydig läsning, av en flertydig text. Klart är emellertid att Taucherts tolkning belyser det faktum att inte heller en heteronormativ läsning av *Fantomina* är självklar, då den förbiser alla uttryck för sexualitetens plasticitet eller mångtydighet under den tidigmoderna eran. För trots romanens närmast excessiva heteronormativa perspektiv, är det just genom denna excess av upprepningar som heteronormativiten utmanas. Därmed utmanas, som Ingrassia skriver, även könsdikotomin som sådan liksom den diskursiva naturaliseringen av denna, vilket för oss åter till klostret. Klostret framstår i denna berättelse allt mer som en, med Kings ord, ”gender-ambiguous zone”, och som en av de platser till vilken kvinnor kan ta sin tillflykt och existera utanför kulturellt kodifierade könsstrukturer. Resan dit kan förstås som ett (åter)vändande till en feminin gemenskap: en plats för kvinnors autonomi och intimitet, såväl som för erotiska möten.⁶⁷ Frågan om vad som kommer att utspela sig i nunneklostret, liksom de sammanhängande frågorna om vilken frihet, vilka begär och vilka subjektiviteter som har potential att förverkligas här, bör vi lämna som en öppen fråga. Men om klosterrummet, liksom tidigare teaterrummet, snarast är att förstå som en öppning utåt: låt oss då inte glömma att egendomsordningen här är en radikalt annan.

Noter

1. Kathryn R. King: *A political biography of Eliza Haywood* (London, 2012), 1. En styrka i Kings bok är att hon i denna vederlägger en rad tidigare spekulationer kring Haywoods liv, varför jag i hög grad baserar den korta presentationen av Haywood på denna.

2. Eliza Haywood: "Fantomina. Or, love in a maze" i Eliza Haywood: *Secret histories, novels, and poems, by Eliza Haywood* (London, 1725, 2d. ed.). Om de olika utgåvorna av texten, från 1725 till 2003, se Patrick Spedding: *A bibliography of Eliza Haywood* (London, 2004), 237–238.

3. Paula R. Backscheider: "Introduction" i Paula R. Backscheider (red.): *Selected fiction and drama of Eliza Haywood* (New York & Oxford, 1999), xx, xxxiii. Om dåtidens och samtidens genrebestämningar av Haywood, se även Christine Blouch: "'What Ann Lang read'. Eliza Haywood and her readers" i Kirsten T. Saxton & Rebecca P. Bocchicchio (red.): *The passionate fictions of Eliza Haywood. Essays on her life and work* (Kentucky, 2000), 302–304.

4. Det är enligt King, först under mitten av 1730-talet som Haywood börjar skriva i en mer igenkännbar politisk form. Till skillnad från dem som betecknat Haywood som en toryförfattare, eller rentav jakobit, menar King att Haywood, stundom kunde låta som en whig, stundom som en tory, men att hon genomgående utvecklade och skrev från en patriotisk politisk position med feministiska såväl som upplysnings-filosofiska inslag. King: *A political biography of Eliza Haywood*, 1.

5. Jag anknuter här, liksom senare till Judith Butlers begrepp om performativitet och upprepning. Performativitetens iterativa aspekt erbjuder, med Butlers ord, en handlingsteori där makten är betingelsen för handlandets möjligheter, men där det i den parodiska upprepningen samtidigt skapas en subversiv potential. Judith Butler: *Genustrubbel. Feminism och identitetens subversion* (Göteborg, 2007 [1990,1999]), 37, 214–221, 227–231. Ett liknande angreppssätt återfinns även i Helen Thompson: "Plotting materialism. W. Charleton's The Ephesian matron, E. Haywood's Fantomina, and feminine consistency" i *Eighteenth-century studies*, 35:2, (2002). Även Thompson läser romanen som en kritik av possessiv individualism, om än inte med fokus på relationen mellan det abstrakta individbegrepp Locke formulerar och de hierarkier som samtidigt genomkorsar individualismen, vilken är central i min kommande analys. Själva begreppet possessiv individualism är hämtat från C. B. Macpherson och syftar bland annat på en förståelse av mänsklig frihet som frihet från beroende av andras viljor. Individens frihet kan därmed kvalificeras som en frihet från alla relationer med andra, bortsett från sådana som man upprättar av egen fri vilja och utifrån egenintresset. Helt centralt är att individen definieras som en ägare av sin egen person och kapaciteter, medan samhället framförallt förstås i termer av marknadsrelationer. För dessa och fler kvalificeringar av den possessiva individualismen, se: C. B. Macpherson: *The political theory of possessive individualism. Hobbes to Locke* (Oxford, 1964 [1962]), 263–265.

6. Se Amanda Hiner & Patsy S. Fowler: "Introduction. A special issue on new approaches to Eliza Haywood. The political biography and beyond" i *The Journal for Early Modern cultural studies* 14:4 (2014) där även betydelsen av Kings bok för de senaste årens forskning om Haywood behandlas. Se även Sarah Creel: "(Re)framing Eliza Haywood. Portraiture, printer's ornaments, and the fashioning of femal authorship", i samma nummer. Istället för att ta sin utgångspunkt i rykten kring Haywood,

undersöker Creel här visuella representationer för att historiskt contextualisera Haywoods liv och arbete.

7. King: *A political biography of Eliza Haywood*, xi-xii.

8. King: *A political biography of Eliza Haywood*, 23.

9. Till spekulationerna om Haywood hör bland annat att hon skall ha haft en sexuell affär med poeten Richard Savage, och en längre sexuell förbindelse med William Hatschett, samt att hon skall ha haft två eller fler oäkta barn. Men mycket av vad som tidigare har skrivits om Haywoods person är, som King konstaterar, antingen falskt eller obekräftat. King: *A political biography of Eliza Haywood*, 1, 5.

10. Haywood: "Fantomina", 257.

11. Haywood: "Fantomina", 258, för resterande del av stycket se även 259.

12. Sharon Harrow: "Having text. Desire and language in Haywood's *Love in excess* and *The distressed orphan*" i *Eighteenth-Century fiction*, 2 (2009-10), 296.

13. Haywood: "Fantomina", 263-264, 268.

14. Catherine Ingrassia: "'Queering' Eliza Haywood" i *Journal for Early Modern cultural studies*, 14:4 (2014), 10-16, 19.

15. För en diskussion se Wendy Doniger: *The bedtrick. Tales of sex and masquerade* (Chicago, 2000); Valentin Groebner: "Describing the person, reading the signs in late medieval and renaissance Europe. Identity papers, vested figures, and the limits of identification, 1400-1600" i Jane Caplan & John Torpey (red.): *Documenting individual identity* (Princeton & Oxford, 2001); Natalie Zemon Davies: *Martin Guerres återkomst* (Stockholm, 1985), 108; Michael Shapiro: *Gender in play on the Shakespearean stage. Boy heroines and femal pages* (Ann Arbor, 1996), 1, 16ff, 199ff.

16. Valentin Groebner: *Passets födelse i medeltidens Europa* (Göteborg, 2009), 180. Se även 38-39, 131, 193.

17. Haywood: "Fantomina", 274.

18. Om förkroppsligandet och materialismen, se även Thompson: "Plotting materialism", 204.

19. Haywood: "Fantomina", 258. För resterande del av stycket se 258-259.

20. Om kvinnan som vara i en av Haywoods andra romaner från denna tid, se även Kirsten T. Saxton: "Telling tales. Eliza Haywood and the crimes of seduction in *The city jilt, or, the alderman turn'd beau*" (1726)" i Kirsten T. Saxton & Rebecca P. Bocchicchio (red): *The passionate fictions of Eliza Haywood. Essays on her life and work* (Kentucky, 2000), 119.

21. Harrow: "Having text", 286, 294.

22. Såväl Helen Thompson som Ashley Tauchert går kritiskt igenom några av de mer eller mindre triumfatoriska läsningarna - så som Catherine Craft-Fairchilds, och Ros Ballasters - utan att därför betrakta Fantomina som helt underordnad. Se Thompson: "Plotting materialism", 196, 204-208 och Ashley Tauchert: "Woman in a maze. Fantomina, masquerade and female embodiment" i *Women's writing*, 7:3 (2000), 470, 477-478.

23. John Stuart Mill: *Om friheten* (Stockholm, 1995 [1859]), 18.

24. John Locke: *Andra avhandlingen om styrelseskicket* (Göteborg, 1998 [1690]).

25. Se Sven-Eric Liedman: *Tankens lätthet, tingens tyngd. Om frihet* (Stockholm, 2004), 61-62.

26. Locke: *Andra avhandlingen om styrelseskicket*, 84, §85.

27. Haywood: "Fantomina", 258.

28. Haywood: "Fantomina", 259-262, citerat på 262.

29. Exempelvis Margaret Case Croskery "Masquing desire. The politics of passion in Eliza Haywood's *Fantomina*" i Kirsten T. Saxton & Paula R Backscheider: *The passionate fictions of Eliza Haywood. Essays on her life and work* (Kentucky 2000), 73 tolkar denna scen som en våldtäkt. Jonathan Brody Kramnick hävdar istället – bland annat genom en kontrasterande analys av samtyckesbegreppet hos Locke och Haywood – att frågan om huruvida det rör sig om våldtäkt eller samtycke inte går att besvara utifrån romanen, "Locke, Haywood, and consent" i *ELH*, Vol 72, No 2 (2005), 462–466. Ashley Taucher däremot beskriver samtliga sexuella möten mellan Beauplaisir och kvinnan, som upprepade våldtäkter eller sexuella överfall. Tauchert: "Woman in a maze", 477–478.

30. Haywood: "Fantomina", 262–263.

31. Även här återkommer ordet *possession* i dess betydelse av ägande, då Fantomina utbrister: "Can all the Wealth you are possess'd of, make a Reparation for my Loss of Honour?" Haywood: "Fantomina: or, Love in a maze", för detta och följande citat se 264.

32. Haywood: "Fantomina", 265–270.

33. Haywood: "Fantomina", 270–273. Kvinnan iscensätter denna tredje hemlig plan, då Beauplaisir under den månad som han vistas i Bath hinner tröttna också på Celia – och även i sin beskrivning av mötet mellan änkan och Beauplaisir låter Haywood kvinnors ekonomiska situation ta plats: Det är under förevändning att hon behöver skjuts för att snabbt ta sig till London och ta hand om makens arv, innan dennes bror lägger beslag på arvet, som kvinnan planenligt blir erbjuden en plats i Beauplaisirs vagn.

34. Harrow: "Having text", 286–288.

35. Haywood: "Fantomina", 277, se även 275–277.

36. Haywood: "Fantomina", 278.

37. Haywood: "Fantomina", 283.

38. Thomas Hobbes: *Leviathan* (Cambridge, 1991 [1641]), 70.

39. Egendomens sfär, skriver Arendt med en hänvisning till antiken, var privat i en icke privativ mening. Karaktären av att vara förborgad från offentligheten "svarade mot det enkla faktum att människan inte vet varifrån hon kommer när hon föds eller varthän hon går när hon dör." Hannah Arendt: *Människans villkor. Vita activa* (Göteborg, 1988 [1958]), 88.

40. Arendt: *Människans villkor*, 212ff; Adriana Cavarero: *Relating narratives. Storytelling and selfhood* (New York, 2000), 36.

41. Cavarero: *Relating narratives*, 3.

42. Haywood bäddar själv för en sådan läsning då hon på förstasidan citerar två rader av Waller:

"In Love the Victors from the Vanquish'd fly/
They fly that wound, and they pursue that dye."

Om min analys av romanen håller streck, undermineras emellertid dessa rader i romanen. Om Wallercitatet se även Margaret Case Croskery, "Masquing desire. The politics of passion in Eliza Haywood's *Fantomina*", 75–77, 90.

43. Roland Barthes: "From speech to writing" i Roland Barthes: *The grain of the voice. Interviews 1962–1980* (New York, 1985), 5

44. Barthes: "From speech to writing", 5–6.

45. Se Matilda Amundsen Bergströms artikel i föreliggande nummer av *Lychnos*.

46. Om materialismen i Haywoods texter, se även Thompson: "Plotting materialism", 204.

47. Om relationen mellan att identifieras som en enskild individ och som representant för en kategori se Jane Caplan: "This or that particular person". *Protocols of identification in nineteenth-century Europe* i Caplan & Torpey: *Documenting individual identity*, 51.

48. Tauchert: "Woman in a maze", 477–478.

49. En tolkning som bland andra även Helen Thompson, om än med ett något annat fokus, föreslår. Thompson: "Plotting materialism", 204.

50. Se not 5.

51. Haywood: "Fantomina", 266.

52. Thompson: "Plotting materialism", 203

53. Läst via Slavoj Žižek, framstår hennes subjektivitet, med Taucherts ord, som ett ingenting under feminitetens "hysteriska mask". För en kritisk diskussion av en sådan läsning, och för andra svar på frågan om vad som finns under denna mask, se Tauchert: "Woman in a maze", 469–486.

54. Haywood: "Fantomina", 279–281, citerat på 281.

55. Haywood: "Fantomina", 282–283.

56. Haywood: "Fantomina", 283–285.

57. Haywood: "Fantomina", 286.

58. *S.A.O.B.*: uppslagsordet "fantom". Se även *Oxford English Dictionary*: uppslagsordet "phantom". Av intresse, om än här inte möjligt att utveckla, är att det i *OED* finns en hänvisning till just Lockes *Andra avhandlingen om styrelseskicket*, § 151, [vilken jag här får citera på engelska, då ordet fantom inte finns med i den svenska översättningen]: "So [the supreme executor of the law] is to be consider'd as the Image, Phantom, or Representative of the Commonwealth." Liksom den suveräna individen övergår i en fantom, just i dess yttersta realisering, är så även fallet med den yttersta makten i staten.

59. Haywood: "Fantomina", 287–288, se även 286.

60. Haywood: "Fantomina", 289–290.

61. Haywood: "Fantomina", 291.

62. Harrow: "Having text", 294.

63. En tolkning jag själv något förhastat gjorde då jag tog *Fantomina* som utgångspunkt för en diskussion om samtida identifieringstekniker. Se Maria Johansen: "This is the time. And this is the record of the time" i *Kultur og klasse*, vol 110 (2010).

64. Se ffa. Jeremy Bentham: *Panopticon. En ny princip för inrättningar där personer övervakas* (Nora, 2002 [1791]); Michel Foucault: *Övervakning och straff. Fängelsets födelse* (Lund, 1993 [1974]), 228–266.

65. Harrow: "Having text", 280–281, 287, 300–303.

66. Enligt Tauchert är det artikulerandet av begäret mellan feminint förkroppsligade subjekt och feminint förkroppsligade objekt, som maskeras – en analys för vilken Judith Butlers begrepp om fantasmatisk identifikation, är central. Tauchert: "Woman in a maze", ff.a. 470–474.

67. Som nämndes inledningsvis har en lång rad forskare uppehållit sig vid *Fantomina* och projicerat sina tolkningar på denna roman. Men vanligtvis upprätthåller tolkningarna av *Fantomina*, såväl som av andra av Haywoods texter, ett heteronormativt paradigm. Att detta paradigm är så dominerande framstår emellertid, som Ingrassia skriver med en hänvisning till King, snarast som en brist i den historiska föreställningsförmågan eftersom Haywoods texter – och då inte minst hennes texter från 1720-talet – ofta utmanar könsordningen, liksom de utmärks av en fascination för

sexualitetens plasticitet. Ingrassia: "Queering' Eliza Haywood", 10–16, 19; King: *A political biography of Eliza Haywood*, 199–201.

Abstract

The spectrum of phantasms. On Eliza Haywood's Fantomina. Or, love in a maze (1725) by Maria Johansen, PhD in History of ideas, the Department of literature, history of ideas, and religion, University of Gothenburg.

Eliza Haywood's novel *Fantomina. Or, love in a maze (1725)* is typical of her work from the 1720s. In fictions, ever as erotic as political, Haywood deals with the sexual ideology of her time, including power relations between the sexes and class privileges. In *Fantomina* a young lady disguises herself and uses several different identities in order to repeatedly seduce one man – a man that does not understand that the same woman repeats herself in different guises. Throughout the novel questions about desire, publicity, control, subjectivity and agency during the early modern capitalistic era is explored. But how can we, in contemporary times, understand these explorations, and what are we to make of the frequently used term possession and its relations to questions about the protagonist's conditioned freedom and agency? By way of Hannah Arendt, and other more contemporary theorists, I read the novel as a critical iteration of possessive individualism, a branch of thinking that was in a process of consolidation during Haywood's lifetime. By focusing on the concept of human as the sole proprietor of him/herself, I ask which alternative subjectivities and desires the novel opens up for. Towards the end of Haywood's *Fantomina* the masquerade is revealed and the woman is sent to a monastery in France. Are there alternatives to reading this end as a punishment, a social sanction directed at an unruly woman? Since this is a novel where the public sphere is understood in terms of control, I argue that there indeed are alternative interpretations, and also that a heteronormative reading ought not be a given. If the monastery, in the same way as the theatre in which the novel begins, rather than an enclosure, functions as an opening outwards – towards something different than the prevailing social order – we should not forget that the monastery conveys a different understanding and organization of property and possession.

Keywords: Eliza Haywood, possession, identity, publicity, control.

Förhöjd sanning

Skönhet, smink och samhällsordning, 1720–1820

LEIF RUNEFELT*

Inledning

I denna uppsats diskuterar jag sminkets betydelse i svensk offentlig diskussion, ca 1720–1820.¹ Uppsatsens studieobjekt är den kritik av smink och av den sminkade som fördes fram i ett urval tryckta material: press, sedelärande litteratur och samtidsdramatik. Mitt syfte är att visa två saker. I ett första led argumenterar jag för att smink bör förstås i relation till vad som uppfattades som sant och naturligt. I ett andra led driver jag tesen att kritiken av smink i grunden bottnade i dess motsats, nämligen en acceptans av smink. Kritiken vilade i ett specifikt skönhetsideal som sades vara det naturligt kvinnliga men som i själva verket var strikt kopplat både till klass och dygd och som för de flesta kvinnor inte heller kunde uppnås utan smink. Sminket kom därmed att accepteras som en nödvändig del i synliggörandet av hierarkisk samhällsordning, både i termer av kvinnlig underordning och i termer av klass.

I uppsatsen gör jag en åtskillnad mellan smink och kosmetika och talar enbart om det förra. Jag begränsar vidare smink till att gälla ansiktskosmetik. Den största kosmetikaprodukten under 1700-talet, så länge männen behöll sina peruker, var hela tiden hårpudret, när perukerna åkt av var det istället hårväxtmedel. Vidare räknar jag till kosmetika men inte till smink de olika oljor, pomador och skönhetsvatten som var i bruk för att vårda huden eller för att uppnå olfaktoriska effekter. Smink var det vedertagna svenska ordet under perioden medan ordet kosmetika inte förekom före 1850. När källorna talade om hårpuder och skönhetsvatten använde de inte ordet smink, som reserverades just för ansiktets färgsättning.

Konsumtionsrevolution och sociabilitet – två kontexter

Smink har alltid använts, men en specifik europeisk tidigmodern sminktradition uppstod i den italienska renässansen och spreds därifrån till

* Idéhistoria, Södertörns högskola

Frankrike. När Paris blev modets och lyxens källa under 1600-talet spreds traditionen vidare till stora delar av Europa. Som jag kommer att visa senare var kärnan i denna tidigmoderna skönhetskultur den vita ansiktsfärgen och den livgivande röda kindfärgen, alltid för kvinnor, men också, under perioder då dessa sminkade sig, för män. Visserligen fanns även andra sminkbruk, som moucher, plockade eller målade ögonbryn och så vidare, men det vita och det röda var grunden. I denna uppsats tänker jag inte säga mycket om själva sminket eller sminkningen eftersom den kritik jag studerar inte sade mycket om det och gick sällan in på detaljer. Den diskuterade smink, eller rättare den sminkade, på en mer övergripande nivå. Det gör även jag.

Det finns inte mycket svensk forskning om tidigmodernt bruk av smink.² Vi kan på goda grunder anta att det ökade i Sverige under 1700-talet, på samma sätt som i andra europeiska länder. Sminket kan kopplas till två allmänna, sammanvävda europeiska förändringsprocesser, konsumtionsrevolutionen och den urbana sociabilitetens framväxt. Det finns studier av framväxten av en kommersiell sminkproduktion och sminkmarknad, och produkterna är lätta att infoga i den etablerade bilden av den så kallade konsumtionsrevolutionen.³ För svensk del kan konsumtionsrevolutionen ses som en integration i det nya globala handelssystem som hade etablerats i och med världshavens öppnande från det sena 1400-talet, och som från slutet av 1600-talet vilade på koloniala produkter. En rad produkter och beteenden, såsom färgämnen, kaffe, socker och bomull, var ytterst ovanliga i början av 1700-talet, medan de 100 år senare var normala och djupt meningsbärande beståndsdelar i en växande urban kultur.⁴ På motsvarande sätt sminkade sig år 1700 endast ett ytterst litet skikt i samhället: kvinnor och män kring hovet och i den yppersta aristokratin. År 1800 fanns en omfattande marknad för kosmetiska produkter som inte endast riktade sig till aristokratin utan till en betydligt mer heterogen urban kultur och även till ännu enklare människor: om inte till allmogen så åtminstone till den urbana kulturens tjänstefolk.

I Frankrike och England fanns på 1780-talet kosmetiska butiker och entreprenörer med långt gången marknadsföring och diversifierad produktion för olika marknadssegment. Sverige låg efter, antagligen på grund av marknadens ringa storlek och sämre integration med världsmarknaden, men det finns ändå indicier som tyder på en ökning. En sådan var den ökade utgivningen av skönhetsmanualer med recept på kosmetiska produkter som visar att denna typ av böcker var ett segment inom den växande bokmarknaden, en annan den ökade förekomsten av kosmetiska preparat i dagspressens annonser.⁵

Man bör akta sig för att underskatta betydelsen av smink för konsumtionsrevolutionen. Smink hörde till den grupp varor som var efemära

produkter som såldes i små enheter och följaktligen till låga styckpriser, på samma sätt som kaffe och socker. Den typen av produkter var ytterst betydelsefull för framväxten av en marknad där även mindre bemedlade kunde agera regelbundet – själva kärnan i förändringsprocessen.⁶ Processen fångades ganska bra av en anonym diktare i Åbo Tidningar 1791, som menade att skönhet förr hade varit naturens verk. Nu var det annorlunda:

Nu blir man skön när man behagar,
Med tillhjälp blott af konstens Lagar.
Hur går det til? Jo, noga märk!
Dertill behöfs ej Capitaler,
Man handlar blott för en Riksdaler.
Hwad handlar man? Man handlar Smink;
Det fås på aldräforsta wink.⁷

Citatet pekar på sminkets låga pris och höga tillgänglighet. Tätt sammanvävd med konsumtionsrevolutionen är framväxten av en ”medelklass” av något slag, en större, heterogen grupp medborgare som befinner sig mellan aristokratin och allmogen och också självmedvetet definierar sig som något annat än dessa. I svensk forskning är det Börje Hanssen som har fångat denna grupp bäst, med begreppet ”urban kultur”, som jag också använder i denna artikel. Den urbana kulturen ska inte blandas ihop med stadskultur, tvärtom utgjorde landsbygdens herrskap en väsentlig del av den; skillnaderna mellan stad och land var också betydligt mer oklara vid denna tid. Den urbana kulturen var istället den vars bärare besatte olika grader av god ekonomisk, social och kulturell ställning. Den definierades negativt, på så sätt att den strävade efter att vara det allmoge och arbetare inte var (salongsfälig, bildad, välklädd) och att inte vara det dessa var (kroppsarbetare, analfabeter, enfaldiga). Detta gör att den urbana kulturen var heterogen och fylld av interna maktordningar och hierarkier, från städernas hantverkare i botten över köpmän, präster, officerare, herrskap på landet, ofrälse ståndspersoner och så vidare, upp till aristokratin i toppen. Den rymde alltså såväl borgerliga som adliga element, och den gemensamma nämnaren var den negativa definitionen gentemot vad Hanssen kallar för den pagana kulturen.⁸

Inom brittisk forskning har flera forskare, till exempel Robert Jones och Laura Runge, visat att kvinnlig skönhet var en tydlig klassmarkör som utgjorde motorn i vad britterna kallar *sociability* med dess *politeness*. Den kvinnliga skönheten var central i den tydligt hierarkiska men ändå förhållandevis heterogena brittiska urbana kultur, som under 1700-talets lopp alltmer kom att domineras av vad som ibland kallas för *middling sort* – en borgerligt präglad medelklass med stora anspråk på såväl ekonomiskt som kulturellt kapital.⁹ I egenskap av vackert objekt – närvarande i den

nya offentligheten men utan annan offentlig roll än att vara *on display*¹⁰ – ansågs kvinnan i de urbana kretsarna vara bärare av en rad dygder som både sporrade mannen till handling och la band på hans naturliga grovhet. I den svenska framväxande urbana kulturen etablerades under 1700-talet en egen sociabilitet, den goda tonen, en försvenskning av franskans *bon ton* som fick fäste under 1780-talet. I den både diskuterades ingående och togs för givet kvinnlig skönhet som en grundläggande faktor i det moderna sällskapslivet.¹¹ Robert Jones har visat att för engelsk *polite culture* var det framför allt skönheten som definierade kvinnan: ”beauty was seen as the most appropriate term for defining women”.¹² Samma sak kan sägas om den svenska urbana kulturens skriftliga uttryck: både den fiktiva och den verkliga kvinnan bedömdes ständigt i termer av utseende. Sminket blev då en faktor att räkna med.

Skönhet kommer inifrån: fysionomiken och kvinnan

Det fanns en stark skepsis mot smink under 1700-tal och tidigt 1800-tal – både vad gällde mäns och kvinnors bruk. Hur ska den förstås? Det är lätt att förklara den med tidens allmänna misogyni och avsky för det veka och effeminerade som frodades i de manliga bladen. Man kan lätt lockas att avfärda kritiken som banal moralism, särskilt när den ser ut som den gjorde i Magnus Sahlstedts *Biblisk Qwinno-Spegel* (1723), som gick till angrepp mot den artificiella skönhetsfläcken, mouchen, efter det franska ordet för fluga:

Samma ansichtes faseliga vtspökande, med the förbannada swarta mörkrens lappar, *mouscher*, thet är flugor, eller inbillnings-skiön-fläckar kallade, rödjer ju solklart ett med mörker öfwerdragit hierta; therest then swarta werlds-anden och Beelzebubske flugo-konungen anten sitt säte och hemwist upsatt hafwer, eller åt minstone orådeligen ährad och dyrkad warder.¹³

Under 1700-talet försvann det gammaltestamentliga svaveloet, men med framväxten av en litterär offentlighet i form av moralisk veckopress och satirisk teater förblev kritiken av den sminkade vanlig länge än. Tio år efter Sahlstedt kritiserade Olof Dalin sminket i *Then Swänska Argus*, då han räknade det till den moderna människans verktyg för förställning: hon skyldes sin oskaplighet med moderiktiga kläder, sin litenhet med en stor vagn och sin fula hy med *Vermillon*, alltså vermilion, ett röd färgämne som användes till rouge.¹⁴

De behagsjuka kvinnorna – enligt *Den Svenske Lycurgus* (1785–86) de med ”hwita Strumporna, wackra Tofflorne, nätta liftröjorna, underbådade brösten, bleka Ansigten, rödfärgade kinderne” – var en alltid lika

populär som enkel måltavla: med Lenngrens ord i *Stockholms Posten* 1795 det lastens troll ”som sig gömmer / Under gazez och carmin”, där gaze var ett lätt florstyg som här symboliserade hur lasten förställde sig, och karmin liksom vermilion en högröd färg som syftade på kvinnors artificiella rodnad.¹⁵

Johan Olof Wallins moralism var inte mindre än Sahlstedts, bara mindre dundrande, när han kritiserade sminket i den sedelärande dikten ”Till Dora, i anledning af en sminkburk” (1809).

Ros och lilja, vackra äro båda
Af de färgor, som naturen böd –
Vackra Dora! Hvarför vill du skåda
Rosen hellre hvit och liljan röd?

Hvarför vill du, i naturens dalar
Bli den blomma, utan lukt och lif,
Som, till flärdens köpta tidsfördrif,
Låtsar växa i de rikas salar?

Icke dig – jag ser din tafla blott:
Skickligt målad, hon i ögat sticker;
Men din lott är granna taflors lott,
Att det vackraste får heta smicker.

[---] Nej! var täck, var skön – men utan svek!¹⁶

Kritiken av smink hade flera riktningar. Den kunde rikta in sig på den misshushållning av både tid och pengar som låg i sminket: det var onödiga produkter som kunde användas till något bättre, och det tog tid i anspråk som kunde användas till något produktivt. Den kunde också rikta sig mot dess starkt hälsovådliga effekter. Bly, arsenik och kvicksilver utgjorde grunden i kosmetiken.¹⁷ Jag förbigår dessa mindre framträdande riktningar i den här artikeln. Istället rör analysen några gemensamma drag i exemplen ovan: sanning kontrasterad mot förställning och svek och det naturliga kontrasterat mot det konstlade och tillgjorda.

Vad är det egentligen man ser när man tittar på en annan människa? Sahlstedts *Qwinno-Spegel* visar på den fysionomiska föreställning som präglade det tidigmoderna tänkandet: att det fanns en för iakttagaren läsbar relation mellan en människas yttre och hennes inre. De svarta skönhetsfläckarna röjde ett lika svart hjärta. Den själ som utgjorde människans väsen var osynlig men gick i någon mån ändå att se. Det formulerades på följande sätt i *Götheborgs Vecko-Lista*, en moralisk veckotidskrift som utkom på 1750-talet:

Kropsens utwärtens skapelse, ansigts-bildningen, färgen, ögonen, åthäfworna, gången, ja det som ännu mer är, sielfwa kläderna, så wäl i anseende til materien som formen betraktade, gifwa oss så många synliga kännetekn wid handen, deraf man kan döma om hjertats, eller rättare sagt, den förnuftiga siälens osynliga beskaffenhet.¹⁸

Fysionomiken kan räknas till det förmoderna europeiska intellektuella allmångods som upprepats och klätts om många gånger ända sedan de gamla grekerna. Av citatet i *Götheborgs Wecko-Lista* framgår något som vi kan uppfatta som en motsättning men som i det tidigmoderna tänkandet var en central punkt: att den själsliga fysionomiken samverkade med en social fysionomik. Inte endast utseendet utan även kläderna gjorde mannen – tillsammans. I en bok som kritiserade den goda tonen fastslog författaren Bengt Johan Törneblad följande (1814): ”Hvad man är, borde man synas. *Du skall icke ljuga*, heter det.”¹⁹ Utsagan pekar på en central men djupt problematisk föreställning i det svenska ståndssamhället, nämligen att samhället – och alltså de människor som utgjorde detsamma – skulle vara läsbart. Flera forskare har diskuterat detta genom begreppet igenkännbarhet (recognizability): det faktum att en hierarkisk samhällsordning måste vara synliggjord och läsbar för att äga giltighet.²⁰

Föreställningen att en människas yttre speglade hennes inre samexisterade alltså med föreställningen att en människas yttre speglade hennes samhälleliga plats. Det fanns vissa samhälleliga normer och krav på det yttre, och därmed – eftersom det yttre speglade både det inre och det sociala – på att var och en borde ha vissa specifika egenskaper beroende på ställning: stånd, ålder, kön, och så vidare. Detta måste man beakta när man talar om smink på 1700-talet. Många sminkade sig, men framför allt förknippades smink med den unga kvinnan, som var väl in- och underordnad i patriarkala relationer. Inte endast kvinnans goda egenskaper skulle lysa igenom utan även hennes underordning. Jag ska återkomma till det.

Fysionomiken var en viktig del i en av det sena 1700-talets mest populära sedelärare, tysken Christian Gellerts *Moraliska föreläsningar*, som utkom på svenska 1775 och därefter i en rad upplagor:

En dygdig, sorgfri, munter, en saktmodig och ädel själ; et godt samwete; et hierta som är upfyldt med ömhet, uprigtighet, redelighet; som äger herrawälde öfwer sina sinnen och begär; et sådant hjerta det gjer sig tilkänna igenom ansigtets ställning och kroppens åtbörder.²¹

Gellert menade att det var en osviklig erfarenhet att laster satte sin stämpel på ansiktet. Förvisso kunde människor gynnas av naturen och vara vackra från födseln, men denna skönhet försvann i takt med att lasterna tog över. Det enda medlet mot denna förfulningsprocess var att vara

en god människa: gjorde man sitt hjärta vackert visade det sig i det yttre.²²

Naturlig skönhet förknippades på så sätt med dygd. Ett tydligt exempel är den nämnde Sahlstedt, som tog upp den kvinnliga skönhetens betydelse. Utseendet skulle präglas av det gudagivna förnuftet och dess så att säga praktik – dess dygder. Det fanns förvisso allmänmänskliga dygder som gällde för varje individ i samhället: gudsfruktan, vishet och flit. De specifikt kvinnliga dygderna var först och främst kyskhet, och sedan blygsamhet. Därpå följde ”lenmodighet och stillhet”, det vill säga ett lugnt och tyst beteende. Den fjärde specifikt kvinnliga dygden – eller egenskapen kanske, eftersom Sahlstedt sade att den egentligen inte var en dygd men *som* en dygd – var skönheten. I kvinnors godhet ingick ett vackert utseende, vilket redan Bibeln visade då den enligt Sahlstedt var full av skönheter: Sara, Rebecka, Rachel, Ester och så vidare. Dygdiga kvinnor var vackra att se på. Dessa fick man inte blanda ihop med kvinnor utan dygd, som egentligen var fula, men som försökte framställa sig som vackra.

Kvinnan skulle inte vara skön för sin egen skull eller för andra kvinnors skull. Liksom alla goda kvinnliga egenskaper hade skönheten med hennes underordnade relation till mannen att göra. Kvinnan skulle vara en plats där mannens ögon kunde vila. Det var av största vikt att han kunde vara förvissad om att denna viloplats var god – att han inte drogs till en falsk skönhet och därmed såg lasten i ansiktet och lät sig bedras av den. Glöden i ögonen skulle vara förnuftets och dygdens återsken, inte elden från flugornas herre. Sahlstedt må ha stått med ett ben i stormaktstiden. Icke desto mindre framskyntade genom betoningen av skönhetens vikt det ideal som kom att bryta igenom med helt annan kraft under den senare delen av 1700-talet: det komplementära idealet där kvinnans syfte och natur var att bistå mannen och behaga honom. Under andra hälften av 1700-talet skedde en tydlig förskjutning i diskussionen om kvinnan mot hennes plikt att behaga, en plikt som ofta men inte alls alltid kläddes i rousseauansk språkdräkt.²³

En given del i plikten att behaga var att vara naturligt vacker. Det framgick i en artikel i *Sofrosyne. Ett blad för svenska fruntimmer* (1815–16). Tidningen, som sade sig ge uppbygglig läsning för kvinnor, hade redan i sitt andra nummer artikeln ”Om konsten att vara älskvärd”. Där lyftes fram tre regler för att vara älskvärd i sällskapslivet. Det första var att vara *naturlig*. Naturen var moder till alla behag, men naturligheten fick inte vara oslipad. Vad det innebar återkommer jag till nedan, men hon fick inte vara rättfram, obildad eller ohyfsad. Den andra regeln var sålunda att vara bildad, dock utan att det bröt mot det naturliga behaget. Enkelt sagt kan det tolkas som att hon måste behaga män i konversationer: hon fick inte vara ett dumt våp, men samtidigt inte heller framstå som mer bildad än

den man hon för tillfället talade med. Kvinnans bildning var naturlig i den mån den korresponderade med hennes naturliga (det vill säga av Gud och naturen givna) underordning.

Den tredje regeln var att vara vacker. Det lät kanske hårt, insåg författaren, eftersom alla kvinnor inte uppfattades som vackra. Den yttre skönhet det handlade om var dock endast den som var en avspeglning av en oskyldig och god själ:

Den kroppsliga skönheten, såsom en afbild af själens inre skönhet, är en dyrbar skänk af naturen, och har en mäktig tjuvningskraft, men att detta endast äger rum, då den verkligen är själens afbild.²⁴

Kvinnans skönhet var, liksom hennes uppträdande, maner och tal, endast ett fönster som visade upp hennes själs rätta värde. I det framträdde själens skönhet, och den hade en stark positiv verkan i sällskapslivet:

Själens skönhet, som framlyser uti hvarje anletsdrag, och i synnerhet oskuld, blygsamhet, godhet, dessa förtjusande egenskaper, som sprida öfver hela ansigtet en mildhet och ljufhet, hvars maki [magi] är oemotståndlig.²⁵

Skönheten som social dygd återkom sedan flera gånger i *Sofrosyne*, och den hade långt dessförinnan intagit en framträdande plats i en annan skrift för kvinnor, Gjörwells *Fruentimmers-Tidningar* (1772–73). Där skildrades skönhetens dygd som hotad av kavaljerer, men det var inte deras åtrå eller enträgna böner som utgjorde hotet, utan kvinnans egna vilja att alltför mycket visa upp sin skönhet: ”Kom ihåg, at fåfången är en af de swagheter, som i synnerhet råda öfwer Ert Kön”.²⁶

Skönhet som en kvinnlig dygd förknippades med starka sanningsanspråk. Plikten att behaga var ingen följd av könsmaktsordning eller samhällelig arbetsdelning. Den följde av kvinnans *natur*. Kvinnans rätta beteende föll tillbaka på ”könets naturlige åstundan at behaga”, som det hette i en sedelära från 1763.²⁷ När Rousseau i sin i samtiden omåttligt populära *Emile eller om uppfostran* (1762) framhöll att kvinnan var särskilt skapad för att behaga mannen, satte han ord på tankar som redan var väl etablerade i åtminstone det svenska samhällets övre skikt.²⁸ Sambandet mellan det naturliga och sanna och kvinnlig skönhet påtalades i en artikel i *Fahlu Weckoblad* 1791 betitlad ”Qwinno-Könets kännetecken och sinne-lag”. Där sades att en vacker kvinna som endast hade hållit sig till sin naturliga skapnad och behaglighet var bland det vackraste som fanns. Skönheter som ville behaga blev däremot fulare. Kvinnan skulle vara behaglig men inte behagsjuk. De kvinnor ”som naturen tyckes hafwa litet försummat” skulle försöka avhjälpa problemet, inte med smink utan med antagandet av behagliga egenskaper. Det gjorde henne vacker i någon mån, om än kanske inte vackrast.

Många vackra kvinnor bröt dock mot naturen. Det naturliga förelåg inte av sig självt utan måste kontinuerligt uppövas och arbetas fram: skönheten var följderna av ett aktivt arbete med att vara dygdig. Många kvinnor sminkade sig dock istället för att odla goda karaktärsdrag. Effekten blev enligt artikelförfattaren den motsatta: de blev fulare och mindre behagliga för männen.²⁹ Ett vackert hjärta var den enda vägen till ett vackert yttre. Smink däremot var bara ett skal. Med Gellerts ord: ”Smink blir alltid smink, huru behändigt och konstigt [konstfärdigt] det smetas på huden”.³⁰ Sminket förknippades alltså tydligt med det konstlade, och skönhet med ord som naturlighet och sanning. Med dessa ideal var det upplagt för tråkigheter för många unga svenska kvinnor. Men det var värre än så – för hur såg egentligen den påstått naturliga skönheten ut?

Rött och vitt: ett långlivat skönhetsideal

I Magnus Orrelius *Köpman- och Material-Lexicon* från 1797 finns följande definition av smink:

Smink, Lat. *Cosmeticum*, *Fucus*, T. *Schminke*, Fr. *Fard*, som är dels rött, dels hwit, kallas alt det, som förmenes öka Fruntimbers fågring.³¹

Den skiljer sig knappt alls från Wallins beskrivning av kvinnlig skönhet i den i stort sett samtida dikten till Dora: rött, och vitt, ”Ros och lilja, vackra äro båda”. Samtidigt skaver det rejält, Orrelius definierar smink, men Wallin definierar naturlig skönhet *utan* smink. Detta skönhetsideal var gammalt år 1800 – det är vad forskningen har kallat för den petrariska traditionen.³²

Petrarca var den första som hyllade det röda och det vita som skönhetens grund och idealet etablerades med kraft i den italienska renässansen. Redan då sminkade sig damerna med vermilion och blyvitt, och redan då framställdes färgsättningen ändå som naturlig. Morag Martin har i sin bok om kosmetikamarknaden i Frankrike 1750–1850 visat att vurmen för det naturliga försvann men det röda och vita bestod när barockens aristokrati drev upp lyxkonsumtionen. Under det sena 1600-talet och det tidiga 1700-talet kunde både kvinnor och män vara artificiellt kritvita med kolsvarta moucher. Deras starkt röda kinder började vid öronen och slutade vid mungipan. Så beskrevs i alla fall hovdamerna och aristokraterna i den sminkkritik som växte sig starkare under andra hälften av 1700-talet och som ingick i en uppgörelse med gamla aristokratiska ideal.³³

Under hela 1700-talet fanns en sminkkritik som utgick från det naturliga.³⁴ Mot slutet av seklet växte denna strömning till en störtflod. Utveck-

lingen kan belysas genom en parallell förändring i modet under sent 1700-tal. Det är ett väl känt modehistoriskt faktum att modet då omvandlades i grunden. Förändringarna kan sammanfattas i några enkla kategorier: en övergång från ett franskt och aristokratiskt mode till ett engelskt och antikiserande, en övergång från siden till bomull som grundläggande material, samt, delvis som ett resultat av dessa övergångar, en utveckling mot ett enkelt mode som var mer tillgängligt för större grupper. Förändringarna skedde gradvis men snabbt mellan 1770-talet och sekelskiftet 1800 och ökade modets tillgänglighet kraftigt. År 1800 var det allmänt accepterat att varje människa som gjorde anspråk på den minsta urbanitet var tvungen att följa modet.³⁵

En viktig del i argumentationen för det nya enklare modet var att det var naturligt, det vill säga i enlighet med människans kropp och sinnelag, med klimatet och livets förutsättningar, och med en sedlighet som uppfattades som gudagiven. De antikiserade bomullsklänningarna var ett uppror mot de förkonstlade aristokratiska sidendräkterna. På samma sätt kom en enklare sminkning som beskrevs som mer naturlig att ersätta aristokratin överdrifter.³⁶ Morag Martin har konstaterat att det sena 1700-talets naturliga mode vad gällde utseendet var att ha vit hy, vita tänder och en attraktiv rodnad på kinderna, alltså en mildare, mer lättillgänglig variant av det gamla aristokratiska modet, en petrarkism för borgerligheten.³⁷ I grunden är det lätt att se prisandet av det naturliga som den nya mer heterogena (och kapitalsvagate) urbana kulturens avståndstagande från gamla aristokratiska (kostsamma och därmed otillgängliga) beteenden.

Det gäller även Sverige: såsom Wallins dikt visade ändrade inte den naturliga vändningen det grundläggande skönhetsidealet: det röda och vita bestod, men blev en del av den nya naturligheten. Ros och lilja var en återkommande plattityd. Jacob Wallenberg jämförde i *Min son på Galejan* (1781) den kvinnliga skönheten i olika länder och kom fram till att det för den sakens skull inte fanns någon anledning att resa jorden runt. Var och en såg att svenskorna var vackrast:

Er hy så frisk och ren, som luften den I andas,
 Är lik et blomsterfält, där ros och lilja blandas.
 At samla i Er bild alt vackert, sött och ömt,
 Naturens rika hand sit hela förråd tömt.³⁸

Det röda och vita idealet reproducerades i pressen, i de romaner för kvinnor som trycktes under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal, och i dramatiken. I fjärde delen av *Afton-Tids-Fördrif i Pigkammarn*, tryckt 1781, kunde man läsa om Prinsessan Fortunée:

Hennes kinder voro överdragne med en blygsam rodnad, som upphöjde vitheten av hennes hy. Det var ganska lätt att märka uti hennes manerer det behag och den oskuld, som så mycket intager hos unga flickor.³⁹

Även enklare kvinnor hade att leva upp till skönhetsidealet, som kaffehus-pigan Lotta i Bellmans lilla drama ”Caffehuset” (1790): ”Lotta som safflor / Så vacker, hvit och röd!” Hänvisningen till safflor kunde peka på att Lotta hade en vackert röd färg på kinderna, men bör nog läsas som att hon hjälpt till litegrann: färgväxten safflor var en vanlig ingrediens i rouge.⁴⁰

Vad kan vara mer naturligt än oskuldens rodnande kind? Rodnaden framhölls av sedelärare vara det mest naturliga och vackra uttrycket för de centrala kvinnliga dygderna kyskhets och blygsamhet. Det var en gammal uppfattning som föll tillbaka på en lång tradition om rodnaden som dygdens färg, *tinctura virtutis*.⁴¹ Den kvinna som inte kunde rodna kunde inte heller förfäras av lasten. I en sedelära översatt från engelskan 1787 hette det att ”en flicka, som icke mera rodnar, har förlorat den mest tjugande mackten af sin skönhet”.⁴² Wallin kanske bäst sätter ord på rodnadens betydelse – och på den kvinnliga behagplikten som en gyllene medelväg för sällskapslivet – i ännu en sedelärande dikt, där en gumma ger råd till en ung kvinna:

Min Flicka! *var blygsam* – men icke så blyg,
Som vore hvart öga dig vådligt!
Låt rodnaden skriva ditt oskults-betyg
Beskedligt, men icke gunådligt.⁴³

Om ansiktsfärgen dock inte var vit syntes ju inte denna hjärtats oskultsfullhet, denna naturliga koppling mellan inre egenskaper och yttre skönhet.

Det önskade naturliga: ansiktsfärg och ojämlikhet

Hur kom det sig att Johan Olof Wallin definierade det osminkade på samma sätt som Magnus Orrelius handelslexikon definierade smink? Av två skäl: för det första därför att det naturliga för Wallin, liksom för hans samtid, var prisvärt, men att det inte var vad vi uppfattar som naturligt. Tvärtom var det goda naturliga alltid en följd av arbete och förfining. För det andra synliggjorde skönhetsidealet ojämlika relationer som upplevdes som naturliga. Paradoxen att det naturliga prisades i en kultur som hade svårt att acceptera vad vi ser som naturligt kan förklara utsagor som den i *Sofrosyne*, att kvinnan måste vara naturlig, men att naturligheten inte fick vara oslipad. Formuleringen var inte originell. I Anders Berch den yngres

Posten beskrevs 1768 skönheten som en slipad diamant. Den var förvisso naturligt för kvinnan, men den måste bearbetas:

Det är en skön demant, slipad af mästerlig hand, som gläder och förtjusar ögat genom en glans den hon i sin råhet icke ägde.⁴⁴

Den som ställer de levande föreställningarna om skönhet och fysionomik mot den verklighet som rådde inser lätt att reservationer av denna typ var nödvändiga. Det som vi uppfattar som naturligt – det oförställda, obearbetade, opåverkade – var i grunden oönskat, och det av två anledningar: en estetisk och en social.

Om vi tittar på varandra ser vi att Wallins ideal inte var vad vi skulle se som det minsta naturligt: ytterst få människor ens på europeiska breddgrader är naturligt vita och röda i ansiktet. Under 1700-talet och det tidiga 1800-talet var förutsättningarna ändå betydligt sämre. Ett problem var då att människorna så ofta och så tidigt var vanställda och sjuka. Liksom idag försökte människor bekämpa rynkor och andra ålderstecken, men ålderdom och märken av sjukdom och lidanden kom i vad vi upplever som unga år. Tänderna var dåliga och ansikten deformerades av tandröta och tandlöshet. Acne, kopparr och även syfilis satte tydliga spår i människors ansikten.⁴⁵ Jacob Wallenbergs jämförelse av kvinnors skönhet är talande. Kvinnorna i Kapstaden (de av europeiskt ursprung förstås, då endast vita kunde vara sköna i den petrarkiska traditionen) var täcka, men inga gudinnor. De hade dock en fördel: ”De ha den förmån framför andra, at de aldrig brännemärkas af kopporna: ty dessa komma här icke”.⁴⁶

Kosmetik i allmänhet och smink i synnerhet var ett sätt att både bekämpa åldrandet och sjukdomarna och samtidigt upprätthålla de sociala skillnader som det sjuka och fula hade en förmåga att överbrygga. De sociala skillnaderna var den andra orsaken till att det naturliga i termer av det oförställda och oförfinade var oönskat. Det kryllade ju av oförställda människor där ute: människor som levde av hårt arbete utomhus underkastade naturens nycker, opolerade och obildade, utan god ton och utan förfinad umgängeskunst. I samtidens terminologi beskrevs allmogen och andra arbetare ofta i termer som pekade mot det naturliga, men i dess opolerade tillstånd, i bemärkelsen oslipat, grovt, okultiverat: enfaldighet och tarvlighet var dess dygder.

En satirisk artikel i *Fahlu Weckoblad* 1798 satte fingret på problematiken. Den raljerade med tidens förkonstlade ideal:

Man tycker hälst om en pastej för skorpan skul; likaså om Fruntimren för deras yta. Men en osminkad skönhet är som et orappadt hus. Det är icke naturen, utan den perfectionerade naturen som behagar kännares ögon. Det sanna duger ej mer hwarken i seder eller tal, eller Böcker, eller physionomier.⁴⁷

Artikeln var ett inlägg i en pågående debatt om den samhälleliga betydelsen av förställning och vad som kallades god ton, den urbana individens nedslipning och konforma hyfs. Den drevs under 1790-talet av *Stockholms Posten* där Kellgren skrev flera artiklar i ämnet, till exempel ”Om förställning och dess slägt” (1794). Några år tidigare hade Kellgren konstaterat att ”Hvar och en finner förställning i sit upförande av nöden” och Lenngren, också i *Stockholms Posten*, publicerat sin inflytelserika dikt ”Til min Frack”, som visade på förställningens avgörande betydelse i det urbana livet.⁴⁸ Kärnan i debatten var just det som satiren i *Fahlu Weckoblad* fångade så väl: på ett sätt som vi kan se som paradoxalt förelåg den goda naturen inte av sig själv utan behövde arbetas fram, perfektioneras. Skönhet var sålunda förhöjd sanning, förbättrad genom förställning.

Både den anonyma artikelförfattaren i *Fahlu Weckoblad* och den tidigare nämnda Törneblad var skeptiska till förställningen. Konstlad natur var i deras ögon inte sanning. Men såsom Kellgren ansåg att förställning i grunden var skadlig men nödvändig, pekar hela diskussionen om förställning på att den var accepterad. Förställning hade med klass att göra, den oförställda var låg. Det fanns ett behov av förkonstling i den urbana kulturen, det framgår för brittisk del redan i själva språket: utövandet av den goda tonen, *politeness*, var en helt central komponent i sociabiliteten, och ordet *polite* är av samma stam som det italienska *pulire* (städa) och det brittiska *polish* (putsa). Den urbana människan var i grunden en människa som i någon mån hade gjort avkall på eller tämjtt grövre delar av sig själv: en förställd person. Frågan var snarare var gränsen gick mellan påbjuden och överdriven förställning. Implicit i kritiken av smink liksom i kritiken av det korrupta stadslivets modeslaveri och fåfänga fanns en insikt om att urbana kvinnor faktiskt inte var enfaldiga lantflickor.

På så sätt kan sminket sättas in i den framväxande urbana kulturens fixering vid sin egen urbanitet. De vita ansiktena med röda kinder var ett verktyg i det arbetet: den dubbla fysionomikens tonvikter på både läsbarhet och det naturliga tvingade in de urbana kvinnorna, och särskilt de unga kvinnorna, i ett hörn. De måste leva upp till ett ideal av bearbetad natur som krävde att de använde något som de enligt samma ideal inte skulle använda: smink. Detta innebär i sin tur att de som kritiserade bruket av smink i grunden hade accepterat det: en viss kvinnlig skönhet var förväntad inom den urbana kulturen. Det röda och det vita – och därmed sminket – var ett av många kriterier för urbanitet, oavsett hur naturligt vackra bondflickorna kunde vara i borgerlighetens pastoraler.

Ansiktsfärg, igenkännbarhet och synliggörande av ordning

Kännetecknade för svensk beteende- och konsumtionskritik under 1700-tal och tidigt 1800-tal var att den inte kritiserade det främmande utan det skruvade normala.⁴⁹ Kritiken av den sminkade liknade kritiken av konsumenten överlag: den fungerade så att den lyfte fram karaktärer som sprätthöken och modeslaven som utgjorde typer mot vilka läsaren hade att jämföra sig själv. Om en hederlig ämbetsman pyntade sitt tal med franska fraser eller om en borgarfru klädde sig i siden – var de då förkastliga medborgare? Nej, men det fanns gränser för anspråk och förståelse. Acceptansen av sminket framgår av att sminkkritiken var som hårdast när den riktade sig mot avarter.

Amanda Vickery har i en artikel med den talande titeln ”Mutton dressed as lamb” visat det förakt som i Storbritannien drabbade äldre kvinnor när de ägnade sig åt sin personliga skönhet.⁵⁰ Samma sak kan sägas om de svenska förhållandena: äldre kvinnor som sminkade sig ansågs djupt löjeväckande. Lenngren raljerade över en äldre dams avancerade toalett i kamp mot åldern i en kort dikt i *Stockholms Posten*: ”Sunkna ögon, vrångt, humeur, / Liten tryckning af hecticen ... Halsen gul och håret grått, / Harm, vapeurer och cobeber”. Hektiken, vapörerna och kobeban – en peppar som intogs som medicin – pekar på hennes skröplighet. Till slut blir hon klar till sin egen skada: ”Ändtli Nåden färdig är, / Ingen ting i flärden fattas. – Fjälla hvad du haft besvär, / At af vettigt folk beskrattas”.⁵¹ Wallin tog upp samma ämne då han beskrev en femtioårig kvinna på en danstillställning, med lösa tänder, löst hår och ”detta röda klister” i ansiktet. ”ha! Toka! – Ser du ej, de skratta?”⁵² Det dåliga humör som tydligt följde av kampen mot åldrandet lyftes fram i en elak satir i Grevesmöhlens tidskrift *Trompeten* 1812:

Gunilla är förmögen, men sina goda 40 år, om icke mer. Jag tror hon varit vacker, och hon tror att hon är det ännu. Hon målar sig med hvitt och rödt, är halfnaken både vinter och sommar, och gör sig fasligt till för att behaga. Hon vrider och kråmar sig erbarmligt, för att visa sin belevnhet, och ler så godt när man säger henne at hon är vacker. Men hon är arg, som en etternäbb.⁵³

Liksom rosen och liljan visnade även skönheten och det tidigt. Grevesmöhlens artikel pekar på samma sätt som Vickerys artikel att kvinnor vid 40 år vanligen ansågs passé.⁵⁴

Lika löjliga, men mer problematiska, var de sminkade männen. De flesta män i de högre stånden under 1700-talet använde kosmetiska produkter och att ansiktsfärgen bättrades på var inte ovanligt. En okänd

författare i *Den Svenske Spectator* (1779) påstod att både män och kvinnor sminkade sig, men att männen hade mindre rätt till det:

Man kan hålla det til godo af Fruntimren, emedan de så länge warit berättigade at konstla och förstålla sig, at de derpå wunnit liksom urminnes häfd. Men hos en karl, hos en *Damon* til exempel, som wäl så må heta, kan intet wara dåragtigare. At sminka eller plätta sig och läspa, det är at wanhedra sitt köns ädelhet, och wisa det man är ogärna karl.⁵⁵

Kvinnans plikt att förstålla sig för mannen ursäktade henne – för männen fanns inga ursäkter. Författaren i *Svenske Spectator* satte fingret på vad de sminkade männen gjorde:

Man må således gärna lämna detta åt Damon och hans likar, hwilka räkna sig det til en ära at inkräkta Fruntimrens rättigheter, som, utan at stöta den naturliga anständigheten, kunna söka behaga mankönet.

Den sminkade mannen inkräktade på kvinnans område: han vände upp och ner på könsmaktsordningen genom att vara en man som försökte behaga kvinnor. I Adolf Fredrik Ristells komedi *Visit-timman* (uppsatt 1787) fanns en man som hette Sprettenfelt. Han hade smink och röda klackar liksom stora skulder hos skraddare och vagnmakare. Vad var han för en man egentligen?

Den stora angelägenhet han sätter i sin toilett, hans narraktiga bemödande att synas wara wäl hos alla damer, då han ej är tåld af någon enda [man], utom kanske wid ett spelbord.⁵⁶

Hans naturvidriga bemödande att behaga damer gjorde att de enda män som kunde acceptera honom var de lastbara typer som tänkte spela av honom hans lånade pengar.

De sminkade männen och de äldre kvinnorna var mer än förhöjd sanning, de var en hårt skruvad normalitet som fungerade som ett memento för iakttagaren: var inte som dem, vet din plats, känn dig själv. Jag har på annan plats argumenterat för att kritiken av sprätthöken var stark och livskraftig in på 1800-talet därför att sprätthöken gjorde det som varje modern man i någon mån skulle göra – bara för mycket. Det gick inte att inte strunta i sitt utseende och försumma att vara modern och konversabel i det moderna sällskapslivet. Klivet var dock inte så långt till att bli ett hot mot samhällsordningen, och i männens fall gällde det att bevara sin manlighet och agera enligt naturen, det vill säga: att inte aktivt behaga kvinnor.⁵⁷

De sminkade unga kvinnorna var den vanligaste måltavlan, men också de som hade mest rätt att sminka sig. Naturligheten var som sagt något

som endast konsten kunde förhöja till sanning. Sminket var en accepterad förställningskonst för unga kvinnor. Varför kritiserades de då alls? En viktig faktor som man inte kan förbigå här var uppfattningen om kvinnans, och särskilt den yngre kvinnans, passivitet, det vill säga ställning som objekt: passiv både i termer av social underordning och i psykologiska termer (begärstyrd med sämre utvecklad förnufts kapacitet). Synpunkten i *Posten*, att den vackra kvinnan var en mästare på att skapa sin egen skönhet, får inte missförstås. Den ger oss en bild av kvinnan som ett självständigt subjekt: som en aktiv person som formar sig själv eller åtminstone sin egen framtoning. Någon egensinnig skönhet var det dock inte frågan om. Sminket var förställning, visst. Men den unga kvinnan skulle vara förställd för att bli naturlig, hon fick inte själv välja förställning, utan det fanns så att säga en samhällelig förställningsnorm.

I själva verket accepterades den förställning som unga kvinnor ägnade sig åt därför att den satte dem på plats. Den ideala kvinnan var ung, vacker – uppfattad som en spegling av sitt vackra inre var hon i grund och botten inte mer än en yta för män att betrakta och behagas av. Det påbjudna röda och vita i ansiktet syftade till att både visa upp kvinnan och få henne att försvinna som subjekt. Som Robert Jones påpekat är skönhet objektifierande i sig; den uppstår endast i den tillfredsställda betraktarens öga.⁵⁸ I grunden handlade skönhetsidealet om synliggörande av ordning: kvinnans och mannens naturliga ojämlikhet reproducerades i kvinnans ansiktsfärger.⁵⁹ Kvinnans passivitet och underordnade ställning betonades av att hennes möjligheter att uttrycka något genom sminket begränsades till förmån för hennes plikt att framhäva sina kvinnliga dygder för den manliga blicken.⁶⁰ Detta var rosens och liljans funktion: kvinnan fick och skulle sköta sitt utseende men all kreativitet och all egen agens kvävdes genom ett tvingande ideal som gjorde anspråk på sanning och naturlighet och därmed underordnade henne desto mer effektivt.

Anu Korhonen har visat i en artikel om skönhet på gatorna i 1600-talets London att det fanns ett moment av omvänd agens i den kvinnliga skönheten: en paradoxal situation då objektet blev subjekt och subjektet blev objekt.⁶¹ Sminket handlade i hög grad om den manliga blicken och den ville inte se några gamla rödkindade kärringar. Män ville se unga kvinnor som utstrålade friskhet och (kanske en eggande) oskuld, de ville lätt kunna skilja agnar från vetet och äkta från falskt och de ville behagas. På så sätt kan man med Korhonen säga att den manliga blicken genom sminket och skönhetsidealet ägde kvinnan. Den kvinnliga skönheten fräntogs agens, och den blev ännu ett bevis för att hennes underordning var naturlig.⁶² Dessutom låg skönheten inte på ytan utan på djupet: det yttre var en spegling av det inre, och genom att behaga mannen med sitt yttre accepterade kvinnan passivt sin samhälleliga plats.

I någon mån lät sig dock mannen förföras av skönheten. Skönheten var ett yttre sinnesintryck som talade direkt till hans sinnliga begär. I den bemärkelsen kan man med Korhonen säga att den vackra kvinnan ägde mannen och passiviserade honom och objektifierade honom. Frågan om objekt och subjekt, passivitet eller aktivitet hängde på förnuftsanvändandet, och mannen som lät sig behagas av den vackra kvinnan riskerade att frånsäga sig sitt förnuft och låta sig svepas med av sina begär. En fiktiv sprått formulerade det bra, i en artikel i *Stockholms Posten* 1780:

Det är ej din själ, som rörer våra känslor, som fångslar våra hjertan, utan det är din täcka kropp, och dess med en vårdslös behaglighet dålda Mästerstycken, som underkasta oss ditt välde.⁶³

Samma perspektiv, fast omvänt, framträdde i ett sedelärande brev från en man – en riktig man och ingen sprått – till en kvinna, tryckt i *Fahlu Weckoblad* 1787:

Jag är ingen träl under könet. [...] Utan at ligga för den Skönas fötter, utan at förblindas af hennes täckheter, utan at ledas et fjät ifrån min stråt af hennes flygtigheter, tjuses jag af det eldiga, det höga och ädla, som bewisar själens förträfflighet, äfwen hos det swagaste af menskliga warelsen.⁶⁴

Sminkkritiken handlade därför om att hantera eller avvärja denna situation av omvänd subjektivitet, som bottnade i psykologiska uppfattningar om människans begär och förmåga att kontrollera dem. Med framväxten av ett urbant sällskapsliv framträdde på allvar en arena där kvinnor kunde agera med dominans: de kunde bli drottningar i rummet genom sin skönhet, sin kvickhet, sin belästhet. Männerna kunde, som språtten ovan, överge sin manlighet och underkasta sig, egentligen inte kvinnan i sig utan sina egna begär. I någon mån uttryckte sminkkritiken en rädsla för situationer där kvinnor passiviserade män. När kvinnan gick på gatan, var på supé eller på teatern var det viktigt att den naturliga ordningen mellan könen upprätthölls. Därför betonades behagligheten så starkt från mitten av 1700-talet: den sminkade kvinnan liksom den bildade kvinnan eller den kvicka kvinnan var önskvärd till en viss punkt men ägde en potential att omkullkasta ordningen och visualisera en annan, för många otänkbar samhällsordning, nämligen en med ifrågasatt könsmaktsordning.

En sen dikt av Leopold visar hur den behagfulla kvinnan kunde ta kontroll över mannen: hon som till synes var ett objekt objektifierade mannen. Dikten var en hyllning till aristokraten Ulrika Eleonora Rålamb:

Jag såg Er: – Rosornas behag
Och Liljans glans som kinden prydde,

Ert välde öfver hjertan tydde;
Och hjerta hade äfven jag.

Jag hörde Er: – och väldet öktes.
För smak och qvickhet allmänt sport,
Er bifalls-dom af Snillet söktes,
Och Skrattarn mindes Edra ord.

Men jag har följt Er, dit Ni sedan
Bland huslighetens skuggor flytt:
Här såg jag Scenen skiftad redan,
Och Hofvets Dame i Engel bytt.

Med bildning af den fina flärden,
I hjertat Bygdens enkla Vän,
Ni lefde här, – ej glömd af Verlden;
Men upplyst nog att glömma den.⁶⁵

Dikten fångar mycket av problematiken i rosens och liljans naturliga skönhet. Rå lamb var, i Leopolds beskrivning, egentligen så långt man kunde komma från det naturliga: en hovdam, en societetsperson, vars skönhet och kvickhet fångade den mondäne världens män. De två första verserna hade med endast smärre justeringar kunnat tryckas som satir mot den urbana förställningen i den moraliska pressen sedan länge. Hon utnyttjade dock inte sin kraft att underordna mannen. Tvärtom var hon i grunden ingen konstgjord hovdam utan en naturlig kvinna. Hennes dygd framställdes som det aktiva val dygden alltid måste vara, och hon utövade kvinnliga dygder såsom de skulle utövas: anonymt, i skuggan, i hemmet, i enkelhet. Bilden av aristokraten som en "Bygdens enkla vän" framstår för eftervärlden precis så förljugen som hela den urbana kulturens uppfattning om det naturliga nödvändigtvis var för att kunna äga giltighet och upphöjas till sanning.

Vad är sanning?

Jag har försökt att argumentera för sminket som en del i synliggörandet av samhälls- och könsmaktsordning under 1700-talet och tidigt 1800-tal. Jag ser kritiken i allmänhet och den förändrade tyngdpunkten mot kvinnans naturliga behaglighet i synnerhet som en konsekvens av framväxten av ett urbant sällskapsliv. En huvudpoäng har varit att (den explicita) kritiken mot smink grundade sig i (den implicita) acceptansen av smink så länge bruket begränsades till yngre kvinnor inom den urbana kulturen, och så länge det höll sig till det allenarådande skönhetsidealet, det röda och det vita. Jag har också argumenterat för att det naturliga som

författarna talade om inte var särskilt naturligt, vilket berodde på att det naturliga var oacceptabelt, både från ett estetiskt perspektiv och från ett socialt. Sminket stod i en komplex relation till en dubbel fysionomik som handlade om två olika försanthållanden: den allmänt vedertagna uppfattningen att det yttre speglade det inre, och den allmänt accepterade uppfattningen att samhället måste vara ojämlikt och att även denna ojämlikhet gick att utläsa av en människas yttre. Det påstått naturliga blev vad gällde sminket ett disciplineringsredskap gentemot kvinnor, och särskilt yngre kvinnor. Det nya heterogena sällskapslivet skapade nya möjligheter för kvinnor att ta plats, varmed disciplineringen intensifierades genom en förstärkt naturlighetsretorik som betonade kvinnans underordnade och komplementära ställning.

Smink måste ytterst förstås i relation till seende och sanning: är det man ser sant? Att sminka sig handlar i grunden om att förställa sig. Att förställa sig är att fara med osanning, att göra falska anspråk. Den urbana kultur som växte fram under 1700-talet ville framstå som naturlig, men ville ta avstånd från det naturliga som var bondskt och sjukt och fult. Därför måste man hitta på en ny sanning, en ny naturlighet. På så sätt var de precis som vi – för är det inte så att många av de sanningar vi tror på kan behöva litet hjälp på traven för att framträda bättre? Är det inte ofta så att sanningen behöver... ja, förhöjas litet?

Noter

1. Uppsatsen är en del av mitt forskningsprojekt om färg som verktyg för synliggörande av samhällsordning i det sena svenska ståndssamhället, ett delprojekt inom forskningsprojektet *SESO: Seeing and Enacting Social Order*, finansierat av Riksbankens jubileumsfond och Uppsala universitet.

2. Ett undantag är Carolina Brown: *Skönhetens mask. Ur den kroppsliga skönhetens historia* (Stockholm, 2011), särskilt 143–164. Se även Carolina Brown: "Mode och skönhet" i Jacob Christensson (red.): *Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden* (Stockholm, 2007), 406–410.

3. Morag Martin: *Selling beauty. Cosmetics, commerce, and French society, 1750–1830* (Baltimore, 2009), 31–51.

4. Leos Müller: "Kolonialprodukter i Sveriges handel och konsumtionskultur, 1700–1800", i *Historisk tidskrift* 124:2 (2004); Klas Rönnbäck: "An early modern consumer revolution in the Baltic?" i *Scandinavian journal of history* 35:2 (2011); Leif Runefelt: *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830* (Lund, 2015).

5. Det trycktes en rad skönhetsmanualer, främst för kvinnor, från 1780-talet och framåt, t.ex. *Underrättelser för fruntimer, i synnerhet hörande til toilletten*, 1790; *Hushållskabinett för fruntimer*, 1801, och *Toilette-spegel för det täcka könet: eller nödig anvisning för fruntimmer, att till senaste åldern bibehålla hälsa och skönhet*, 1824. Annonser kunde röra både auktioner (t.ex. *Stockholms Post-Tidning*, 1794, nr. 21, 3) och butiker, såsom en kortfabrik på Malmskillnadsgatan som saluförde mycket kemiska produkter, som

pomador, luktvatten, smink, balsam, färger, etc (*Stockholms Post-Tidningar*, 1810, nr. 141, 8).

6. Martin: *Selling beauty*, 33; Cissie Fairchilds: "The production and marketing of populuxe goods in eighteenth-century Paris" i John Brewer & Roy Porter (red.): *Consumption and the world of goods* (London, 1993), 228–248.

7. "Konsten at blifwa wacker" i Åbo Tidningar, 1791, nr. 14.

8. Börje Hanssen: Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne (Ystad, 1952), 412–419, 442, 486. Se även Anna-Maria Åström: "Sockenboarne". *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850* (Helsingfors, 1993), 12–13; 186–187; Göran Ulväng: *Hus och gårdar i förändring. Uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talens agrara revolution* (Uppsala, 2004), 18; Leif Runefelt: *En idyll försvarad. Ortsbeskrivningar, herrgårdskultur och den gamla samhällsordningen 1800–1860* (Lund, 2011), 26–28.

9. Robert W. Jones, *Gender and the formation of taste in eighteenth-century Britain. The analysis of beauty* (Cambridge, 1998), 1–2, 80–81; Edith Snook: *Women, beauty and power in early modern England. A feminist literary history* (Basingstoke, 2011), 35–37; Laura L. Runge: "Beauty and gallantry. A model of polite conversation revisited" i *Eighteenth-Century Life* 25:1 (2001), 59; Susan Dalton: "Searching for virtue. Physiognomy, sociability, and taste in Isabella Teotochi Albrizzi's *Ritratti*" i *Eighteenth-Century Studies* 40:1 (2006), 85–86.

10. Alan Hunt: *Governance of the consuming passions. History of sumptuary law* (Basingstoke, 1996), 394.

11. Runefelt: *Att hasta mot undergången*, kap. 4 och 5.

12. Jones, *Gender and the formation of taste*, 2.

13. Magnus Sahlstedt: *Biblisk quinno-spegel* (Stockholm, 1723), 31–32.

14. Olof Dalin: *Then Swänska Argus* (Stockholm, 1910–19 [1732–34]), II, nr. 20, 168. Se även t.ex. "Naturens företrädare för konsten" i Olof von Dalin: *Witterhets-Arbeten, I bunden och obunden Skrif-Art* (Stockholm, 1767), III, 117. Vermilion var ett färgämne gjort på cinnober, ett mineral, men namnet kom från latinets "vermiculus", liten larv, vilket anspelade på ett annat rött färgämne, koschenill (eller Karmin/karmosin), som tillverkades av koschenillsköldlus.

15. "Täcka kjön!" i *Den svenske Lycurgus*, 1785–86, nr 1; "Rågeten och hennes son" i Anna Maria Lenngren: *Samlade skrifter* (Stockholm, 1917–26), II, 151, tryckt i *Stockholms Posten*, 1795, nr. 214. "Karmin", *SAOB*, spalt K595.

16. "Till Dora, i anledning af en sminkburk" i Johan Olof Wallin: *Dikter* (Stockholm, 1955–67 [1809]), I, 336–337. "klistret": "Piqueniquen" i *ibid.*, 21.

17. T.ex. Claude Deshais-Gendron: *Afhandling om smink och den skada flere kropsdelar i synnerhet ögonen därigenom lida* (Stockholm, 1774).

18. "Tankar öfwer den frågan: om man, af en människas utwärtas omständigheter, kan döma om hennes sinnelag, och inwärtas beskaffenhet?" i *Götheborgs Wecko-Lista*, 1751, nr 44. Andra exempel: "Anständighet och wänlighet" i *Den svenske spectator*, 1779, andra årgången, nr. 4, 27; Carl Johan von Holthusen: *Svenska fruntimrets fyra åldrar* (Stockholm, 1785), 9–10; "Uplysningen" i *Fahlu weckoblad* 8:49 (1793); Per Adolf Granberg: "Försonlighet, kärlek och hämd. Dram i tre akter" i *Dramatiska skrifter* (Stockholm, 1811), 245. Det finns en inte alltför omfattande internationell forskning om 1700-talets fysiognomik, se t.ex. Roy Porter: "Making faces. Physiognomy and fashion in eighteenth-century England" i *Etudes Anglaises* 38 (1985); Melissa Percival: *The appearance of character. Physiognomy and facial expression in Eighteenth-Century France*

(London, 1999); Katherine Aske: *'It is virtue and goodness only, that make the true beauty'*. *Understanding female beauty in the eighteenth century* (Loughborough, 2015), kap. 1. Martin Porter: *Windows of the soul. The art of physiognomy in European culture, 1470–1760* (Oxford, 2005) är en grundlig inventering av fysionomisk litteratur i Europa.

19. Bengt Johan Törneblad: *Goda tonen, synnerligen den Stockholmska; eller fina världens anständighet i sin stolta glans* (Stockholm, 1814), 65.

20. Hunt: *The consuming passion*, 108–109; Karin Sennfeldt: ”Runaway colours. Recognisability and categorisation in Sweden and early America, 1750–1820” i Göran Rydén (red.): *Sweden in the eighteenth-century world. Provincial cosmopolitans* (Farnham, 2013); Runefelt: *Att hasta mot undergången*, kap. 2.

21. Christian Fürchtegott Gellert: *Moraliska föreläsningar* (Stockholm, 1777), 331.

22. *Ibid.*, 332–333.

23. Orsakerna till denna förskjutning diskuteras i Runefelt: *Att hasta mot undergången*, kap. 4.

24. ”Om konsten att vara älskvärd” i *Sofrosyne*, 1815, nr. 2, 11–12.

25. *Ibid.*, 12.

26. ”Stirius til Glycere. Sedolärande bref af H:r Dusch” i *Fruentimmers-Tidningar*, 1772, nr. 12, 92–93; se även t.ex. ”Daphnis. Saga i trenne böcker” i *ibid.*, nr. 2, 13–14. *Sofrosyne*: 1815, nr. 35, 278–280; nr. 38, 300–301.

27. Boudier de Villemert: *Qwinno-könets wän. Öfversatt från fransyskan* (Västerås, 1763), 7. Se Runefelt: *Att hasta mot Undergången*, 120–121 för fler referenser.

28. Jean Jacques Rousseau: *Emile, ou de l'éducation* (Amsterdam, 1764), IV, 4.

29. ”Qwinno-Könets kännetecken och sinnelag” i *Fahlu Weckoblad* 6:22 (1791). Se även t.ex. ”Om Qwinno-könets lynne och sinnelag” i *Den Swenske Spectator*, 1779, första årgången, nr. 12.

30. Gellert: *Moraliska föreläsningar*, 332.

31. Magnus Orrelius: *Köpman- och material-lexicon, innehållande beskrifning på alla handels-waror, til deras hemort, beskaffenhet, tilverkning, brukbarhet och försälgning* (Stockholm, 1797), 360.

32. Patricia Phillippy: *Painting women. Cosmetics, canvases and early modern culture* (Baltimore, 2006), 6.

33. Martin: *Selling beauty*, kap. 1.

34. Tassie Gwilliam: ”Cosmetic poetics. Coloring faces in the eighteenth century” i Veronica Kelly & Dorothea von Mücke (red.): *Body and text in the eighteenth century* (Stanford, 1994); Chico Tita: ”The arts of beauty. Women's cosmetics and Pope's ekphrasis” i *Eighteenth-Century Life* 26:1 (2002). T.ex. Olof Dalins dikter från 1730- och 40-tal visar det naturliga som ideal också i Sverige: ”Naturens företrädare för konsten” i Olof von Dalin. *Witterhets-Arbeten*, III, 117; ”Utdrag af et bref til fru grefwinnan Beata Douglas” i *ibid.*, IV, 129; se även ”Tanckar om skiönheten” i *Götheborgs Wecko-Lista*, 1750, nr. 34, forts i nr. 35.

35. Pernilla Rasmussen: *Skräddaren, sömmerskan och modet. Arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverkningen av kvinnlig dräkt 1770–1830* (Stockholm, 2010, 169–170, 195–197; Eileen Ribeiro: *Dress and morality* (New York, 1986), 115–116; Clare Haru Crowston, *Fabricating women. The seamstresses of Old regime France, 1675–1791* (Durham & London, 2001), s- 43–47; Beverly Lemire & Giorgio Riello: ”East & west. Textiles and fashion in early modern Europe” i *Journal of social history* 41:4 (2008); Brown: ”Mode och skönhet”, 416–23.

36. Martin: *Selling beauty*, 79.

37. Ibid., 91.
38. Jakob Wallenberg: *Samlade skrifter*, I–III (Stockholm, 1998–2004), vol II, 117. Se även t.ex. ”Till G. af Wetterstedt” i Carl Gustaf af Leopold: *Samlade skrifter av Carl Gustaf af Leopold* (Stockholm, 2002–2010), II:5, 50 [1812]; ”Rosen och liljan”, i J.M. Stjernstolpe: *Vitterhets-stycken*, I–II (Stockholm, 1827), vol I, 182.
39. *Afton-tids-fördrif i pig-kmmarn* [sic!], (Stockholm, 1781), IV, 113.
40. ”Caffehuset. Divertissement uppfördt på Drottningholm på Hertig Carls födelse-dag den 7 october 1790” i Carl Michael Bellman: *Carl Michael Bellmans skrifter. Standardupplaga* (Stockholm, 1921–2003), IV, 173. Lenngren skrev i ”Vauxhallen”, tryckt i *Stockholms posten* 1796, nr. 292: ”Kinder af safflor och barm af karkas” i Lenngren: *Samlade skrifter*, II, 184; i kommentaren, III, 367–368, diskuteras safflor i rouge. (Karkas: en stomme av ståltråd. Karkaser kunde användas för att skapa stadga åt frisyren liksom åt att lyfta barmen).
41. Kristiina Savin: ”Blyghet. En affekt mellan dygd och odygd” i Catharina Stenqvist & Marie Lindstedt Cronberg (red.): *Dygder och laster. Förmoderna perspektiv på tillvaron* (Lund 2010) 362–65; Roy Porter: ”Making Faces”, 389.
42. John Gregory: En faders testamente till dina döttrar (Stockholm, 1787), 14. Tassie Gwilliam, ”Cosmetic poetics”, 148, diskuterar rodnadens betydelse i en engelsk kontext, med avstamp i exakt samma citat i det engelska originalet.
43. ”Gummans råd” i Wallin: *Dikter*, I, 339. Ett liknande exempel är ”Strödda anmärkningar” i *Fruentimmers-Tidningar*, 1772, nr. 22, 112.
44. ”Till Lysandra” i *Posten*, 1768, nr. 38, 302. Samma bild fanns i ett nummer av *Stockholms Posten* 1797, som citeras i Brown: *Skönhetsens mask*, 146.
45. Martin: *Selling beauty*, 17.
46. Wallenberg: *Samlade skrifter*, II, 116.
47. ”Om toaletten” i *Fahlu weckoblad* 14:17 (1798), 65.
48. ”Om förställning” i *Stockholms posten*, 1790, nr. 14; ”Til min frack” i *Stockholms posten*, 1790, nr. 29; ”Om förställning och dess slägt” i *Stockholms posten*, 1794, nr. 250; ”Läran om förställning, jämförd med en sund moral” i *Extra posten*, 1794, nr. 279. Se även ”Hvad är den så kallade belevfvenheten, i och för sig sjelf?” i *Trompeten*, 1812, nr. 58–59, 230–231; ”Munterhet, belevfvenhet, god ton och dermed beslägtade begrepp” i *Stockholms posten*, 1814, nr. 232.
49. Runefelt: *Att hasta mot undergången*, kap. 5–6; För ett liknande resonemang, rörande stil och mode i det tidigmoderna England, se Amanda Bailey: ”’Monstrous manner’. Style and the early modern theater” i *Criticism* 43:3 (2001), 265.
50. Amanda Vickery: ”Mutton dressed as lamb? Fashioning age in Georgian England” i *Journal of British studies* 52:4 (2013).
51. ”Toaletten” i Lenngren: *Samlade skrifter*, II, 192–193, tryckt i *Stockholms posten*, 1797, nr. 256. ”Hektik”, *SAOB*, spalt H637: sjukdomstillstånd med feber och avmagring och hög rodnad, vanligen handlade det om tuberkulos; i allmänt tal liktydigt med lungсот. ”Vapeurer” avser dunster; ordet anspelar på den retlighet som ansågs följa av äldre damers vapörer, och ”Cobeber”, kobeba, användes som medicin mot yrsel, förkylningar, m.m, se ibid., III, 376.
52. ”Piqueniquen” i Wallin: *Dikter*, I, 21. Se även ”Den gamla coquetten” i Stjernstolpe: *Vitterhets-stycken*, 96–97.
53. ”Giftermål” i *Trompeten* 1812, nr. 105, 112. Se även ”Betraktelse öfwer människors olikhet” i *Fahlu weckoblad*, vol. 16, 1800, nr. 44.
54. Vickery: ”Mutton dressed as lamb”, 859–860.

55. *Den svenske spectator*, 1779, vol. 2:5, 34. Damon var ett vanligt namn i tidens pastoraler och anspelar på en vacker yngling. Tidens maner att läspa framgår t.ex. i *Fredmans epistlar*. Där är det fröknar på bal respektive sprätthöken Jergen Puckel som läspar, Carl Larsson & Magdalena Hellquist: *Dikter av Carl Michael Bellman. Tredje delen. Fredmans epistlar. Ordbok utarbetad av Carl Larsson och Magdalena Hellquist* (Lund, 1967), 10, 135.

56. Adolf Fredrik Ristell: *Visit-timman, Komedi i en akt. Imitation efter franska pjecen le Cercle. Första gången uppförd wid Kongl. Dramatiska Teaterns öppnande d. 2 Juni 1787* (Stockholm och Uppsala, 1820), 5–6. Smink och röda klackar 3; Se även Carl Israel Hallman: *Donnerpamp. Comedie uti en act, blandad med sång samt intermede* (Stockholm, 1782), 17; Niklas Joachim af Wetterstedt: *Conversations-ordboken den mindre på prosa och vers* (Stockholm, 1822), s.181.

57. Runefelt: *Att hasta mot undergången*, 127–137.

58. Jones: *Gender and the formation of taste*, 2.

59. Phillippy: *Painting women*, 137.

60. *Ibid.*, 104.

61. Anu Korhonen: "To see and to be seen. Beauty in the early modern London street" i *Journal of early modern history* 12 (2008); Chico Tita: "The Arts of beauty", 6–7.

62. Se även Runge: "Beauty and gallantry", 59.

63. [Ett brev från en sprätt som kallar sig Philosophe à la Mode] i *Stockholms Posten*, 1780, nr. 49.

64. "Til Saldina" i *Fahlu weckoblad* 1:47 (1787).

65. "Till Fru Grefvinnan Rålamb, vid sommars slut, 1819" i af Leopold: *Samlade skrifter*, I:2.1, 535. Rålamb, född von Düben 1769, var en av hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlottas hovfröknar tills hon 1794 gifte sig med Claes Rålamb.

Abstract

Enhanced truth. Beauty, face-painting and social order, 1720–1820, by Leif Runefelt, Professor in History of ideas, School of historical and contemporary studies, Södertörn University.

In this article on the critique of face painting in Sweden during the 18th and early 19th century, I argue that face painting was a part of the visualization of a gendered social order. I conceive the critique and the growing emphasis on women's natural ability to please men as a consequence of the growth of sociability. A main point is that the explicit critique of face painting in printed texts such as Swedish journals, stage plays and essays on behaviour and morals was based on its implicit acceptance, as long as it was contained to younger women of the middling sorts, as well as within the dominant ideal of beauty, the Petrarchan tradition of red and white.

I also claim that the ideal of the natural within the critique may seem paradoxical to a modern reader, since it demanded a substantial amount of dissimulating work. Natural beauty was the consequence of an ongoing work on behalf of the urban woman, an effort that separated her from the crude nature of the lower elements of society. Face painting stood in a complex relation with a double physiognomy, which explained two different truths: the widespread conception that the face was the window of the soul, and the likewise widespread idea that the hierarchic order of society

was legible in the faces and appearances of its different members. Within the ideal of natural beauty, face painting thus became a tool for disciplining young women. The new, more heterogenic social life created possibilities for women to take on public roles, which lead to an increased wish to discipline them and emphasize their subordinate and complementary position through a strengthened rhetoric of natural beauty.

Keywords: Beauty, face-painting, cosmetics, women, eighteenth century.

La querelle des femmes

En arkipelagisk historia

MATILDA AMUNDSEN BERGSTRÖM*

Inledning

När litteraturhistorikern Élianne Viennot döper en artikel om *la querelle des femmes* – kvinnogrälet – till ”Revisiter *la querelle des femmes*: mais de quoi parle-t-on?” sätter hon fingret på en lika springande som öm punkt: vad menas med *la querelle des femmes*?¹ På vilka grundvalar kallas något för en *querelle*-text? Hur ska *la querelle des femmes* definieras? Trots att begreppet framstår som omistligt i genusvetenskapliga studier av det tidigmoderna Europa så märks en slående ovilja att fastslå en definition. I översiktsartikeln ”The *querelle des femmes*” i *Ashgate companion to gender in early modern Europe* skriver Julie D. Campbell diffust om ”a powerful cultural and literary phenomenon” medan Constance Jordan, i *Renaissance feminism*, menar att det enda *querelle*-texter har gemensamt är ett fokus på ”the origins of the control of man over woman”.² Svårigheterna att definiera *la querelle des femmes* har gjort att begreppets användbarhet kommit att ifrågasättas. I artikeln ”La *querelle des femmes*, est-elle une *querelle*? Philosophie et pseudo-linéarité dans l’histoire du féminisme” påstår Marie-Frédérique Pellegrin att det är omöjligt att se gemensamma drag i alla texter som har kopplats till *la querelle des femmes*. Istället föreslår hon att den så kallade kvinnofrågan helt enkelt var en aspekt av de flesta samhällliga och filosofiska debatter.³

Men trots att Pellegrin i viss mån har rätt i att affiniteten mellan de texter som kopplats till *la querelle des femmes* är arbiträr så fortsätter begreppet att användas, eftersom det ändå fångar en fascinerande och betydelsefull diskussion i västeuropeisk litteratur- och idéhistoria. De terminologiska oklarheterna gör dock att begreppet ofta reduceras till diffus och intetsägande scenografi. Syftet med denna artikel är att komma åt några av dessa oklarheter, för att inventera begreppets användbarhet som analytiskt verktyg. Först kommer jag att diskutera fyra modeller för att förstå *la querelle des femmes*, vilka jag ser som tongivande inom den samtida forsk-

* Litteraturvetenskap, Göteborgs universitet

ningen. Det handlar inte om en allmänt vedertagen indelning, och det är sällan explicit vilken modell en enskild forskare utgår ifrån. Uppdelningen är min tolkning av forskningsfältet. De fyra modellerna fångar alla viktiga aspekter av *la querelle des femmes* men avgränsningsproblematiken blir uppenbar i de överlappningar som de olika definitionerna ger. Som min genomgång kommer att visa så går de litterära, politiska filosofiska och religiösa ståndpunkterna inte att skilja från varandra. Därför föreslår jag avslutningsvis en tolkningsmall som baseras på en arkipelagisk metafor, snarare än en disciplinär eller tematisk utgångspunkt. Detta för att bättre kunna förstå och kvarhålla komplexitet i begreppet *la querelle des femmes*, men samtidigt göra det hanterbart och användbart.

Avgränsningar

Termen *la querelle des femmes* började användas under det sena 1800-talet efter att litteraturvetaren Arthur Piaget 1888 diskuterat "querelle des dames" och "querelle des deux sexes" i sin avhandling om Martin LeFrancs *Le champion des dames* från 1440.⁴ Under det tidiga 1900-talet betraktades *la querelle des femmes* framförallt som en litterär företeelse. Emile Telles avhandling *L'Œuvre de Marguerite d'Angoulême, reine de Navarre, et la querelle des femmes* från 1937 är ett exempel på detta, där Telle understryker att misogyn texter inte var uttryck för misogyn ideologi utan utgjorde en "antiféminisme littéraire et fictif".⁵ Från slutet av 1970-talet blev forskare mer benägna att studera *la querelle des femmes* ur idéhistoriska och genusvetenskapliga perspektiv, och att koppla samman litteraturen med kvinnors politiska ställning. Här utgör Joan Kellys artiklar "Did women have a Renaissance?" från 1977 och "Early feminist theory and the Querelle des femmes 1400–1789" från 1982 milstolpar. Även om termen stammar från 1800-talet finns det dock tecken på att tidigmoderna författare ibland såg sig som deltagare i en avgränsad debatt. Begreppet fanns alltså långt tidigare. 1547 publicerade exempelvis den lyonska boktryckaren Jean de Tournes en antologi med texter som gick i polemik med varandra kring aspekter av kvinnans natur.⁶ Dessutom är många av de verk som identifierats som typiska *querelle*-texter formulerade som svar – misogyn eller filogyn – på andra verk. Peritextuella faktorer som titlar och förord indikerar att sådana texter från början varit tänkta att läsas tillsammans, som partsinlagor i en dispyt.⁷

Begreppet *la querelle des femmes* har givetvis väckt frågor om avgränsningar. Vad gäller rumslig avgränsning finns förhållandevis stor samstämmighet: *la querelle des femmes* betraktas generellt som ett pan-europeiskt fenomen.⁸ Frankrikes, Italiens och Englands *querelle*-litteratur har behandlats mest utförligt, men även spanska, portugisiska, tyska och holländska

texter diskuteras återkommande i forskningen. I *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* argumenterar Marianne Alenius för att *la querelle des femmes* även var välkänd i Norden åtminstone från och med 1600-talet, medan Stefan Östergren funnit ett än tidigare svenskt exempel: den korta avhandlingen *Ad ill: D. Gustavum Baner Apologia Jac. Typoytii de laudibus Mulierum*, skriven av Jacobus Typotius på 1590-talet.⁹ Dock skiftade intensiteten i debatten (eller debatterna). Det är därför rimligt att tala om olika så kallade *querelle*-centra där ett stort antal texter publicerades under kort tid, såsom norra Italien i slutet av 1400-talet, Frankrike i mitten av 1500-talet, eller London i början av 1600-talet.

Den tidliga avgränsningen är mer omtvistad. Kelly ramar in debatten mellan 1400 och 1789, det vill säga en gränsdragning som utgår från Christine de Pizans *La cité des dames* som den första europeiska feministiska skriften, samt den franska revolutionen som startpunkt för en mer emancipatorisk feministisk organisering. Dessa start- och slutpunkter har dock kritiserats. Litteraturvetaren Helen Solterer påpekar exempelvis att de Pizans *La cité des dames* bygger på medeltida genrer som skolastisk *disputatio* och poetisk *requeste*.¹⁰ Den idealiserade bild av kvinnan som tradades inom delar av den filogyna *querelle*-litteraturen – med Heinrich Cornelius Agrippas *Declamatio de nobilitate et praecellentia foeminei sexus* från 1529 och Baldassare Castigliones *Il Cortegiano* från 1528 som framstående exempel – hämtade dessutom mycket från 1100-talets sydfranska höviska poesi, samt från de kärleksideal som populariserades i samband med spridningen av Francesco Petrarcas *Il Canzoniere* från 1300-talet. Inte heller vad gäller slutpunkten får Kelly medhåll från forskningen. Den brittiske litteraturhistorikern Ian Mclean menar exempelvis att *la querelle des femmes* bara pågick under 1600-talets första hälft, medan Viennot hävdar att antalet *querelle*-texter sjönk drastiskt runt 1600-talets mitt.¹¹ En sådan tes är dock inte självklar – den motsägs både av det stora antal anonyma populärlitterära texter om kvinnan som publicerades i England under det sena 1600-talet (med titlar såsom *A looking-glass for wanton women* eller *The great advocate and oratour for women*), av de traktat om utbildning och äktenskap som författades av filosofer som Mary Astell vid sekelskiftet 1700 och av det intresse som det tidiga 1700-talets framväxande tidskriftskultur visade för kvinnans natur och samhälleliga roll.¹² Andra forskare understryker också debattens kontinuitet längre fram i tiden. Margret Zimmerman menar exempelvis att tematiska linjer från *la querelle des femmes* ”form a relatively continuous and straight line” från 1550 till 1930.¹³

Att fastställa start- och slutpunkter för *la querelle des femmes* ter sig sålunda ogörligt, inte minst på grund av bristen på konsensus gällande vad en *querelle*-text är. Om en *querelle*-text definieras som argumentation i

pro et contra-form – à la Leon Battista Albertis dialog *I Quattro libri della famiglia* från 1430-talet – försvann texttypen tidigare än om definitionen istället utgår från vissa tematiker, för att exemplifiera med två inom forskningen populära tillvägagångssätt. I denna artikel eftersträvar jag emellertid bredd snarare än djup, varför jag provisoriskt kommer att utgå från Kellys gränsdragningar. Fokus ligger dock på 1500- och 1600-tal. Jag återkommer också till frågan om tidlig avgränsning i min avslutande diskussion.

En tematisk definition

Idag definierar *la querelle des femmes* oftast en filosofisk, vetenskaplig eller politisk dispyt om kvinnan, hennes natur och plats i samhället. Eftersom denna plats i princip undantagslöst definierades i relation till mannen, med utgångspunkt i kvinnans status som mor, dotter, hustru eller älskarinna, så utgick debatterna från mer allmänna diskussioner om kärlek och äktenskap. Misogynin i en text som *Le roman de la rose* – som de Pizan går i polemik mot i *La cité des dames* – kan exempelvis ses som försök att avskräcka män från äktenskap och övertyga dem att istället välja kyrkan. En text som Pierre de Lesnauderis *La louenge de mariage* från 1523 å andra sidan, argumenterade mot misogyni inte så mycket för att värna om kvinnor som för att värna om äktenskapet.

För att specificera denna breda definition har Viennot ringat in tre centrala frågeställningar som både de tidigmoderna texterna och den samtida forskningen ständigt återkommer till: jämlikhet/ojämlikhet, likhet/skillnad och förmåga/oförmåga.¹⁴ Huruvida kvinnan och mannen är jämlika eller ej är en grundläggande fråga i tidigmoderna diskussioner om kvinnans natur och om hustrurollen. I *Renaissance feminism*, en analys av det tidiga *la querelle des femmes* i Italien, Frankrike och England, visar Jordan hur denna fråga kretsade kring två motstridiga doktriner: å ena sidan aristotelisk biologi och å andra sidan biblisk, gudomlig lag.¹⁵ Enligt en aristotelisk förståelse av kvinnan bestämde hennes fysiska underlägsenhet, som var odiskutabel, hela hennes vara.¹⁶ Eftersom hon var kroppsligt underlägsen mannen var hon honom också underlägsen i allt annat. Teorin var populär bland misogynia författare som sökte argumentera mot jämlikhet. Så exempelvis i Francesco Barbaros *De re uxoria* från 1415 och François de Sales "Avis pour les gens mariés" i skriften *Introduction à la vie dévote* från 1609, för att exemplifiera med två verk från olika länder och århundraden. Här anfördes tesen att kvinnan omöjligen kunde betraktas som jämlik mannen i något hänseende, även om den funktion hon fyllde som hustru var viktig för samhällets stabilitet.¹⁷ Av biologisk nödvändighet borde hon underkastas honom i allt.

För att bestrida en sådan argumentation framhölls ofta kristna och nyplatoniska ideal. Bibeln är förvisso motstridig vad gäller jämlikhet mellan man och kvinna och den var en rik källa även för misogynna författare. Men som Lorna Schiebinger åskådliggör i *The mind has no sex?* så utvecklades den kristna föreställningen om alla själars jämlikhet, ursprungligen formulerad av Augustinus, till ett kraftfullt argument för jämlikhet som många filogyna författare återkom till.¹⁸ Föreställningen om själslig jämlikhet fanns också inom nyplatonismen, en tankeströmning som dessutom insisterade på själens överlägsna ställning visavi kroppen. Utifrån ett nyplatoniskt perspektiv var argument som grundades i kvinnans kroppsliga underlägsenhet, om inte irrelevanta, så mindre tongivande. Texter som Mario Equiolas *Libro di natura d'amore* från 1526 eller Girolamo Ruscellis *Lettura* från 1552 är exempel på filogyna texter som är avhängiga detta nyplatoniska tankegods för en argumentation för kvinnors och mäns jämlikhet, åtminstone på själsligt plan.¹⁹ Den nyplatoniska förståelsen av kärlek såsom den företrädde av poeter som Pernette du Guillet och Gaspara Stampa blev också betydelsefull, emedan den erbjöd alternativa feminina subjekspositioner utanför den traditionella hustrurollen.²⁰

Oavsett hur man förhöll sig till nyplatonism så kan bland filogyna författare urskiljas två olika ståndpunkter gentemot jämlikhet. Det ena var att förorda en faktisk jämlikhet. Detta sker exempelvis i Cristoforo Bronzini's dialog *Della dignità e nobiltà delle donne* och i Marie de Gournays *Égalité des hommes et des femmes*, båda från 1620-talet. Kvinnan och mannen borde enligt Bronzini och Gournay ha samma politiska, samhälleliga och juridiska rättigheter, tillträde till samma institutioner, och generellt betraktas som likar.²¹ Det andra förhållningssättet, anfört bland annat i Symphorien Champiers *Nef des dames vertueuses* från 1503, argumenterade för det som kan kallas *équité*: rättvisa eller lika värdering snarare än jämlikhet.²² Utgångspunkten var då komplimenterande olikhet – mannen och kvinnan var ontologiskt olika och borde ha skilda uppgifter, men båda var lika viktiga i den gudomliga och samhälleliga skapelsen och skulle värderas lika högt. Som Jordan påpekar harmoniseras således aristotelisk biologi och kristen doktrin hjälpligt. I praktiken resulterade kombinationen av argument dock i samma samhällssyn som förespråkades av misogynna författare som Barbaro och Alberti, för vilka det var naturligt att utesluta kvinnor från utbildning och politik. Skillnaden var att Champier underströk vikten att respektera kvinnors bidrag till detta samhälle. Det förekom också texter där författaren istället argumenterade för kvinnans överlägsenhet, såsom italienska Lucrezia Marinellas *La nobiltà et l'eccellenza delle donne, co' difetti et mancamenti de gli huomini* från 1591. Dessa var dock i minoritet.

Debatten om jämlikhet aktualiserade ytterligare ett spörsmål som enligt Viennot utgör en röd tråd i *la querelle des femmes*: likhet och skillnad. En grundläggande diskussion gällde huruvida mannen och kvinnan först och främst var lika såsom människor, varvid de ideal om människans medfödda värdighet som formulerades i texter som Giovanni Pico della Mirandas *De hominis dignitate* från 1486 även borde gälla kvinnor? Eller var de såsom man och kvinna först och främst olika, varvid det som gällde för människan inte nödvändigtvis gällde för kvinnan? En sådan tes anfördes exempelvis i Valens Acidalius *Disputatio nova contra mulieres, que probatur eas hominis non esse* från 1595, där könstillhörigheten diskvalificerade kvinnor från människoskapet.

En mer samhällligt orienterad aspekt av debatten om likhet och skillnad gällde vilka samhällsuppgifter som anstod mannen respektive kvinnan. Vilka plikter och rättigheter skulle kvinnan ha? Skulle hon få ära? Framföra sin sak i domstol? Äga? Regera? Den skotske prästen John Knox traktat *The first blast of the trumpet against the monstrous regiment of women* från 1558 är exempelvis en brinnande kritik mot kvinnors rätt att regera, grundad i deras enligt Knox medfött sämre omdömesförmåga, styrka, och intelligens. John Aylmers *An harborowe for faithfull and trevve subjects against the late blowne blaste, concerning the government of women*, publicerad 1559 som ett svar på Knox text, är ett lika brinnande försvar för kvinnliga regenter. Knox och Aylmers dispyt belyser en mer allmän tendens inom *la querelle des femmes*: trots att debatterna skenbart gällde enbart kvinnoskapet så komplicerades diskussionerna av andra faktorer. Var likhet i social ställning eller olikhet i kön viktigast? Gjorde Mary och Elizabeth Tudors ädla blod att de snarast borde räknas som män? Om de män som europeiska koloniserare stötte på under 1500-talets erövringsresor till Amerika inte hade själar, var då europeiska kvinnor deras jämlikar eller deras överlägsna?²³ Kunde änkestånd, ålder och ekonomiska tillgångar göra en änka överlägsen andra kvinnor, som Giovanni Giorgio Trissino påstår i sin *Epistola* från 1524? Otaliga frågor av denna typ gjorde ofta motsatsparet kvinna och man omöjligt att upprätthålla, och de är viktiga att ta hänsyn till i alla studier av *la querelle des femmes*.

Debatter om likhet och skillnad komplicerades än mer av figurer som överskred den binära uppdelningen man och kvinnan och som därigenom blev både kraftfulla och potentiellt subversiva. *Androgynen* är ett exempel som upptog en central plats i den kulturella representationen av Elizabeth I av England i slutet av 1500-talet.²⁴ Ett poetiskt likväl som politiskt inflytelserikt uttryck för figuren står att finna i Philip och Mary Sidneys *The countess of Pembroke's arkadia*, skriven under Elizabeth I:s regeringstid. Även *viragon*, den virila kvinna som (ofta i kraft av celibat, boklig lärdom och politisk makt) överskred sitt kvinnokön och fungerade som man, var

en central figur, som aktualiserades bland annat av drottning Kristina i Sverige och i Hélienne de Crennes beskrivning av drottning Dido i *Les épistres familières et invectives* från 1539. Om vissa kvinnor kunde bli *viragon*, vad hade det för implikationer för skillnaden/likheten mellan könen mer generellt? Denna fråga var ständigt återkommande, med sitt kanske mest långtgående uttryck i de anonyma skrifterna *Haec vir* – Honnemannen – och *Hic mulier* – Hankvinnan – från 1620.

Viennots sista fråga gäller förmåga och oförmåga. Oaktat deras rättigheter, vad var kvinnor *kapabla* att göra? En central diskussion rörde kvinnans möjlighet att tillgodogöra sig bildning, en stötesten alltsedan de Pizans *La cité des dames*. 1549 sade sig Ortensio Landi publicera brevsamlingen *Lettere di molte valorose donne* just för att visa på de venetianska kvinnornas imponerande bildning. År 1555 hoppades den franska poeten Louise Labé att bildade kvinnor skulle kunna överträffa män vad gällde både kunskap och dygd, och 1694 skisserade Mary Astell ett förslag på en institution för kvinnors högre utbildning i *A Serious proposal to the ladies for the advancement of their true and greatest interest*. Dylika texter kan betraktas som svar på verk som Giovanni Michele Brutos *Institutione di una fanciulla nata nobilmente* från 1555 eller Juan Luis Vives *De institutione feminae christianae* från 1524, där kvinnors (litterära, filosofiska och språkliga) utbildning framställdes som meningslös, fruktlös och ibland direkt riskabel för den samhällsliga stabiliteten. De flesta filogyna författare utgick dock även de från att kvinnan överlag var mindre kapabel än mannen. Denna oförmåga härleddes ofta till den i princip obestridda teorin om kroppslig underlägsenhet. Exempelvis menade de Pizan att kvinnor var oförmögna att agera domare på grund av sina svaga röster, medan den engelska forskaren och författaren Margaret Cavendish i ett förord från 1655 påstod att kvinnors svalare hjärnor gjorde dem mindre kapabla att bedriva vetenskapligt arbete.²⁵ Det skedde ständiga förhandlingar gällande vilka förmågor som var möjliga att tillskriva kvinnan, med variation mellan tidsperioder och länder. Debatterna omfattade också allt från religiösa överväganden om kvinnors möjliga frälsning, till politiska spørsmål såsom Knox och Aylmers argumentation kring kvinnliga regenter.

Utöver Viennots tre tematiker vill jag nämna ytterligare en: sexualitet och sexuellt begär. För misogyna debattörer fanns ett svårslösligt problem. Å ena sidan var kvinnans sexualitet en nödvändig förutsättning för all politik; utan den inget barnalstrande och inga nya medborgare.²⁶ Å andra sidan hade den åtminstone sedan kyrkofäderna framställts som en livsfarlig frestelse som förledde mannen bort från sitt förnuft, sina samhällsliga uppgifter och sitt religiösa ansvar som upprätthållare av kristen moral. Misogyna skrifter som den anonyma *Les XV joies de mariage* från mitten av 1400-talet, Edward Gosynhills *The schoolhouse of women* från 1541

eller Pierre Charons *De la Sagesse* från 1601 beskrev kvinnlig sexualitet som hotfull och potentiellt förödande. Föreställningen att kvinnan behärskades av en förledande och omåttlig sexualitet var på intet sätt unik för *la querelle des femmes*, men två aspekter av tematiken är särdeles intressanta i sammanhanget. Den första är en koppling mellan kvinnans sexualitet och hennes tal.²⁷ I inflytelserika verk som Vives *De institutione feminae christiana*e och Barbaros *De re uxoria* framställdes kvinnors tal och skrivande som sexuellt laddade aktiviteter som vittnade om lösaktighet. För det andra sågs kvinnans närvaro i offentliga miljöer som ännu ett tecken på osedlighet.²⁸ Således sågs en kvinnas deltagande i *la querelle des femmes* – som inbegrep offentliggörande av skrift – som dubbelt sexualiserat, och en indikation på hennes förtappelse. Labé kommenterar just detta när hon förklarar sitt behov av en kvinnlig mecenat med att påpeka att ”les femmes ne se montrent volontiers en publiq”.²⁹ Kopplingarna mellan tal, sexualitet och osedlighet behövde de allra flesta retoriskt feminina *querelle*-texter bemöta för att alls kunna inleda en argumentation, varför frågorna nödvändigtvis blev mycket omdebatterade.³⁰

Jordan konstaterar att sexualitet var det enda maktmedel som misogynia författare villigt tillerkände kvinnan.³¹ Därmed aktualiserade ämnet den fråga som Jordan ser som mest central inom *la querelle des femmes*: relationen mellan makt och auktoritet. Detta spörsmål hör dock samman med alla ovan nämnda diskussioner, eftersom även debatter om jämlikhet, likhet, och förmåga till syvende och sist syftade till att legitimera eller underminera en viss maktfördelning. Enligt Jordan kan man skönja en betydelsefull åtskillnad mellan makt och auktoritet i många *querelle*-texter. Om makt är att förstå som en mer allmän förmåga att uppnå sina mål, så har auktoritet tydligare att göra med omvärldens erkännande.³² Jordan menar att kvinnor kunde ha makt, exempelvis den typ av makt som misogynia författare tillskrev kvinnan genom hennes sexualitet. Men denna makt var informell, icke-erkänd, *ad hoc* och opålitlig. Kvinnor hade där emot sällan auktoritet, alltså formellt etablerat och stabilt inflytande i eget namn.³³ Som filosofen Ulla Holm visat kan denna skillnad härledas till Aristoteles inflytelserika skrift *Politiken*, där bristen på auktoritet sägs vara det som utmärker kvinnan.³⁴ Relationen mellan och fördelningen av makt och auktoritet var alltså en gammal, väletablerad fråga och utgjorde, som Jordan säger, en central argumentationslinje gentemot vilken alla andra tematiker förhöll sig.³⁵

En litterär definition

La querelle des femmes kan även definiera en litterärt, snarare än tematiskt, greppbar företeelse. Ett tidigt exempel är Telles avhandling från 1937, där

querelle-texter tolkas som icke-politiska. Istället betraktar Telle ”kvinnofrågan” som ett tacksamt ämne för författare som sökte briljera med skolastiska och retoriska färdigheter.³⁶ En liknande syn anförs, om än i omarbetad form, av Floyd Gray i *Gender, rhetoric and print culture in French Renaissance writing*. Gray argumenterar för att misogynia författare snarare än att intressera sig för en politisk debatt gav uttryck för en retorisk skolning där argument för och emot kvinnan var en klassisk *topos*.³⁷ *La querelle des femmes* förstås från ett sådant perspektiv som en litterär företeelse, en uppvisning i förmågan att argumentera *in utramque partem*.

En sådan tolkning av begreppet har dock kritiserats. Att författare var påverkade av retorisk skolning med stränga regler för framställning är givetvis sant, men detta hindrar knappast att deras texter *även* kunde vara politiskt laddade. I översiktsverket *Women in European history* föreslår Gisela Bock en alternativ utgångspunkt där det litterära och politiska istället förenas. Hon beskriver *la querelle des femmes* som en process att ersätta ”the imagery of paradoxes” som är traditionell europeisk kristen misogyni. Det rör sig om försök att ”establish new standards of deportment and cultural models”.³⁸ Detta synsätt erbjuder ett mer nyanserat och komplicerat förhållningssätt till frågor om politik och litteratur: att i litteraturen leka med symboler och koncept relaterade till kön hade antagligen ingen direkt sakpolitisk effekt. Men sådana litterära interventioner kunde underminera och förändra kulturella modeller, vilket i sin tur kunde få epistemologiska implikationer och vidare politiska konsekvenser.

Oavsett om man betraktar *la querelle des femmes* som politiskt eller ej är det tydligt att debatten präglades av schematiska uttryckssätt och retoriska konventioner. Texternas antagonistiska, polemiska drag är givetvis ofta framträdande, och nämns av forskare från Kelly till Viennot. Dragen framträder kanske allra tydligast i det tidiga 1600-talets engelska litteratur. Ett exempel därifrån är Joseph Swetnams misogynia *The arraignment of lewd, idle, forward and inconstant women* från 1615, som under efterföljande år bemöttes av tre polemiska svarstexter skrivna av Rachel Speght, Ester Sovernam samt Constantia Munda.³⁹ Solterer framhåller den skolastiska genren *disputatio*s betydelse, speciellt för tidiga *querelle*-texter som de Pizans *La cité des dames*. Gray betonar att den så viktiga klassiska retoriken, med tekniker av sammanställning och argumentation *pro et contra*, utövade stort inflytande.⁴⁰ Den *topos* som Solterer kallar ”woman’s response” – eller som Kelly beskriver som en dialektik mellan påstående och svar – utmärker många kvinnliga författares *querelle*-texter.⁴¹ De Pizans *La cité des dames* var som sagt ett svar på de Meuns *La roman de la rose*, medan exempelvis Marie de Romieus *Brief discours, que l’excellence de la femme surpasse celle de l’homme* från 1581 bemötte en satir författad av hennes bror.

Marie-Claude Malenfant lyfter fram ett annat tongivande stilgrepp – argumentation medelst *exemplum*.⁴² Kvinnliga *exempla* utgör fundament i de Pizans framställning och att resonera genom *exempla* fortsatte att vara populärt både i misogyna och filogyna texter, såsom i Margareta av Navarras novellsamling *Heptaméron*. Stilgreppet utvecklades till en hel genre, så kallade ”hjältinne-kataloger”. Danska Leonora Christina Ulfeldts *Hæltinners pryde* från tidigt 1600-tal är ett exempel på en sådan katalog över berömvärda kvinnor. Retoriskt feminina författare kunde även rättfärdiga sina verk genom att positionera både dem och sig själva som *exemplum*. Héli-senne de Crennes *Les Angoysses douloureuses qui procèdent d’amours* från 1538 är en sådan text, där diktjaget framställs som både gott och avskräckande exempel.⁴³ *Exempla* hämtades både från det samtida Europa – Christine de Pizan blev själv *exemplum* för många efterföljande författare – och från antik mytologi.⁴⁴ Som allra viktigast framstår dock Bibeln, där syndafallets Eva blev potent *exemplum* för misogyna debattörer medan bland andra Judit, Debora och jungfru Maria utgjorde lockande figurer för många filogyna författare.⁴⁵

Jordan betonar att *querelle*-texter skrevs inom i princip alla genrer.⁴⁶ Vissa uttrycksformer tycks dock ha premierats. Den första av dessa är *traktatet*, ofta publicerat i pamflettform. Hit kan räknas ett stort antal misogyna likväl som filogyna verk, såsom Lodovic Dolces *Della institutione delle donne* och Galeazzo Flavio Capellas *Della eccellenza e dignità della donna* – vilka representerar varsin sida av debatten i Italien på 1540-talet – eller de pamfletter som florerade i England kring tiden för Knox *The monstrous regiment of women* från 1558. Den sekulära folkspråkliga poesin var en annan betydelsefull genre, där glorifiering av kvinnan som sagt varit ett framträdande drag sedan 1100-talets höviska poesi och, några århundraden senare, petrarkismens popularisering. Denna poesi skapades ofta i anslutning till hov- och salongsmiljöer, och den ideala hovdam som framträder i ett verk som Castigliones inflytelserika *Il Cortegiano* är tydligt baserad på den höviska poesins kvinnoideal.⁴⁷ Men under 1500-talet skrevs också mer socialt kritisk filogyn poesi, där idealiserade bilder av kvinnan och kärleken omarbetades. Ett framstående exempel är den franska poeten Catherine des Roches, som i sonetten ”A ma quenouille” gör satir av kärleksidealen genom att tilltala sin slända istället för sin älskare. Slutligen blev förord ofta *querelle*-texter, då kvinnliga författare nästan undantagslöst tvangs använda dessa till att rättfärdiga sina publikationer. Sådan argumentation resulterade ofta, om än inte alltid, i ett försvar för kvinnliga författares jämbördighet med sina manliga motparter på ett mer generellt plan. Det förord som Labé skrev till sin samling *Œuvres* är ett slående exempel, liksom Marie de Gournays förord till Michel de Montaignes *Essais*.

En politisk definition

Jordans sammanfattning av *la querelle des femmes* väcker tvivel angående fenomenets politiska relevans: "Renaissance defenses of women had no standing at all as the pretext for a social revolution".⁴⁸ Enligt henne var det – åtminstone för filogyna författare – helt enkelt för farligt att diskutera konkreta sakpolitiska frågor, varför diskussionerna inskränktes till filosofiska resonemang om människors natur.⁴⁹ Samtidigt understryker Sharon Jansen att *la querelle des femmes* inte enbart var en filosofisk debatt, utan att den även såsom helhet var politisk.⁵⁰ Utan att vara direkt relaterad till sakpolitiska förändringar, kan *la querelle des femmes* betraktas som politisk? Detta beror delvis på hur det komplexa begreppet politik definieras, vilket sällan är utrett i den samtida forskningen om *la querelle des femmes*. För enkelhetens skull kommer jag här att använda begreppet i vid bemärkelse, i betydelsen processer som rör fördelningen av möjligheter att utöva makt och auktoritet inom samhällliga institutioner såsom domstolar, skräväsanden, kyrkor, kloster, skolor, universitet och politiska organ.

Utifrån en sådan definition är det tydligt att *la querelle des femmes* har betraktats som politisk av många forskare. Kelly, Viennot och Campbell menar exempelvis att många *querelle*-texter motiverades av sakpolitiska förändringar, som införandet av den saliska lagen i Frankrike, kvinnors ökade tillgång till utbildning, eller reformationen. Utifrån Bocks tidigare nämnda definition kan *la querelle des femmes* i ljuset av sådana exempel ses som en mängd litterära reaktioner på politiska förändringar med syfte att kulturellt bestrida, legitimera eller omförhandla dem, trots att texterna sällan ställde explicita krav på politisk förändring.

Det finns även situationer där frågan om politisk påverkan kan ha varit mer direkt. En sådan är äktenskapet, som från och med 1400-talet blev politiserat i allt större utsträckning och kom att bli en oundgänglig politisk minsta beståndsdel i de patriarkala envälden som växte fram under 1500-talet.⁵¹ Det var också ämnet äktenskap som föranledde lejonparten av de diskussioner om jämlikhet, likhet och förmåga som har nämnts ovan. Enligt Bock kan debatterna om giftermål och äktenskap kopplas till sakpolitiska förändringar.⁵² Frågan om hustruns och makens eventuella jämställdhet är ett exempel. Om de två var jämställda i äktenskapet, samhällets minsta politiska enhet, varför skulle de inte vara det i ett vidare, samhällsligt perspektiv? Och betydde inte det i sin tur att undersåtar borde ses som jämställda med sina härskare, om nu relationen mellan man och hustru var att betrakta som analog med den mellan härskare och undersåte?⁵³ Frågorna fick grundlig teoretisk behandling bland annat i John Lockes *Two treatises upon government* från 1693 och Mary Astells *Some reflections upon marriage* från 1703 och utgjorde stommen för mycket av

1700-talets feministiska argumentationer, men de förekom även i tidigare *querelle*-texter. Ett annat spörsmål gällde den ogifta kvinnans plats i samhället. Då författare som Labé eller Gaspara Stampa kring mitten av 1500-talet skrev fram kvinnliga subjekt som var jämställda sina älskare, utan att vara deras hustrur, bestred de normer om kvinnans samhällsliga underordning som baserades på hennes äktenskapliga lydnad. Sådana texter förankrades som sagt ofta i nyplatoniska tankeströmningar. Ett exempel är Alessandro Piccolominis *Della istituzione di tutta la vita dell'huomo nato nobile e in città libera* från 1552, där Piccolomini menar att kvinnan kan vara jämställd mannen som själslig älskare om än inte som hustru.

Slutligen kan tilläggas att de debatter som *la querelle des femmes* kretsade kring ofta var – för att använda en modernism – identitetspolitiska. De mest brännande frågorna tenderade att vara: vad/vem/hur *är* Kvinnan? Politisk debatt inom ramen för *la querelle des femmes* var i stor utsträckning en kamp om auktoritet grundad i identitet. Detta är inte förvånande, med tanke på de risker som fanns med att argumentera för exempelvis kvinnors ekonomiska eller religiösa inflytande. Dessutom utgjorde frågor om subjektivitet och dess kopplingar till makt och auktoritet grundläggande stötestenar i denna litteratur. Knox argumenterade exempelvis för kvinnans naturgivna och nödvändiga oförmåga att regera, inte för det legalt eller strategiskt problematiska i att välja en viss person. I *Enseignements à ma fille* från 1504 skrev Anne de France hur dottern måste framstå, vilken identitet hon måste iscensätta, för att kunna vara politiskt framgångsrik. Drottning Kristinas självbiografi, skriven för att visa på hennes regeringsduglighet, kretsar även den mycket typiskt kring vem regenten *är*, och hur denna individuella identitet förhåller sig till kvinnors kollektiva identitet.⁵⁴

En historiesociologisk definition

Ett mer historiesociologiskt förhållningssätt till *la querelle des femmes* är att utgå från de historiska kontexter där texterna uppstod. I *Literary circles and gender in early modern Europe* tecknar Julie D. Campbell en bild av *la querelle des femmes* som ett antal litterära kontexter, med utgångspunkt i de salonger som populariserades under renässansen.⁵⁵ Utifrån detta perspektiv blir intertextualitet och dialogicitet centralt. Men istället för att studera kopplingar mellan verk som delar gemensamma *topoi* eller litterära drag fokuserar Campbell intertexter mellan verk som florerade i en viss litterär cirkel, oavsett om dessa tenderar att betraktas som *querelle*-texter eller ej. Campbell understryker att salongens sociala struktur och potentiella maktspel gav upphov till konventioner som texterna behövde anpassas till – salongen utgjorde en specifik utsälgelsesituation vars struktur

finns inskriven i texten.⁵⁶ Ett verk som Tullia d'Aragonas *Dialogo dell'infinità d'amore* från 1547 var inte en isolerad text, utan en del av den sociala arena som var hennes salong. Det var där verket skulle sättas i spel, ibland för att uppnå mål som var politiska eller sociala.⁵⁷ Detsamma gäller exempelvis för den litterära salong där *querelle*-författare som Mary Astell, Lady Mary Cudleigh och Judith Drake ingick.

Campbell bidrar med värdefulla perspektiv på *la querelle des femmes*, även om inte alla *querelle*-texter kan kopplas till specifika sociala sällskap eller miljöer.⁵⁸ Alla texter, och debatten som helhet, var dock beroende av tekniker och praktiker, inte minst boktryckarkonsten. Ett betydande antal *querelle*-texter kan kopplas till några boktryckarcentra – främst Paris, Lyon, Venedig och London. Ibland blev texttypen särskilt populär i en viss stad och prioriterad av vissa boktryckare. Ett exempel är Jean de Tournes i Lyon som kring 1540 tryckte ett antal *querelle*-texter, för att 1547 samla dem i antologin *Opuscules d'amour*. Den berömda debatten kring Joseph Swetnams *The arraignment of lewd, idle, forward and inconstant women* går även den att leda tillbaka till ett litet nätverk av boktryckare.⁵⁹ Med utgångspunkt i tryckkonstens betydelse understryker Lisa J. Schnell dessutom de ekonomiska och kommersiella aspekterna. Enligt henne var *querelle*-litteraturen både lönsam och populär på 1500- och 1600-talens bokmarknad, varför flera boktryckare uppmuntrade produktionen av polemiska skrifter om kvinnans natur.⁶⁰ Detta märks inte minst i den flora av humoristiska och populära sångtexter som trycktes på temat i England under hela 1600-talet, med titlar som *The parliament of women* och *Against marriage directed at that inconsiderable animal called husband*. Kommersiella faktorer kan också ha skapat möjligheter för kvinnliga författare. 1555 kunde Louise Labé exempelvis vara förhållandevis radikal i sitt verk *Œuvres* eftersom normbrytande kvinnliga författare just då var populära i Frankrike, och vissa boktryckare därför sökte kvinnliga författare vars verk kunde bli en *succé de scandale*.⁶¹ Dyliga kommersiella och praktiska faktorer påverkade både vilka texter som tillgängliggjordes och vad som stod i dessa texter, och bör därför tas med i beräkningen både vad gäller enskilda verk och *la querelle des femmes* som helhet.

Det går även att koppla *la querelle des femmes* till de europeiska universitetens utveckling. Universitetens och statsadministrationens framväxt öppnade upp för högre utbildning för ett stort antal män. I vissa länder, främst protestantiska där medlemmar av prästerskapet hade möjlighet att gifta sig, medförde detta i förlängning till att dessa mäns systrar, döttrar och släktingar – de kvinnor som Kelly efter Virginia Woolf kallar ”daughters of learned men” – stundtals fick tillgång till utbildning.⁶² 1400-talets och 1500-talets humanistiska ideal ledde också till att fler högt socialt stående familjer gav kvinnliga familjemedlemmar en gedigen bildning i

språk och litteratur.⁶³ Renässansens humanistiska utbildningsideal gav dessutom den som åtnjöt en sådan skolning kompetens i att ”argue persuasively, base decisions on historical examples, write effectively, and speak eloquently”, för att citera historikern Merry Wiesner-Hanks.⁶⁴ Det är precis detta som ska visas i Landis *Lettere*, där brevskrivarna är vältaliga och högt bildade kvinnor. Eftersom just dessa förmågor ofta sätts i spel i *querelle*-texter, samtidigt som debattens själva existens var avhängig läs- och skrivkunnighet och en viss litterär bevakning, så finns många beaktansvärda kopplingar mellan humanism, bildningsideal och *la querelle des femmes*.

Därtill utgjorde kvinnliga mecenater troligtvis en förutsättning för många *querelle*-texter. Flera manliga likväl som kvinnliga författare som skrev filogyna verk erhöll beskydd av kvinnliga mecenater. Dylika relationer kan belysa texter som Agrippas inflytelserika och populära *Declamatio de nobilitate et praecellentia foeminei sexus* från 1529, som är en hyllning till hans tilltänkta mecenat, prinsessan Margareta av Österrike. Detsamma kan sägas om François Billons *Le fort inexpugnable de l'honneur du sexe féminin* från 1555, tillägnad Catherine de Medici, och många andra verk.

La querelle des femmes som arkipelagiskt tänkande

Denna översikt, om än schematisk, visar att det finns åtskilliga sätt att begripliggöra *la querelle des femmes*. Perspektiven betonar olika aspekter av ett komplext politiskt, filosofiskt och litterärt fenomen. Inget erbjuder en fullständig bild av en nebulös korpus motstridiga texter. Därmed framstår ett försök till en slutgiltig definition som lönlöst. Istället vill jag avslutningsvis bidra med en bild vars syfte är att inkorporera alla ovan presenterade synsätt, utifrån ett annorlunda angreppssätt. Det handlar om att närma sig *la querelle des femmes* med hjälp av en arkipelagisk metafor.

Denna metafor härrör dels från filosofen Édouard Glissant, dels från historikern Maria Bucur. I essäsamlingen *Philosophie de la relation. Poésie en étendue* presenterar Glissant begreppet *arkipelagiskt tänkande*. Arkipelagiskt tänkande kontrasteras mot det Glissant kallar *kontinentalt tänkande*. Liksom en kontinent är sådant tänkande solitt, enhetligt, och systematiserat. Mer konkret kan kontinentalt tänkande förstås som de epistemologiska system som underbygger hegemoniska ideologier, och som en kunskapsproduktion som möjliggör maktutövning i dessa ideologiers namn genom att få vissa saker att framstå som nödvändiga och odiskutabla. I relation till *la querelle des femmes* kan kontinentalt tänkande användas för att beskriva västeuropeiska civilisationers enhetliggörande epistemologiska system: kristendom, aristotelisk biologi & patriarkal politisk teori, men

även skolastik, retorik & humanism. Här användes kunskap för dominans och kontroll, bland annat över kvinnor. Som jag nämnt ovan ser Gray misogyni som införlivad i dessa epistemologiska system. Jag vill kalla det en av detta kontinentala tänkandes standardfigurer.⁶⁵ Det misogyna, kontinentala tänkandet systematiserade ett stort antal figurationer (kvinna, man, hustru, jungfru, *virago*, änka, drottning), tillmätte dem värde och tillskrev dem platser och uppdrag i hierarkiskt förhållande till varandra. För att möjliggöra sådana processer återropades bland annat religion och biologi, men också litteratur och retorik. Därmed var denna manifestation av kontinentalt tänkande litterär och retorisk, men det var en litteraritet som handlade om auktoritet. Givet detta kan *la querelle des femmes* misogyna texter ses som kontinentalt tänkande, som försök att systematisera kunskap om kvinnan på ett sätt som rättfärdigade dominans över dem som tillskrevs denna status.

Arkipelagen utgör istället det kontinentala tänkandets gränser. Liksom arkipelager utgör områden där fastland fragmenteras till öar är *arkipelagiskt tänkande*, så som jag läser Glissant, försök att spräcka och bryta upp dominerande epistemologier och tankesätt.⁶⁶ I detta sammanhang kan arkipelagen liknas med *la querelle des femmes* filogyna sida, som i möte med ovan beskrivna intellektuella tradition av (bland annat) misogyni formulerade andra tolkningsmöjligheter.⁶⁷ Filogyna *querelle*-texter kan betraktas som öar som fragmenterar, luckrar upp och destabiliserar den misogyna kunskap om kvinnan som givet ett kontinentalt tänkande framstår som självklar. Vattenvägarna mellan dessa texter/öar kan illustrera både linjer som bryter upp tidigare självklara samband, och försök att upprätta nya förbindelser. Sammantaget trasslar arkipelagiskt tänkande till kontinentens kulturella representationer. Det som tidigare tycktes fastlagt fragmenteras, medan förbindelser skapas mellan sådant som ansågs irrelevant eller omöjligt att relatera. Den systematiskt inhägnade kunskap som utgör auktoritetens fundament görs svår att avgränsa och därmed också att använda, medan nya formationer och ny kunskap träder fram.

Hur skedde detta? Många möjligheter föreligger, men en väsentlig utgångspunkt har att göra med upprepning och förskjutning. Gray menar att texter som diskuterade kvinnan och hennes ställning utgick från ett gemensamt litterärt och retorisk arv; de var klipp- och klistratexter formade av en humanistisk pedagogik. Enligt exempelvis Cristina Malcolmson och Mihoko Suzuki gjorde denna praktik texterna apolitiska, till en "endless repetition of commonplaces that limited those who wrote in the discourse of the debate".⁶⁸ Detta är en alltför binär bild av retorikens möjligheter respektive begränsningar. Istället menar jag att upprepningen utgjorde en politisk möjlighet.⁶⁹ Små förändringar kunde verka i enskildheten men också underminera totalitetens giltighet, såsom Mode-

rata Fonte förändrade kvinnors maktlöshet till en modell för ett anti-hierarkiskt samhälle i *Il merito delle donne* från 1600, Jacqueline de Miremonts omformulerade Eva-myten i *Apologie pour les dames* från 1602, eller Astell reviderade misogynna traktat om kvinnors (icke)utbildning i *A serious proposal to the ladies* från 1694. Det kontinentala tänkandets retoriska figurer kombinerades på nya sätt och kompletterades med nya infall. De korsades och kreoliserades, som i Labés eller des Roches förändringar av den från Petrarca stammande lyriska traditionen. Det arkipelagiska *la querelle des femmes* ifrågasatte, utökade och förändrade den kulturella produktionens enhetliga bilder, så som de Pizans kvinnliga *exempla* gjorde med den misogynna skolastikens bild av kvinnan. Det visade på luckor i den systematiserande kunskap som understödde dominans och kontroll, som då Marinella analyserade och motbevisade ett helt batteri aristoteliska argument för kvinnans underlägsenhet i *La nobiltà*. Därmed kunde denna kunskaps auktoritet ifrågasättas, vilket den också ständigt gjordes åtminstone från och med de Pizans *La cité des dames*. Så blir *la querelle des femmes* som arkipelagiskt tänkande ett motståndstänkande, en politik. Men denna politik är inte istället för utan genom retorik, litteratur, och filosofi.

Glissants arkipelagiska metafor belyser litterära, intellektuella och politiska processer. Bucurs syn på arkipelagen erbjuder i tillägg ett sätt att komma åt den avgränsningsproblematik som präglat samtida forskning om *la querelle des femmes*. I en diskussion om östeuropeiska genusvetare efter Sovjetunionens upplösning beskriver Bucur relationerna mellan dem som en arkipelag. Individer och texter är som öar i denna arkipelag, i närheten av varandra men inte tillsammans. Istället för tydliga kontaktvägar och nätverk mellan personer, texter och teorier som gör att de påtagligt hör samman och bildar enhetliga traditioner finns endast tillfälliga samband. Ibland bildas sammanhållna kluster. Nya möjligheter uppstår, nya förbindelser skapas. Men eftersom dessa personer och deras verk inte accepteras av de institutioner som kan erbjuda ekonomiska, praktiska och intellektuella resurser så blir inga relationer eller initiativ stabila över tid.⁷⁰ Även Bucurs arkipelag skulle kunna kontrasteras med kontinenten – i detta fall texttraditioner som upprätthålls och utvecklas genom institutioner som kan garantera dem stabilitet. Många, om än inte alla, av *la querelle des femmes* misogynna texter kan relateras till sådana traditioner, framförallt upprätthållna vid hov, kyrkor och universitet.

Bucurs arkipelagiska metafor kan användas för att åskådliggöra frågor om kontakt mellan framförallt filogyna *querelle*-texter. Är det fruktbart att studera dessa som en tradition? Eller utgör texterna disparata fragment? Inget enkelt svar föreligger, för trots att inga dokument eller referenser slutgiltigt indikerar en enhetlig tradition som *querelle*-författare var

medvetna om föreligger för många samtidigheter och beröringspunkter för att studera varje text som ett enskilt fenomen. Att betrakta individerna och texterna som öar i en arkipelag erbjuder en mellanväg – en bild av närhet, men inte tradition. Författare och texter kan ha varit isolerade, men isoleringen kan relateras till ett större sammanhang. Stundtals kunde mer tydligt sammanhållna kluster bildas, som de kommuniteter Kirk Read beskriver i sin avhandling om kvinnors skrivande i 1500-talets Frankrike.⁷¹ Stundtals var närheten mindre påtaglig. Den är dock alltid närvarande och nödvändig att ta hänsyn till, även om det inte är lika tydligt, och inte betyder samma sak, i varje enskilt fall.

Denna närhet kan betraktas på två skilda sätt. Det kan handla om en faktisk gemensam miljö, som Mary Astells salong där en handfull *querelle*-författare samlades. Men närheten kan också ses som litterär. Till denna typ av närhet hör förekomsten av de Pizans *La cité des dames* i prinsessan Margareta av Österrikes bibliotek, eller de referenser till krigardrottningen Semiramis och amazonerna som löper som en röd tråd genom *la querelle des femmes*.⁷² Huruvida sådana referenser och intertextualiteter var medvetna eller ej är svårt att veta, men även här är Bucurs fokus på tillfälliga förbindelser användbart. Referenserna kan ha varit fulla av mening vid vissa tillfällen och vid andra inte, men de är det definitivt i den nutida förståelsen av *la querelle des femmes*. Vi bör givetvis närma oss slika samband med omsorg för begreppets komplexitet och motstridighet, men inte bortse från dem.

Slutligen går det att diskutera den spatiala och temporal dimensionen i *la querelle des femmes* med hjälp av Bucurs arkipelagiska metafor. Bilden tillåter att lokalisera eruptioner av texter vid vissa tider och platser. I arkipelagens idé ligger dock att dess utkanter och gränser aldrig är tydligt dragna. De skiftar ständigt, precis som de tidsmässiga och rumsliga avgränsningarna för *la querelle des femmes* skiftar beroende på vilka perspektiv som anläggs och vilka texter som uppmärksammas. Detta hindrar varken att en punkt sjuder av intellektuell aktivitet vid en given tidpunkt, eller att dessa punkter utgör del av en större arkipelag, ett större sammanhang. På detta sätt kan *la querelle des femmes* betraktas som dubbelt. Både som tidsligt och rumsligt utsträckt, närmandes sig de tusentals texter och 400 år som Viennot och Kelly skriver om, och som oerhört specifikt, med unika förutsättningar vid varje enskilt tillfälle.

Noter

1. Jag kommer i denna artikel att tala om ”kvinnan” och ”mannen”. I detta följer jag *la querelle des femmes* författare, som konsekvent diskuterade ”woman”, ”la femme”, ”la donna”. ”Kvinnan” ska förstås som en filosofisk/litterär/politisk typ eller kategori – *querelle*-texter är generellt mer intresserade av denna abstrakta typ än av specifika

personer. ”Kvinnan” är därmed inte att likställa med några faktiska kvinnor som har levat på specifika platser, vid specifika tider. Det är också viktigt att understryka att *la querelle des femmes* är ett litterärt, och därmed elitistiskt fenomen, och att misogynia liksom filogyna författare i princip enbart intresserar sig för en social elit.

2. Constance Jordan: *Renaissance feminism. Literary texts and political models* (New York, 1990), 3–4; Julie D. Campbell: ”The Querelle des femmes” i Allyson Poska, Jane Couchman & Katherine McIver (red.): *The Ashgate research companion to women and gender in Early Modern Europe* (Farnham, 2013), 361.

3. Marie-Frédérique Pellegrin, ”La ’querelle des femmes’ est-elle une querelle? Philosophie et pseudo-linéarité dans l’histoire du féminisme” i *Seventeenth-century French studies* 35:1 (2013), 78–79.

4. Ordet ”querelle” användes även under tidigmodern tid, exempelvis i Nicholas de Cholières *La guerre des masles contre les femelles* från 1588. Se Arthur Piaget: *Martin LeFranc. Prévot de Lausanne* (Lausanne, 1888), samt Éliane Viennot: ”Revisiter la ’Querelle des femmes’. Mais de quoi parle-t-on?” i *Égalité/ l’inégalité des femmes et des hommes, de 1750 aux lendemains de la révolution* (Saint-Étienne, 2012), 2.

5. Se Emile V. Telle: *L’Œuvre de Marguerite d’Angoulême, reine de Navarre, et la querelle des femmes* (Paris, 1937), 41.

6. Antoine Héroet (red.): *Opuscles d’amour par Héroët/ Herouet, La Borderie, et autres divins poètes* (Lyon, 1547).

7. Ett exempel på detta är debatten kring Joseph Swetnams *The arraignment of lewd, idle, forward and inconstant women* från 1615. Rachel Speghts svarsskrift som publiceras 1617 får den fullständiga titeln *A mouzell for Melastomus, the cynicall bayter of, and foule mouthed barker against Evahs sex. Or an apoleticall answere to that irreligious and illiterate pamphlet made by Io. Sw. and by him intituled, The arraignment of women.*

8. Se Jordan: *Renaissance feminism*, 308, eller Poska et al. (red.): *The Ashgate research companion*, 361.

9. Marianne Alenius: ”Kvinnor är inte människor” i Elisabeth Møller Jensen, Anne-Marie Mai & Eva Haettner Aurelius (red.): *Nordisk kvinnilitteraturhistoria: Bd 1, IGuds namn, 1000–1800* (Wiken, 1993). Stefan Östergren: ”Ett försvar för kvinnan från 1590-talet” i *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdomshistoria* (2015), 202.

10. Helen Solterer: *The Master and Minerva. Disputing women in French Medieval culture* (Berkeley, 1995), 151–164.

11. Ian McLean: *Woman triumphant. Feminism in French literature 1610–1652* (Oxford, 1977), 35, samt Viennot: ”Revisiter la ’Querelle des femmes’”, 10.

12. Se exempelvis Mary Astells *Some reflections upon marriage* från 1700, samt tidsskriften *The female tatler*, som gavs ut i London 1709.

13. Margret Zimmerman: ”The Querelle des femmes as a cultural studies paradigm” i Anne Jacobson Schutte, Thomas Kuehn & Silvana Seidel Menchi (red.): *Time, space and women’s lives in Early Modern Europe* (Kirksville, 2001), 23.

14. Viennot: ”Revisiter la ’Querelle des femmes’”, 1, 17.

15. Jordan: *Renaissance feminism*, 21–34.

16. Se Maryanne Cline Horowitz: ”Aristotle and woman” i *Journal of the history of biology* 9:2 (1976). I *Om djurens delar* skriver Aristoteles bland annat ”Now a boy is like a woman in form, and the woman is as it were an impotent male, for it is through a certain incapacity that the female is female, being incapable of concocting the nutriment in its last stage into semen”. Översättningen kommer från Arthur Platt: *The*

generation of animals (Oxford, 2015), bok 1 kap 20. Se även Ulla Holm: "Autoritetens temperatur. Aristoteles om kjønn" i Linda Rustad & Hilde Bondevik (red.): *Kjønnsspektiver i filosofihistorien* (Oslo, 1999), 37–41.

17. "Les imbecillitez & infirmitéz, soit du corps soit de l'esprit de vos femmes, ne vous doiuent prouquer à nulle sorte de dédain, ains plutost à une douce & amoureuse compassion, puis que Dieu les a créées telles, afin que dépendans de vous, vous en receussiez plus d'honneur & de respect, & que vous les eussiez tellement pour compagnes, que vous en fussiez neantmoins les chefs & superieurs", som de Sales skriver. François de Sales: *Introduction à la vie dévote* (Paris, 1641), 335–336.

18. Lorna Schiebinger: *The mind has no sex? Women in the origins of modern science* (Cambridge, 1989), 169. Enligt Schiebinger är Heinrich Cornelius Agrippas *Declamatio de nobilitate et praecellentia foeminei sexus* en tidig och inflytelserik text att sprida detta argument.

19. Se Brian P. Copenhaver & Charles B. Schmitt: *Renaissance philosophy* (Oxford, 1992) eller Philip Ford: "Sexual equality and evangelical neoplatonism in the *Heptaméron*" i Collette Winn (red.): *Approaches to teaching Marguerite de Navarre's Heptaméron* (New York, 2007).

20. Alessandro Piccolominis traktat *Della instiutione di tutta la vita dell' huomo nato nobile e in città libera* (Venedig, 1552) är ytterligare exempel på en nyplatoniskt inspirerad text där kärleken gör kvinnan och mannen jämställda.

21. Jordan: *Renaissance feminism*, 268.

22. *Ibid.*, 88–91, 100.

23. Frågan om den amerikanska urbefolkningens eventuella sjäsliv och människo- skap var exempelvis ämnet för den så kallade Valladolid-debatten vid 1500-talets mitt. Se Carlos A. Jáuregui & Luis Fernando Restrepo: "Imperial reason, war theory, and human rights in Las Casas's Apología and the Valladolid debate" i Santa Arias & Eyda Merediz (red.): *Approaches to teaching the writings of Bartolomé de Las Casas* (New York, 2008).

24. Jordan: *Renaissance feminism*, 133–37, 309

25. Margaret Cavendish: *The worlds olio* (London, 1655), "The preface to the reader". För en diskussion om Cavendish syn på kvinnan, se exempelvis Lorna Schiebinger: *The mind has no sex?*, 54–56. Faktumet att Cavendish skriver detta betyder inte att det var hennes enda eller främsta åsikt om kvinnan. I många andra texter har hon argumenterat för det motsatta.

26. Jordan: *Renaissance feminism*, 43.

27. Så skriver exempelvis Barbaro "It is proper [...] that not only arms but indeed also the speech of women never be made public; for the speech of a noble woman can be no less dangerous than the nakedness of her limbs". Francesco Barbaro: *On wifely duties*, övers. B.G. Kohl, i Benjamin Kohl, Ronald Witt & Elizabeth Welles: *The earthly republic. Italian humanists on government and society* (Pennsylvania, 1978), 205. För mer om kopplingen mellan kvinnans tal och hennes sexualitet, se Peter Stallybrass: "Patriarchal territories: The body enclosed" i Ferguson, Quilligan & Vickers (red.): *Rewriting the Renaissance: The discourses of sexual difference in Early Modern Europe* (Chicago, 1986). För mer om denna koppling i relation till tryckpublicering, se Wendy Wall: *The imprint of gender. Authorship and publication in the English Renaissance* (Ithaca, 1993).

28. Vad som utgör en offentlig miljö är dock allt annat än självklart. För en diskussion om detta, se exempelvis, Julie D. Campbell: *Literary circles and gender in Early Modern Europe. A cross-cultural approach* (Farnham, 2006), 21–23.

29. Louise Labé: *Œuvres de Louise Labé Lyonnaise* (Lyon, 1555), 7.
30. François Rigolot & Kirk D. Read: "Discours liminaire et identité littéraire. Remarques sur la préface féminine au XVIème siècle" i *Versants: Revue suisse des littératures romanes* 15 (1989), 77.
31. Jordan: *Renaissance feminism*, 186.
32. <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>
33. Jordan: *Renaissance feminism*, 3–4.
34. Holm: "Autoritetens temperatur. Aristoteles om kön", 35–36, 58–59.
35. En argumentationslinje som också komplicerades av bland annat social ställning, ålder, civilstatus och ekonomiska tillgångar.
36. Telle: *L'Œuvre de Marguerite d'Angoulême*, 41. Se även Viennot: "Revisiter la 'Querelle des femmes'", 6.
37. Floyd Gray: *Gender, rhetoric and print culture in French Renaissance writing* (Cambridge, 2000), 19f. Gray undviker dock frågan varför misogyni kom att bli en retorisk standardfigur.
38. Gisela Bock: *Women in European history*, övers. Allison Brown (Oxford 2002), 3.
39. För mer om dessa pamfletter, se Lisa J. Schnell: "Muzzling the competition. Rachel Speght and the economics of print" i Cristina Malcolmson & Mihoko Suzuki (red.): *Debating gender in Early Modern England, 1500–1700* (New York, 2002).
40. Se Gray: *Gender, rhetoric and print culture in French Renaissance writing*, 6–19.
41. Solterer: "The master and Minerva", 2. Kelly: "Early feminist theory", 7.
42. Marie-Claude Malenfant: *Argumentaires de l'une et l'autre espèce de femme. Le statut de l'exemplum dans les discours littéraires sur la femme 1500–1550* (Québec, 2003).
43. För en diskussion om detta, se exempelvis Diane Wood: *Hélisienne de Crenne. At the crossroads of Renaissance humanism and feminism* (Madison-Teaneck, 2000).
44. "D'avoir le pris en science, et doctrine/ bien mérita de Pisan la Christine", skriver exempelvis den franske poeten Clément Marot i en hyllningsdikt till den lärda Jeanne Gailliarde från 1532.
45. Undantag finns. I Jacqueline de Miremonts *Apologie pour les dames* från 1602 används Eva som positivt *exemplum*. Se Jordan: *Renaissance feminism*, 274.
46. Jordan: *Renaissance feminism*, 308.
47. Baldasar Castiglione: *Boken om hovmannen* (Stockholm 2003). För mer om den höviska kärleken se Joan Kelly: "Did women have a renaissance?" i Renate Bridenthal & Claudia Koonz (red.): *Becoming visible. Women in European history* (Boston, 1977) eller Carin Franzén: *Jag gav honom inte min kärlek. Om hövvisk kärlek som kvinnlig strategi* (Stockholm, 2012).
48. Jordan: *Renaissance feminism*, 309.
49. Ibid.
50. Sharon Jansen: *Debating women, politics, and power in Early Modern Europe*, 3–5 och Malcolmson & Suzuki: *Debating gender in Early Modern England*, (New York, 2008), 6.
51. Julia Hardwick: *The practice of patriarchy. Gender and the politics of household authority in early modern France* (Pennsylvania, 1998), ix–xii. Ett samtida verk som diskuterar detta är Robert Filmer: *Patriarcha, or the natural power of kings, by the learned Sir Robert Filmer* (London, 1680).
52. Bock: *Women in European history*, 15–18. Se även Hardwick: *The practice of patriarchy*, 51–53.
53. För mer om relationen mellan man och hustru respektive härskare och undersåte,

se Victoria Kahn: *Wayward contracts. The crisis of political obligation in England 1640–1674* (Princeton, 2004) samt Melissa E. Sanchez: *Erotic subjects. The sexuality of politics in Early Modern literature* (New York, 2011).

54. Karin Tegenborg Falkdalen: *Kungen är en kvinna. Retorik och praktik kring kvinnliga monarker under tidigmodern tid* (Umeå, 2003), 173.

55. Campbell: *Literary circles and gender in Early Modern Europe*, 10.

56. *Ibid.*, 11–12.

57. Detta blir tydligt vad gäller exempelvis Louise Labé, som Campbell menar använde sitt författarskap som ett sätt att med de litterära salongernas hjälp klättra i den sociala hierarkin. Campbell: *Literary circles and gender in Early Modern Europe*, 17.

58. Exempelvis hade det intensiva pamflettskrivandet i England först runt 1550-talet och sedan under tidigt 1600-tal ingen grund i någon sammanhållen grupp eller salong.

59. Schnell: "Mouzzeling the competition", 62–63.

60. *Ibid.*

61. Leah L. Chang: *Into print. The production of female authorship in Early Modern France* (Newark, 2009) och Matilda Amundsen Bergström: "Peritextuella gränsland. *La querelle des femmes* och den tidigmoderna bokmarknaden" i *Tidskrift för litteraturvetenskap* 45:2–3 (2015).

62. Kelly: "Early feminist theory", 7.

63. Ett exempel på detta är Kung Frans I av Frankrike och hans syster, den populära författaren Margareta av Navarra. Se Patricia F. Cholokian & Rouben C. Cholokian: *Marguerite de Navarre. Mother of the Renaissance* (New York, 2006), 35–37.

64. Merry E. Wiesner-Hanks: *Women and gender in Early Modern Europe* (New York, 2000), 153.

65. Gray, *Gender, rhetoric and print culture in French Renaissance writing*, 13.

66. Édouard Glissant: *Philosophie de la relation. Poésie en étendue* (Paris, 2009), 45–53.

67. Därmed är inte nödvändigtvis alla texter som hyllar kvinnor en del detta arkipelagiska tänkande. Detta gäller givetvis även vissa anklagelser av kvinnor, men i och med att retoriken är en omistlig del av det kontinentala tänkandet så blir allt detta del av det kontinentala tänkandets paradig.

68. Malcolmson & Suzuki: *Debating gender in Early Modern England*, 6.

69. Upprepningen som politisk möjlighet, om än i helt andra sammanhang är *la querelle des femmes*, har teoretiserats av Judith Butler. Se exempelvis Judith Butler: *Exitable speech. A politics of performative* (New York, 1997), samt *Gender Trouble. Feminism and the subversion of identity* (New York, 1990).

70. Maria Bucur: "An archipelago of stories. Gender history in eastern Europe" i *The American historical review* 113:5 (2008), 1375.

71. Kirk D. Read: *French renaissance women writers in search of literary community. Literary constructions of female companionship in city, family and convent* (Princeton, 1991).

72. Semiramis aktualiseras exempelvis av Christine de Pizan på 1400-talet, Louise Labé på 1500-talet, och Katherine Philips på 1600-talet, för att nämna några exempel.

Abstract

La querelle des femmes. An archipelagic history by Matilda Amundsen Bergström, PhD student in Comparative literature, the Department of literature, history of ideas, and religion, University of Gothenburg.

In the article "Revisiter *la querelle des femmes*. Mais de quoi parle-t-on?" the literary historian Éliane Viennot posed a question that has troubled scholars of European women's history: what do we mean by the term *la querelle des femmes*? Even though *la querelle des femmes* is often evoked as an important context for understanding women's writing in the Renaissance and Early modern periods, the phenomenon seems strikingly difficult to define more exactly. This has led to much terminological debate and confusion, with some scholars outright questioning the usability of the term. In this article, I attempt to bring some clarity to the debate by discussing four possible approaches to *la querelle des femmes*: thematic, literary, political, and historical. These have all been used by current research. Lastly, I will argue for the usability of the term by suggesting a fifth approach, drawing on the philosopher Édouard Glissant's and the historian Maria Bucur's respective use of an archipelagic metaphor. Throughout this article, modern research is connected to texts from the 15th, 16th and 17th centuries, mainly from France, England, and Italy.

Key words: *la querelle des femmes*, women's history, early modern period, archipelagic thinking.

Mirakel och vetenskap i Carl von Linnés dissertation *Miracula insectorum* (1752)

INGELA PEHRSON BERGER*

Inledning

Under 1600-talet och 1700-talet skrevs så gott som alla dissertationer vid Uppsala universitet på latin, den tidens internationella vetenskapsspråk.¹ Dissertationerna utgör ett intressant forskningsfält såväl ur idé- och lärdomshistorisk som ur språkvetenskaplig och retorikanalytisk synvinkel.² Som ett bidrag till sådan forskning är denna undersökning av Carl von Linnés dissertation *Miracula insectorum* menad.

Dissertationerna utgör en viktig del av Linnés vetenskapliga författarskap. Han presiderade under åren 1743–1776 för totalt 186 dissertationer.³ Disputationen på *Miracula insectorum* hölls 1752 under Carl von Linnés presidium med dalkarlen Gabriel Emanuel Avelin som respondent. Frågan om vem som är författaren till en dissertation, professorn eller respondenten, kan inte besvaras med säkerhet, men mycket tyder på att Linné själv har författat de flesta av de dissertationer som han presiderade för.⁴ Jag tillåter mig därför att se *Miracula insectorum* som ett intressant uttryck för Linnés egna intentioner och att referera till dissertationens författare som Linné.

Ordet *miracula* i dissertationens titel väcker förvåning när läsaren finner att ordet i ett sammanhang har en innebörd som Linné skarpt tar avstånd ifrån, medan det i ett annat sammanhang uttrycker hans stora förtjusning. Med hjälp av lexikalisk, grammatisk och retorisk analys samt genom läsning i en idé- och lärdomshistorisk kontext skall jag försöka bringa klarhet i ordets innebörder och nå en helhetsuppfattning av det resonemang som förs. Som stöd för tolkningen anføres citat ur den latinska texten.⁵ Eftersom ingen tidigare översättning till svenska finns, fogar jag min egen översättning till citaten. Det skall påpekas att den klass inom djurriket som Linné kallade *Insecta* i modern systematik motsvarar den överordnade gruppen *Arthropoda*, leddjur. Jag kommer i fortsättningen inte att påpeka skillnaden

* Lingvistik och filologi, Uppsala universitet

mellan Linnés systematik och modern taxonomi när ett kvalster eller en spindel nämns.

Som en bakgrund till analysen ges först en översikt över utvecklingslinjer i idéernas och lärdomens historia som kan belysa Linnés inställning som naturforskare till det underliga och det förunderliga i naturen.

Idéhistorisk bakgrundsteckning

Ordet *miraculum* betecknar ett begrepp som har varit centralt i människors uppfattning av naturen ända från antiken, såväl i berättelser som i filosofiska och naturalhistoriska texter. I den hellenistiska litteraturen på 200-talet f. Kr. uppstod genren paradoxografi, katalogartade beskrivningar av underliga varelser, bisarra och obegripliga naturfenomen i berättelser från fjärran länder. Genren levde vidare i högmedeltidens reseskildringar, berättelser om fjärran länder och de underliga varelser som kan påträffas i världens utkanter – gripar, pygméer, människor med djurhuvud, människor utan huvud och många fler. Dessa varelser accepterades såsom hörande till skapelsen och väckte därför ingen större fruktan. Det underliga hörde naturligt hemma i den kända världens periferi. Helt annorlunda och mycket skrämmande upplevdes däremot händelser som oförklarligt och plötsligt inträffade mitt i det vanliga livet, till exempel en födsel av siamesiska tvillingar, en solförmörkelse eller en komet som visade sig på himlen. Sådant uppfattades ännu på 1700-talet som olycksbådande järkecken och som tecken på Guds vrede.⁶

Under den tidiga medeltiden hade den teologiska och filosofiska uppfattningen av naturen och det mirakulösa varit präglad av kyrkofadern Augustinus (354–430) lära. Mängden av monster, järkecken och vidunder som uppstår och åter försvinner i världen ser Augustinus som ett tecken på Guds allmakt.⁷ De är inga mirakel, i betydelsen att de skulle vara ting som strider mot naturen, ty Gud 'gör lika litet något som strider emot naturens stora ordning [...] som han gör något mot sig själv' (min övers.): *Contra illam vero summam naturae legem [...] tam deus nullo modo facit quam contra se ipsum non facit*⁸ – men de uppfattas av de flesta människor som mirakulösa eftersom de strider mot deras kunskap om naturen. Naturen är i sig själv ett mirakel, skriver Augustinus. Inte bara det ovanliga utan även det som vi ser varje dag borde fylla oss med förundran, men vanan gör oss blinda.⁹

Högmedeltidens filosofer hyste en annan uppfattning av mirakel. Teologen och filosofen Thomas ab Aquino (c. 1225–1274) skilde mellan tre slag av ting och händelser, motsvarande tre olika sfärer i den medeltida världsbilden: 1) det naturligas sfär, som omfattar det som sker enligt naturens ordning; 2) det övernaturligas sfär, där Gud ibland sätter natur-

liga orsaker ur spel genom underverk som strider mot naturens ordning; 3) det preternaturligas sfär, som rymmer företeelser *praeter naturae ordinem*, det vill säga sådant som uppfattas ligga vid sidan av naturens ordning. Till den preternaturliga sfären räknar Thomas ovanliga ting som uppfattas som mirakulösa därför att deras orsaker eller egenskaper är okända, men även händelser som åstadkoms av änglar eller demoner.¹⁰

Under renässansen uppstod en preternaturlig filosofi med rötter hos den italienske humanisten Marsilio Ficino (1433–1499). Det växte fram en magisk naturuppfattning som såg människosjälens krafter och tingens ockulta egenskaper som förklaringar till undren i naturen. Andar förmedlade själens verkan på tingen. Denna naturliga magi verkade med krafter som togs direkt från naturen och hade ett gott syfte, men man räknade även med en demonisk magi som innebar att demoner använde naturliga medel i ett ont syfte.¹¹

Christofer Columbus upptäckt av Amerika 1492 blev epokgörande för naturforskningen. En rikedom av tidigare okända växter, djur och mineral beskrevs och katalogiserades. Naturalhistoriker och läkare började samla naturföremål av alla slag och förvara dem i privata museisamlingar, som kunde kallas kuriosakabinett eller *Wunderkammern*. Naturalhistorien blev ett självständigt forskningsfält efter att tidigare ha identifierats med *materia medica* som en gren av medicinen.¹²

Under andra hälften av 1600-talet ägde inom naturvetenskapen en historisk förändring rum som har fått beteckningen den vetenskapliga revolutionen. En atomistisk och mekanistisk världsbild med rötter hos Epikuros och Lucretius kom att ersätta den aristoteliska naturlära som tidigare hade dominerat vid universiteten.¹³ Den franske filosofen och matematikern René Descartes (1596–1650) hävdade i sitt verk *Principia philosophiae* (1644) att den fysiska naturen fungerar i princip på samma sätt som ett urverk. Han undantog endast människans själ från mekaniken. Djuren var själlösa automater, en åsikt som genast blev kontroversiell och kritiserades skarpt av den engelske prästen och naturforskaren John Ray (1627–1705). I diskussionen om den nya filosofins berättigande intog frågan om djuren har en själ eller ej en viktig plats.¹⁴

Den nya filosofin tog avstånd från den fascination för det preternaturliga som hade präglat det sena 1500-talet och det tidiga 1600-talet, undrens tidsålder.¹⁵ Dess intresse var ett annat: Just dessa ting, som verkade både onaturliga och oförklarliga, var intressanta forskningsobjekt.¹⁶ Missbildningar sågs inte längre som ett resultat av naturens lek, eftersom naturen alltid obrottsligt följer samma regler. Även de missbildade varelserna hade alltså tillkommit enligt naturens regler, och en undersökning av dem kunde leda till upptäckt av naturlagar som förklarade inte bara de normala utan även de onormala företeelserna.¹⁷

Naturforskaren, matematikern och teologen Isaac Newton (1642–1727) gav i sitt verk *Philosophiae naturalis principia mathematica* (1687) en matematisk beskrivning av himlakropparnas rörelser, bestämda av tröghetslagen och gravitationskraften. Genom newtonianismen togs ett nytt steg i den vetenskapliga revolutionens utveckling. Newton förklarade att man genom en matematisk formulering av dessa och andra krafters verkan gjorde världen mekanistiskt beskrivbar, men han ansåg att orsakerna till dessa krafter hörde till naturens outgrundliga mysterium, och han uteslöt inte att Gud verkade som en försyn i skapelsen.¹⁸ Filosofen och prästen Samuel Clarke (1675–1729) anknöt till Augustinus syn på mirakel när han hävdade att antingen intet eller allt är mirakulöst. Gravitationskraften hör till naturen och är därför ur Guds synvinkel inget mirakel (i betydelsen något som sätter naturlagarna ur spel). Å andra sidan är allt i skapelsen ur människans synvinkel mirakulöst (i betydelsen förundransvärt), men det är tingens vanlighet eller ovanlighet som avgör om vi uppfattar dem som förunderliga eller ej.¹⁹

Många filosofer och naturforskare försökte förena den nya filosofin med religionen genom att hävda en naturlig teologi eller ”fysikoteologi”.²⁰ De menade att människan själv med hjälp av sitt förnuft kan få kunskap om Gud. Den irländske naturforskaren och kemisten Robert Boyle (1627–1691) ansåg att världen i sina mekaniskt löpande processer fungerar så ändamålsenligt att den inte kan ha tillkommit av en slump utan måste vara skapad av en mäktig, vis och god Gud.²¹ Detta är det teleologiska gudsbeviset, eller ”argument from design”, som det ofta benämns i engelskspråkig text.²² John Ray blev genom sitt verk *The Wisdom of God Manifested in the Works of Creation* (1691 och flera följande upplagor) en av fysikoteologins portalgestalter i England.²³ Naturforskaren och mikroskopisten Jan Swammerdam (1637–1680) var en av de viktigaste företrädarna för den fysikoteologi som växte fram i Nederländerna på 1600-talet, då förbättrade mikroskop gjorde det möjligt att noggrant studera och förundras över insekternas kroppsbyggnad.²⁴ Intresset för insekter blev så stort att en undergenre uppstod i den fysikoteologiska litteraturen, benämnd ”insecto-theology”.²⁵ Den kan å ena sidan ses som en yttring av den förundran över det vanliga i naturen som redan Augustinus hade förespråkat²⁶ – å andra sidan var det något nytt och häpnadsväckande som mikroskopisterna upptäckte genom sina linser. Swammerdam skrev i sitt stora verk *Bybel der natuure, Biblia naturae*, postumt utgivet 1737–1738, att han fick svindel av förundran när han studerade ett bis nervsystem.²⁷

Hos radikala tänkare i Frankrike utvecklades den vetenskapliga revolutionen till en renodlad materialism. Där användes den newtonska naturvetenskapen som ett argument riktat mot den kristna kyrkans lära, medan man tvärtom i Sverige liksom i England kunde återropa Newtons världs-

beskrivning som stöd för fysikoteologiska resonemang.²⁸ De flesta av 1700-talets svenska naturforskare ifrågasatte aldrig sin kristna tro men verkade ändå för upplysningen genom att hävda förnuftets rätt och bekämpa den vidskepelse som levde kvar.²⁹ Den förändring i synen på magi som ägde rum kan illustrera upplysningens framsteg i Sverige. Under 1600-talet hade de bildade sett svart magi som ett svek mot Gud eftersom den utövades med hjälp av Djävulen. Under 1700-talet försvann mer och mer tron på att svart magi verkligen existerar, men de bildade insåg att folkets inbillningar var en realitet och hävdade att just tron på Djävulen och det magiska vittnade om okunnighet om naturen och var en synd mot Gud. Häxprocesserna på 1600-talet sågs av flera författare på 1700-talet som avskyvärda exempel på en gången tids okunskap och vidskeplighet.³⁰ Den sista häxprocessen i Sverige ägde dock rum så sent som 1757–1758.³¹

Då vi nu går till ett närstudium av dissertationen skall den idéhistoriska översikt som här har givits utgöra en kontext som kan berika förståelsen av texten. Min analys är disponerad i fem numrerade avsnitt som motsvarar dissertationens fem delar, varefter en sammanfattande avslutning följer.

1. Skrockfull mirakeltro

Texten inleds med en definition av begreppet *miraculum*:

Miraculum, definiente Fabro in Thesauro suo, vel sensu vulgari sumtum, est Res miranda, quae admirationem adfert, quasi sit contra naturam (1).

Ett *mirakel* är, som Faber definierar ordet i sin Thesaurus, eller om man så vill enligt folklig uppfattning, *någoting förundransvärt som väcker häpnad, eftersom man tror att det strider mot naturen.*

Linné anför nästan ordagrant ett citat ur den tidens normerande latinska ordbok, Basilius Faber Soranus *Thesaurus eruditionis scholasticae*,³² och markerar citatet genom kursivering. I de ord som han inte har kursiverat tillägger han att ordbokens definition stämmer med den folkliga uppfattningen av mirakel. Ordet *vel* uppfattar jag här inte som en disjunktiv konjunktion utan som en partikel med innebörden 'eller om man så vill'.³³ Formuleringen *quasi sit contra naturam* har traderats genom sekler. Den diskuterades av Augustinus (400-talet e. Kr.) och av Isidorus av Sevilla (600-talet e. Kr.).³⁴ Uppfattningen om miraklets förhållande till naturen har som vi sett under tidernas lopp växlat mellan skräck för övernaturliga jättecken, accepterande av det preternaturliga som en del av skapelsen, tro på Guds ingripande som ett tillfälligt upphävande av naturens ordning, och åsikten att naturen själv är ett mirakel. I Linnés samtid levde alla dessa

uppfattningar och kom till uttryck i olika sammanhang. Att miraklet ligger i betraktarens öga antyds redan i dissertationens första mening genom konjunktionen *quasi*, som här inte har det klassiska latinets irreella innebörd 'som om' utan den subjektivt kausala 'eftersom man tror'. Därigenom aktualiseras den medvetenhet om miraklets relativitet som finns uttryckt redan hos Augustinus och Thomas ab Aquino. Direkt efter definitionen av *miraculum* ställs Linnés egen ståndpunkt i kontrast mot den folkliga:

Sic per Miraculum res jam intellectas volui, quae ordini naturae quasi repugnare videntur, quarumque caussae naturales latent. Omnipotens hujus universi conditor omnia secundum leges, in prima creatione rebus inditas, sapientissime dirigit; vulgus tamen nihilominus varia contra naturam contingere fingit, quae aut ipsi diabolo aut ejus arte magica profitentibus adscribere et tribuere solet (1).

Jag anser för min del att mirakel är ting eller händelser som faktiskt har observerats men som tycks strida mot naturens ordning eftersom deras naturliga orsaker är okända. Vårt universums allsmäktige skapare styr världen i sin stora vishet enligt lagar som han gav den i begynnelsen. Icke desto mindre inbillar sig folk att det i strid mot naturen inträffar åtskilligt som de brukar tillskriva och skylla på antingen djävulen själv eller folk som öppet bekänner sig till hans magi.

Det som väcker häpnad är enligt Linné verkliga händelser, *res jam intellectas*. Verbet har i detta sammanhang inte betydelsen 'förstå' utan snarare 'observera', 'förnimma med sinnen', och ordet *jam* har ingen tidsbetydelse utan ger emfas åt det följande verbet.³⁵ Att dessa händelser uppfattas som mirakel sägs bero på att man inte vet vad som orsakar dem, men även på att man tror att djävulen eller onda magiker åstadkommer dem. Båda dessa anledningar till undran ingick i Thomas ab Aquinos analys av det preternaturliga miraklet. Demonerna levde vidare i den preternaturliga filosofin på 1400-talet och 1500-talet och var fortfarande på Linnés tid aktuella såväl i den folkliga kulturen som i kyrkans lära och i lagstiftningen.³⁶ I motsats därtill hävdar Linné att den allsmäktige Skaparen styr världen genom naturlagarna – ett uttryck för fysikoteologins religiösa naturuppfattning. I fortsättningen anförs flera exempel som visar att föreställningen om övernaturliga järtecken bara beror på okunnighet. I kontrast till forntidens vidskeplighet framhålls de framsteg som har gjorts inom den nya naturvetenskapen:

Casmata per aërem volitantia cum animadverterint antiqui, pro miraculis mali ominis habuere, quae tamen a nostris Astronomis observata, animum eorum nulla omnino formidine percellunt. Veteres etiam plerumque eam

de *Cometis* sententiam foverunt, quasi praenuncii essent magnarum calamitatum, a Summo Numine immediate missi ad peccatores praemonendos etc. Nostri autem aevi Astronomi cometarum observationibus ita delectantur, ut primus, qui stellam talem crinitam observaverit, prae gaudio fere exsultet (2).

När man under antiken blev varse *stjärnskott* som klöv luften trodde man att de var järtecken som förebådade ofärd, men vår tids astronomer blir absolut inte skrämde av att se dem. De gamle hyste också allmänt den åsikten om *kometer* att de var förebud om stora olyckor och att de skickades genom ett direkt ingripande av det Högsta Väsendet för att varna syndare etc. I vår tid däremot har astronomerna ett så stort nöje av kometobservationer att den förste som har fått syn på en sådan stjärna med hårsvans nästan ropar högt av glädje.

Substantivet *chasma* kommer av det grekiska ordet χάσμα, 'gap'. Faber Soranus förklarar att *chasma* är *meteoron, quando ignis velut ex disrupto coelo decidere videtur*,³⁷ 'ett himlafenomen, när en eld tycks falla ned från den liksom ituslitna himlen' – alltså ett stjärnskott. *Cometes* är ett lånord från grekiskan, där κομήτης som adjektiv betyder 'långhårig', som substantiv 'hårstjärna' eller 'komet'. Beteckningen 'hårstjärna' syftar på den stoftsvans som framträder när en komet i sin bana passerar närmast solen. Det latinska uttrycket *stella crinita* har samma innebörd, 'en hårbeklädd stjärna'. De gamles skräck för kometer sägs bero på att man trodde att de skickades *immediate*, oförmedlat, som olycksbringande förebud.³⁸ Den som skickar kometerna är *Summum Numen*, en gudsbeteckning som framhåller gudens makt. Substantivet *numen* kommer nämligen av verbet *nuere*, 'nicka', och betyder alltså 'nick', men har här den överförda betydelsen 'en guds vilja och makt', eftersom man har trott att gudarna genom enbart en nick kan låta sin vilja ske.³⁹ Kontrasten framhävs starkt mellan antikens människor, hjälplöst utlämnade åt mäktiga och plötsligt drabbande gudar, och nutidens oförskräckta utforskare av naturen, som jublar när de får möjlighet att studera den komet som var så skrämmande för deras förfäder. Här uttrycks den vetenskapliga revolutionens starka intresse för det preternaturliga som forskningsobjekt. Just de underliga och oförklarliga tingen skulle utforskas för att kunna inlemmas i den lagbundna naturen.⁴⁰ Edmond Halleys (1656[?]-1743) beräkningar av den komets bana som efter hans död skulle få namnet Halleys komet hade publicerats 1705,⁴¹ men den vidskepliga kometskräcken försvann inte förrän långt senare och finns dokumenterad långt in på 1800-talet.⁴² Ännu i Linnés samtid hade tron på svart magi och folktrons väsen kvar sitt grepp om folket:

Nodos quosdam connexos, Literasque quasdam inexplicabiles scriptas, aliquid in natura sine progressu mechanico efficere, multi confidunt: graves

porro Morbos et lethiferos saepe inde ortum ducere sibi imaginantur, quod aut ramulum detruncarint, aut quieti se dederint juxta arborem quandam sanctam, id est sub qua Lares resident (3).

Många tror fullt och fast att knutar som har sammanfogats eller oförklarliga bokstäver som har skrivits kan sätta igång skeenden i naturen som inte följer ett mekaniskt förlopp. De inbillar sig till och med att allvarliga och dödsbringande sjukdomar ofta uppstår genom att de antingen har brutit av en liten kvist eller har satt sig att vila vid något heligt träd, det vill säga ett träd under vilket de tror att vättar bor.

Adjektiven *inexplicabilis* och *mechanicus* uppträder här som antiteser, ty i den mekaniskt fungerande världen sker i princip ingenting oförklarligt. Ordet *mechanicus* fungerar i detta sammanhang som en deklaration av Linnés egen naturvetenskapliga uppfattning och är ett uttryck för hans anslutning till den nya filosofins mekanistiska uppfattning av naturen. Mot denna står den magiska naturuppfattning som innebär att människor med särskild kunskap om det ockulta kan styra naturen med olika metoder, till exempel med hjälp av knutar⁴³ eller obegripliga bokstäver,⁴⁴ och en vidskeplig tro på farliga naturväsen.

I dissertationens första avsnitt har Linné tagit avstånd från tron på ond magi, järtecken och farliga väsen. I nästa avsnitt skall vi möta *miraculum* med en annan innebörd.

2. Det vanliga och det förundransvärda

Mundum hunc ingressi, per quotidianam experientiam rebus dignoscendis operam navamus. Quae oculis nostris antea non subjecta fuere, admiratione nos replent, saepius vero visa vilescunt. Quid, quaeso! *Luce* splendidius, *Igneve* mirabilius? quoniam vero conspectui nostro omni die obveniant, nil inde miramur (3).

När vi har trätt in i denna värld gör vi vårt bästa för att genom daglig erfarenhet lära känna tingen. Det som inte tidigare har kommit för våra ögon fyller oss med förundran, men det som vi ser ganska ofta förlorar i värde. Vad är väl, säg, mer strålande än *ljuset*, eller mer förundransvärt än *elden*? Ändå förundrar vi oss inte över något av dessa ting, eftersom vi ju ser dem varje dag.

Ord med stammen *mir-* (*miraculum*, *admiratio*, *mirabilis*, *mirare*) uttrycker i detta avsnitt den förundran som varje människa borde känna inför naturen, även inför det som vi ser varje dag. Denna innebörd fick ordet redan hos Augustinus och senare hos newtonianerna liksom i många fysikoteologiska texter. Linné gör det invanda främmande genom att låta oss se världen genom ett nyfött barns ögon. Som små barn borde vi häpna och

förundra oss över ljuset och elden. Här blir texten passionerad, och den starka känslan uttrycks med utrop och frågor. Författaren vill, med retorikens terminologi, *movere*, röra läsaren till samma känsla.⁴⁵ Han vill återuppväcka vår förundran inför ting som vi blivit så vana vid att vi knappt ser dem längre. I en sentensartad formulering konstaterar han:

quotidiana rerum praesentia admirationem, quam raritas auget, minuit (3).

den beundran, som tingens dagliga närvaro minskar, ökas av deras sällsynthet.

Sentensens slagkraft förstärks genom den spärrning som skiljer ackusativobjektet *admirationem* från predikatet *minuit* i huvudsatsen genom infogandet av den relativa bisatsen *quam raritas auget*. Resultatet blir att de båda satsernas predikat, som har motsatt betydelse, kommer att stå intill varandra och bilda en antites: *auget, minuit*. Som exempel framhålls hur förvånade vi blir vid åsynen av exotiska djur som elefanter, noshörningar, bältor och myrkottar, och hur stort värde vi sätter på dem, medan vi inte värderar vår inhemska igelkott, trots att den är lika förundransvärd.⁴⁶ Från de stora djuren förs resonemanget vidare till de små. Liksom en främling, som förs in i ett praktfullt palats, i början endast lägger märke till de största konstverken där inne och förbiser de mindre, skriver Linné i en liknelse,

Sic et nos mortales, quibus Numen clementissimum gratiam concessit suavissimum hujus orbis terrarum theatrum ineundi, ejusque miracula contemplandi, quae tot sunt, ut vix minimam partem eorum vitae nostrae angustia cernere permittat. Unde plerique eruditorum subtiliora, ut minorum insectorum vermiumque structuram et oeconomiam ad ultimum distulerint et ne verbulo tetigerint (4).

Så är det för alla oss människor, som den Allsmäktige i sin stora mildhet har förunnat nåden att träda in i denna vår världs ljuva teater och betrakta dess underverk, så många att vårt livs korta tid knappt tillåter oss att urskilja ens en mycket liten del av dem. Därigenom har de flesta av de lärde helt skjutit undan och inte ens med ett enda ord berört det som är svårt att varsebliva, till exempel de minsta insekternas och maskarnas kroppsbyggnad och levnadssätt.

I uttrycket *suavissimum hujus orbis terrarum theatrum*, 'den här världens ljuva teater', använder Linné en metafor som är mycket vanlig i nylatinsk litteratur under 1600-talet och början av 1700-talet, såväl i skönlitterär som vetenskaplig text. Hos Linné finns exempel även i dissertationerna *De curiositate naturali* och *De politia Naturae*.⁴⁷ Teaterbilden har hos olika

författare kommit att uttrycka vitt skilda uppfattningar om livet. För Linné är *theatrum mundi* inte en scen där människan skall spela sin roll så väl som möjligt eller där ett överkligt och meningslöst skådespel framförs,⁴⁸ för honom är det viktiga det som människan ser och vill veta mer om. Ordet *theatrum* kommer av det grekiska verbet θεάομαι, skåda, betrakta.⁴⁹ Känslan av förundran inför mångfalden av de ting som kan beskådas på vår världsluvs teater är densamma som den som under 1500-talet kunde fylla besökaren i ett kuriosakabinett, naturalhistoriens födelse scen. Världsteatern som *Wunderkammer* är en fysikoteologisk gestaltning av denna metafor. När vi människor kom till världen trädde vi in på teatern för att se och noga betrakta alla dess underverk, utforska dem och därigenom lovprisa Skaparen. För att väcka den blaserade människan ur hennes slöhet och få henne att förundras även över de mycket små djuren tar Linné ett exempel från insekternas värld och visar upp det i stark förstoring:

Pariter quoque insectorum cognitione destitutus, si *Pediculum* magnitudine tauri animadverteret, adeo ut sensibus suis formam ejus aeque discernere posset; illum autem conspiceret ossibus propriis instar loricae undique vestitum, toto tamen corpore pellucidum, ut *cor, venae, circulatio sanguinis, motus peristalticus* et omnia interna observari possent, una cum abdomine crasso et corpore sparsim setoso, ingenti horrore certe afficeretur (5).

På samma sätt skulle den som saknade kunskap om insekter reagera om han fick syn på en *lus* som var stor som en tjur, så att han till punkt och pricka kunde uppfatta dess skapnad med sina sinnen. Om han då såg att den på alla sidor var klädd med egendomliga benplåtar som ett slags harnesk och ändå var genomskinlig i hela kroppen, så att *hjärtat, blodkärlen, blodcirkulationen, tarmrörelserna* och hela innanmätet kunde observeras tillsammans med den feta abdomen och den glest behårade kroppen – då skulle han säkert drabbas av en oerhörd skräck.

Denna presentation av den förstörade lusen påminner om Jan Swammerdams noggranna beskrivning av en dissekerad lus i *Biblia naturae* och om Linnés egen kommentar i det *Tal, om märkvärdigheter uti insecterna* som han höll i Kungliga Vetenskapsakademien 1739: ”Låten *Swammerdam* anatomicera *Lusen* för Eder, han skal dela hänne, som han hade den största oxe för sig, och J skolen tilstå, at det är det accurataste verlden sett.”⁵⁰ Swammerdam inleder sin presentation av lusen i *Biblia naturae* med ett brev till den franske vetenskapsmannen och diplomaten Melchisédech Thévenot:

Offero Tibi hisce Omnipotentem DEI digitum in Pediculi Anatome; in qua sane miracula miraculis accumulata reperies, DEI que Sapientiam in minuto quodam puncto quam clarissime manifestatam stupebis.⁵¹

Jag framställer här för Eder GUD den Allsmåktiges finger i dissektionen av en lus, i vilken Ni sannerligen kommer att finna mirakel hopade på mirakel och häpna över GUDS vishet, så tydligt uppenbarad i en liten punkt.⁵²

Swammerdams ord uttrycker förundran och beundran inför det Skaparens mästerverk som ett mikroskop kan uppenbara. Som intertext till Linnés text om lusen utgör den en kontrast som får den okunniges skräck inför synen att framstå med ännu större skärpa.

3. Vidskeplig fruktan för insekter

Fjärilens olika utvecklingsstadier, från larv till puppa till vuxen, är så olika varandra att man länge trodde att larven dog och sedan på mystiskt sätt återuppstod som fjäril, ända tills Jan Swammerdam i sitt verk *Historia insectorum generalis* (1669) visade att fjärilens utveckling genom alla stadierna sker i en kontinuerlig tillväxt på ett helt naturligt sätt.⁵³ Det är alltså en gången tids felaktiga föreställningar, ännu kvarlevande bland de okunniga, som här exemplifieras:

Si ignaro cuidam *Phalaenae Larvam* monstramus lana crassa circumvestitam, XVI pedibus in terra repentem, dein hac pelle exuta, formam assumentem Pupulae, sine pedibus aliterque personatam per mensem quiescere; vestequae hac demum exuta, discolorem provolare Phalaenam, sex pedibus et quatuor alis, miraculum monstratum putat (7).

Om vi visar någon okunnig person hur en *fjärilslarv*, runt om beklädd med tjock ull, kryper på marken med hjälp av sexton fötter, hur den senare klär av sig denna päls och antar formen av en puppa utan fötter som i denna nya maskering ligger vilande i en månad, och till sist hur den efter att ha tagit av sig även denna klädnad flyger fram som en brokig fjäril med sex ben och fyra vingar – då tror han att vi har visat honom ett mirakel.

Linné beskriver fjärilens metamorfos från larv till puppa till vuxen fjäril som ett successivt avklädande, där den ena dräkten efter den andra faller av tills fjärilen själv träder fram utan förklädnader. Men det är inte bara de olika klädnaderna som karakteriserar larven, puppan och fjärilen, även antalet fötter och rörelsesättet ingår i en parallelliserande beskrivning som ytterligare framhäver olikheterna mellan de tre stadierna och så förklarar den okunniges tro på ett mirakel.

Merparten av de insekter som nämns i dissertationens tredje avsnitt tjänar som exempel på hur vidskeplighet har ingivit människor fruktan för de små djuren. Flera av dessa exempel är små berättelser som slutar med att den naturliga förklaringen blir uppenbar, antingen genom upplysning

av någon kunnig naturforskare eller genom själva händelseförloppet. En berättelse handlar om en kvinna i Västerbotten som arbetar med en väv men har bekymmer med att trådarna i väven blir avskurna här och där på natten, så att hon måste ägna halva dagarna åt att knyta ihop dem igen. Hon tror att några ovänner saboterar hennes arbete och håller därför vakt en natt för att ertappa dem, men ingenting händer:

[...] unde magicum quid nec corporeum, sed spiritus malignos id efficere non dubitandum existimabat; Aniculas consuluit, variisque superstitionibus sine successu usa est. Tela tandem perducta, caussa apparuit: nimirum *Tenthredines*, [...] quae intra veterem carieque exesum volvolum se insinuarunt, unde in usum nidorum ex filis materiam sumturae, noctibus gregatim egrediebantur filaque praescindebant; sic miraculum istud disparuit et caussa naturalis detecta fuit (13).

Därför ansåg hon att det inte fanns något tvivel om att det som åstadkom skadan var något magiskt, inte något kroppsligt utan onda andar. Hon rådfrågade kloka gummor och använde utan framgång olika vidskepliga metoder. När väven äntligen var färdig uppenbarade sig orsaken: det var förstås steklar av släktet *Tenthredo* [...] som hade krupit in i den gamla av röta sönderfrätta bommen, varifrån de på nätterna gav sig ut i horder och bet av trådarna på framsidan för att från väven hämta material till sina bon. Så försvann det där miraklet och den naturliga orsaken blev upptäckt.

Den agent som enligt kvinnans åsikt åstadkommer det övernaturliga skeendet, de onda andarna, visar att det är fråga om demonisk magi. Hon söker då hjälp av den goda magin, representerad av ”kloka gummor”. Människor som utförde magiska handlingar i avsikt att hjälpa kallades ofta kloka.⁵⁴ Vilka metoder som gummorna föreslår får vi inte veta, bara att de inte får någon effekt. I denna berättelse är det inte någon naturforskare som avslöjar den rätta orsaken till händelseförloppet, utan händelsernas egen logiska följd. När väven är färdig tar kvinnan bort den från vävstolen och upptäcker då steklarna som har byggt sina bon inne i bommen.

Liksom i det citerade stycket ovan slutar flera andra berättelser om vidskeplighet i detta tredje avsnitt, sedan den naturliga förklaringen kommit i dagen, med en *sic*-sats som uttrycker den triumferande upplysningens seger över vidskepelsen. Det finns dock ett långt stycke i disertationens tredje avsnitt som avviker från de övriga genom att vi här inte får någon säker upplysning om de naturliga orsakerna till skeendet. Det handlar om en mystisk sjukdom i Norrbotten, där folk berättar att det på sommaren kan komma något från luften som ger en stark smärta när det faller ner på en och tränger in i kroppen. Eftersom detta till och med kan leda till döden brukar de genast ta en kniv och skära bort den skadade

kroppsvävningen. Linné gör en jämförelse med den sjukdom som i Amerika orsakas av loppan *Nigua*, som sticker hål i människors fötter och lägger sina ägg där, vilket kan leda till inflammationer, kallbrand och slutligen döden om man inte noggrant skär bort djuret med kniv. Sådana insekter från andra världsdelar skulle enligt Linné mycket väl kunna spridas till Sverige. Slutligen följer ett antagande om vad som orsakar den norrbottenska sjukdomen:

Mihi, si locus sit conjecturae, verosimile videretur ab Insecto caussari hoc malum, quod more *Oestri* ova sua demitteret in corpora animalium, et quidem eadem viva et exclusa, quae delapsa in momento se in cutem insinuarent. [...] Hoc quicquid sit, ulterius perscrutandum commendatur iis, qui cognitione insectorum gaudent: quoniam historia hujus phaenomeni multa nobis manifestaret, et morbus accolis Bothniae Septentrionalis nimis admodum frequens explanaretur, quem illi, *daemones* in perniciem populi animaliumque emissos, saepius judicant (11).

Om jag här får framföra ett antagande, syns det mig sannolikt att denna sjukdom orsakas av en insekt, som på samma sätt som ett *styng* släpper ned sina ägg på djurens kroppar. Eftersom dessa ägg redan är utkläckta och livliga, tränger de sig in i huden i samma ögonblick som de faller ned på den. [...] Vilken sjukdomsorsaken än må vara, så anbefalls ämnet till ytterligare utforskning av dem som har kunskap om insekterna, eftersom en grundlig kännedom om detta fenomen skulle uppenbara mycket för oss. Så skulle också för folket i Norrbotten den alldeles för vanliga sjukdom förklaras som de mycket ofta tror orsakas av *demoner*, sända till folkets och djurens fördärv.

Linné bygger sin teori om sjukdomsorsaken på sin kännedom om hur tvåvingar av släktet *Oestrus*, styng, förökar sig. I sitt *Tal, om märkvärdigheter uti insecterna* beskriver Linné renstynget som ”en luden fluga i fjällen” vars ”enda tanka och åstundan är, at få släppa et litet ägg neder på Renens rygg, som där utkläckes, fräter sig genom Renens hud, bor där vintren öfver, flyger följande året ut, då hon ikläder sig modrens särk”.⁵⁵ Dissertationens uppmaning till fortsatt forskning vittnar om Linnés övertygelse att sjukdomen har en naturlig orsak som kommer att uppdagas. Lika som naturforskarna i den vetenskapliga revolutionens första generation, som med iver undersökte de preternaturliga tingen för att finna naturliga förklaringar till dem och därigenom nå kunskap om ett större område,⁵⁶ riktar Linné forskningen mot en *demonisk* sjukdom och tillfogar att utforskningen av den skulle ”uppenbara mycket”.

4. Gallbildningar

I det föregående avsnittet avfärdades många så kallade *miracula* i samband med insekter som ren vidskeplighet, men i avsnittet om gallbildningar krävs en speciell argumentation för naturens ordning, eftersom växterna genom gallinsekter förändras på ett sätt som verkar strida mot naturens lagar. I den mäktiga ström av exempel som här väller fram anas en gammaldags fascination inför naturens missbildningar, men den av Gud givna ordningen hävdas genom att ändamålsbestämningen är uppenbar i vart och ett av de tjugo exempel på gallbildningar som räknas upp. Alla exemplen uppvisar en innehållsmässig parallellism: växten frambringar en speciell gallbildning för att ge skydd och näring åt en insekt. Oftast uttrycks detta med en huvudsats i futurum, följd av en final bisats. Huvudsatsens tempus uttrycker i latinet en befallning samt förvissningen om att befallningen kommer att åtlydas.⁵⁷ Futurum betyder här: Detta sker enligt Guds vilja.

Genom den variation som präglar texten i detta avsnitt, både beträffande grammatik och vokabulär, blir uppräknningen inte tröttande. Den är i sin helhet ett gott exempel på ett stildrag som Linné ofta har använt och som har kallats ”parallelliserande enumeration” eller ”biblisk hymn”.⁵⁸ Ett citat, valt mer eller mindre på måfå, kan illustrera:

Quercus gallas globosas et rubras ab inferiori latere foliorum promit in gratiam cujusdam Cynipedis. [...]

Quercus transformabit spicas suas floriferas in racemos ex nodis conglomeratos, ut intra hos alat quaedam insecta, ipsi a natura educanda commissa.

Salix monstrosis grossis in ramis, foliis et petiolis deturpabitur, ut insecta [...] foveat.

Salix imbricatis foliis mentietur Rosam viridem, ut foveat ova, quae deposuit insectum. [...]

Carpinus propter insecta formam foliorum variabit, et fiet sui impar, marginibus inflexis, crispis, secundum nervos tumidis. [...]

Rosa productet e ramulis tophos quasi ex muscis constructos, Bedeguar⁵⁹ officinis dictos, ut intra hos a saevitia climatis defendat et alat minutissimas Cynipides. [...]

Juniperus fructum alienum in formam fructus obversi triglochidis geret, cujus tria folia exteriora duplo majora fiunt, conniventia, ore patula; tria vero interiora rufa, duplo minora, exactissime conniventia, ne aërem admittant, ut intra haec insectum [...] commode habitet (14–15).

Quercus (ek) frambringar rundade, röda galler på undersidan av bladen till glädje för en viss stekel av släktet *Cynips*. [...]

Quercus förändrar sina blombärande ax till klasar av sammangyttrade knölar för att inuti dessa föda upp vissa insekter som den av naturen har fått i uppdrag att försörja.

Salix (vide, pil och sälg) vanställs av fula förtjockningar på grenar, blad och bladskaft för att ge näring åt insekter. [...]

Salix formar bladen som taktegel och härmar därigenom utseendet hos en grön ros för att dra försorg om ägg som en insekt har lagt. [...]

Carpinus (avenbok) förändrar för insekters skull formen på bladen och blir olik sig själv genom att bladen får inrullade, krusiga kanter och upp-svällda nerver. [...]

Rosa (nyponros) frambringar från små kvistar tuffer som liksom är gjorda av mossor, sådana som kallas ”Bedeguar” i apoteken, för att inom dem föda upp mycket små steklar av släktet *Cynips* [...] och ge dem skydd mot det stränga klimatet.

Juniperus (en) bär en säregen frukt, uppochnedvänd och med tre spetsar, vars tre yttre blad blir dubbelt så stora som de inre och konvergerande mot spetsen men med öppen mynning, medan de tre inre bladen blir röda, hälften så stora och helt tättslutande så att de inte ger luften tillträde, för att en insekt [...] skall kunna bo bekvämt därinne.

I huvudsatsen används olika verb, som redan påpekats nästan genomgående i futurum, för att uttrycka växtens verksamhet. Det finns också en växling mellan aktivum och passivum. Ändamålet med verksamheten uttrycks oftast med en final *ut*-sats, men även med prepositionsuttryck. Den finala bisatsen står oftast med växten som subjekt och insekten som objekt men ibland med insekten som subjekt. De behov som insekten får tillgodosedda genom växtens verksamhet framhålls ur olika aspekter. Den behöver föda, dess ägg behöver skydd, den behöver själv skydd mot det stränga klimatet, den behöver bo bekvämt. Utöver den variation som uppräknningen av tjugo olika gallbildningar får genom dessa språkliga medel, bidrar även beskrivningarna av själva gallerna, underliga och olika varandra, till att läsaren inte övermannas av leda och därmed tappar intresset.⁶⁰ Efter en rad exempel på ändamålsenligheten i växternas gallbildningar avslutar Linné detta avsnitt med ett kort sammanfattande stycke:

Imo, omnes fere herbae formam suam naturalem deserant ob speciem quandam insectorum atque assumant alienam, tamen figura determinatam monstrositatem (16).

Ja verkligen, nästan alla växter torde överge sin naturliga gestalt på grund av någon insektsart och i stället utveckla en sällsam missbildning, som dock är bestämd till sitt utseende.

I orden *figura determinatam*, ’bestämd till sitt utseende’, tillbakavisar Linné åsikten att den monstruösa formen på gallbildningarna skulle bero på att naturlagarna hade satts ur spel. Hela detta avsnitt ger exempel på det samspel i naturen som i en annan Linnédissertation kallas *oeconomia*

naturae.⁶¹ Därmed leds vi över till det sista avsnittet, som inleds av just ordet *oeconomia*.

5. Naturens mirakel

Oeconomiam insectorum perpendentes, proprietates eorum miraculosas cernimus, ab omnibus sane admirandas (16).

När vi grundligt undersöker insekternas hushållning upptäcker vi hos dem förunderliga egenskaper som verkligen bör beundras av alla.

Ordet *oeconomia* betyder här inte 'ekonomi' utan snarare 'hushållning' eller 'ordning och balans i helheten'. Det grekiska ordet οἰκονομία, av οἶκος, 'hus', betydde ursprungligen 'hushållning', 'förvaltning'.⁶² I engelskan har ordet sedan slutet av 1500-talet använts i den allmänna betydelsen 'det sätt varpå en komplex helhet är ordnad', och i frasen *economy of nature* förekommer det år 1644.⁶³ Ordets innebörd ligger nära vårt moderna begrepp 'ekologi', dock under förutsättningen att sambanden i naturen ses som ändamålsenligt ordnade av Gud. I dissertationens sista avsnitt beskriver Linné levnadssätt och egenskaper hos sexton olika insekter. En av dem är dagsländan:

Ephemera (Fauna Suecica 754) miraculosa videtur, quod, tunica pupulae deposita, perfecta per integrum diem vix vivat, quo brevissimo temporis spatio aëre delectatur, nuptias celebrat, parturit moriturque. Hanc admiratione pleni intuemur et brevissimam vitam ejus inter miracula naturae numeramus (19).

Ephemera, dagsländan (Fauna Suecica 754), väcker häpnad eftersom den knappt lever en hel dag som fullvuxen sedan den lagt undan puppans hölje. Under denna mycket korta tidrymd gläds den åt luften, firar bröllop, föder sin avkomma och dör. Jag betraktar den full av beundran och räknar dess mycket korta liv till naturens mirakel.

Under sin enda dag i livet som vuxen hinner dagsländan inte endast njuta av den fria luften efter fångenskapen i den mörka puppan utan även fullgöra sin livsuppgift, att sätta avkomma till världen för att arten skall fortbestå. I orden *miracula naturae* har Linné pregnant uttryckt motsatsen till det slags mirakel som folk inbillar sig ske *contra naturam*, och bakom dessa ord finns den fysikoteologiska övertygelse och känsla som lyser fram i så mycket av det han har skrivit. Här får ordet *miraculum* sin rätta linneanska innebörd som beteckning för naturen, ändamålsenligt skapad av Gud, möjlig att utforska och förstå, outtömligt rik på ting och varelser som väcker naturforskarens fromma förundran.

Ett annat naturens mirakel är en stekel som Linné berättar om i andra hand genom att anföra ett långt citat ur John Rays verk *Historia insectorum* (1710). Därigenom har han berikat dissertationen med en noggrant iakttagen och livfullt berättad skildring av en insekts beteende: En stekel släpar på en larv som är tre gånger större än den själv, drar ner den i en håla som den har grävt i förväg, begraver den genom att som en hund krafsa sand bakåt ner i öppningen, jämnar till och hämtar till sist två tallbarr som den lägger vid hålans mynning, kanske som ett slags markering. Berättelsen är filosofiskt intressant genom att den leder fram till ett par retoriska frågor:

*Quis haec non mihi miretur et stupeat? Quis hujusmodi opera merae machinae posset attribuere?*⁶⁴ (17)

Vem skulle väl inte förundras och häpna över detta? Vem skulle kunna tro att ett sådant arbete kunde utföras av en ren maskin?

Med dessa frågor markerade Ray ett avståndstagande från Descartes' åsikt att djuren saknar en förnuftig själ och att deras kroppar fungerar mekaniskt som maskiner.⁶⁵ Ray häpnade över insektens intelligenta beteende, och Linné har med instämmande infogat berättelsen bland sina exempel på insekternas förunderliga egenskaper.

Det sista exemplet på naturens mirakel bland insekterna är skabbkvalstret, som är så litet men förökar sig så snabbt i människans hud att det snart omsluter hela kroppen. Kunskap om skabbsjukdomen leder till hypotesen att även andra sjukdomar smittar genom kvalster:

Mercurialibus, sulphuratis frigoreque scabies haec fugatur, rebus autem dulcioribus multiplicatur. Hoc doctissimis nostris Medicis ansam investigandi praebuit, numne variae et pleraeque febres contagiosae, exanthematicae, pestis, variolae et siphilis ab Acaris quibusdam ortum ducant, qui sicut scabies contaminant et ob frigus retrocedunt? (21)

Denna skabb fördrivs genom läkemedel med kvicksilver eller svavel samt med hjälp av kyla, men om förhållandena blir gynnsammare förökar den sig. Detta har givit våra höglärda läkare anledning att undersöka om kanske flera olika smittsamma febersjukdomar, febrar med hudutslag, pest, smittkoppor och syfilis leder sitt ursprung från vissa kvalster, eftersom de smittar liksom skabb och går tillbaka genom kyla.

Redan tidigare hade Linné framlagt idén om mycket små maskar eller insekter som överförare av smitta. I uppsatsen ”Rön om slö-korn” (1750) skriver han: ”Til äfventyrs hafva osynliga maskar utsopat Fänaden öfver hela Europa, igenom den nu gångbara *Fä-sjukan*. Kan ock ske, at *Koppor*,

Mässling, Blodsot, Fransoser, ja sjelfva *Pesten* förorsakas af de finaste maskar.”⁶⁶ Det är kännetecknande för Linné att han i sina dissertationer även vågar behandla olösta problem och framkasta hypoteser för forskningen att bygga vidare på.⁶⁷ Senare kom han att utveckla idén om insekter som smittospridare i dissertationerna *Exanthemata viva* (1757) och *Mundus invisibilis* (1767).⁶⁸

Avslutning

Ordet *miraculum* förekommer i dissertationen *Miracula insectorum* med två kontrasterande innebörder, åtskilda såväl beträffande a) vad som uppfattas som *miraculum* som i fråga om b) vem som är upphov till miraklet, c) vid vilken tidpunkt det inträffar och d) vem som upplever det.

Det preternaturliga miraklet uppfattas vara *contra naturam*, stridande mot naturen. Dit hör stjärnskott, kometer, mycket små djur som en lus eller ett skabbkvalster sedda genom mikroskopets linser, gallbildningar på olika växter samt oförklarliga händelser och mystiska sjukdomar. Upphovet till detta slags mirakel är djävulen, onda andar eller folk som utövar demonisk magi. Tidpunkten då det inträffar är när som helst, plötsligt och oförutsett. Okunnigt folk upplever sådana mirakel, som idéhistoriskt erinrar om antikens paradoxografier, medeltidens topografiska reseskildringar, Thomas ab Aquinos analys av det preternaturliga miraklet och renässansens preternaturliga filosofi.

Det naturliga miraklet däremot, *miraculum naturae*, innebär att det är naturen själv som väcker förundran. Det kan vara vanliga ting som ljuset och elden och för övrigt allt som vi ser i världen, speciellt de minsta insekterna och maskarna, dagsländans livscykel, grävstekelns intelligens, ja till och med de monstruösa gallbildningar som fyller sitt ändamål som skydd för insekter. Upphovet till detta mirakel är Gud, *Omnipotens hujus universi conditor*, vårt universums allsmäktige skapare, som skapade det i begynnelsen. Naturens mirakel upplevs av naturkunniga människor, till vilka författaren själv naturligtvis räknar sig. Detta mirakel har en idéhistorisk rot hos Augustinus, en annan hos newtonianerna, och utgör grunden för fysikoteologernas känsla inför naturen.

Det finns ett par insektsbeskrivningar där texten blir speciellt intressant genom att Linné står okunnig inför det förunderliga. I båda fallen gäller det insekter som sjukdomsbärare, dels beträffande den mystiska sjukdom i Norrbotten som tros var orsakad av demoner (se avsnitt 3, ”Vidskeplig fruktan för insekter”), dels beträffande skabbsjukdomen som exempel på att även många andra svåra sjukdomar skulle kunna orsakas av mikroskopiska djur (se avsnitt 5, ”Naturens mirakel”). Här anas den fascination inför det preternaturliga mysteriet som kännetecknade den vetenskapliga

revolutionens pionjärer på 1600-talet, naturforskarens iver inför det okända som väntar på att få sin vetenskapliga förklaring; här framkastar Linné hypoteser och ger förslag till fortsatt forskning.

Dissertationstexten har inslag av retorik som på olika sätt förstärker argumentationen. De vidskepligas mirakeltro kontrasteras mot de bildades sakkunnighet genom jämförelser förstärkta med antitetiska och sentensartade formuleringar. I avsnittet om gallbildningar skulle mängden av exempel kunna trötta ut läsaren och så motverka argumentationen, men detta undviks genom en parallellism som fyndigt varierar. När naturen framhålls som mirakel sker det med ett annat slags retoriska medel, med liknelser och metaforer, retoriska frågor och utrop.

De intertexter som jag har använt, Swammerdams *Biblia naturae* (1737–1738) och Rays *Historia insectorum* (1710), uttrycker samma religiösa inställning som präglar dissertationstexten. Linné förenar den vetenskapliga revolutionens tradition av mekanistisk naturuppfattning med en fysikoteologisk övertygelse om skapelsens gudomliga lagbundenhet och ändamålsenlighet. Han bekämpar alla föreställningar om slumpartade eller övernaturliga händelser i naturen, men han visar också på det förunderliga i den ordning som råder och i den intelligens som även insekter kan uppvisa. Med iver ser han fram emot forskningens framtida landvinningar i naturens oöverskådliga kuriosakabinett. Såväl i textens kamp mot vidskepelse som i dess uttryck för beundran av Skaparens verk och i lusten att utforska det okända har ordet *miraculum* sin funktion, och det får i respektive sammanhang sin speciella innebörd.

I upplysningens och fysikoteologins anda har Linné i denna dissertation bekämpat vidskeplighet, de okunnigas *miracula*, genom att förundras över naturens egna *miracula* i insekternas värld. I sin öppenhet inför det som ännu verkar preternaturligt har han visat vägen för vidare forskning på områden där den förhandenvarande kunskapen inte räckte till.

Noter

1. Krister Östlund & Urban Örneholm: "Avhandlingsspråk vid Uppsala universitet 1600–1855" i *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdomshistoria* (2000), 180–182.

2. Krister Östlund: *Johan Ihre on the origins and history of the runes. Three Latin dissertations from the mid 18th century, edited with translation and commentary* (Uppsala, 2000), 11; Bo Lindberg: "Retorik och idéhistoria" i Kurt Johannesson (red.): *Vetenskap och retorik. En gammal konst i modern belysning* (Stockholm, 2001), 174.

3. Linnés dissertationer är förtecknade i Johan Hinric Lidén: *Catalogus disputationum, in academiis et gymnasiis Sueciae, atque etiam, a suecis, extra patriam habitantium* (Uppsala, 1778), 309–320.

4. Claes Annerstedt: *Upsala universitets historia. Tredje delen 1719–1792, senare afdelningen. Universitetets organisation och verksamhet* (Uppsala & Stockholm, 1914), 171–172.

5. Carl von Linné: *Specimen academicum, sistens Miracula insectorum, quod, [...] sub praesidio [...] Caroli Linnaei [...] publico examini submittit Gabriel Emanuel Avelin, Dalekarlus* (Uppsala, 1752). Några enkla tryckfel har jag rättat utan kommentar.
6. Lorraine Daston & Katharine Park: *Wonders and the order of nature 1150–1750* (New York, 1998), 21–66; Kristiina Savin: *Fortunas klädnader. Lycka, olycka och risk i det tidig-moderna Sverige* (Lund, 2011), 364–367.
7. Daston & Park: *Wonders and the order of nature*, 40.
8. Augustinus, Aurelius: "S. Aureli Augustini contra Faustum libri XXXIII" i *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum*, editum consilio et impensis Academiae Literarum Caesareae Vindobonensis, vol. XXV (sect. VI, pars I). Recensuit Iosephus Zycha (Pragae, Vindobonae & Lipsiae, 1891), XXVI.3, s. 731.
9. Peter Harrison: "Newtonian science, miracles, and the laws of nature" i *Journal of the history of ideas* 56 (1995), 533.
10. Daston & Park: *Wonders and the order of nature*, 121–122 med hänvisning till Thomas ab Aquino: *Summa contra gentiles* III:99.9 och III:101.2; Harrison: "Newtonian science", 533–534.
11. Daston & Park: *Wonders and the order of nature*, 162–163; Stuart Clark: *Thinking with demons. The idea of witchcraft in early modern Europe* (Oxford, 1997), 233–250.
12. Daston & Park: *Wonders and the order of nature*, 146–159.
13. W. F. Bynum, E. J. Browne & Roy Porter (red.): *Dictionary of the history of science* (London, 1981), s. v. "corpuscular philosophy".
14. Bynum et al. (red.): *Dictionary of the history of science*, s. v. "man-machine" och "mind-body relation".
15. Daston & Park: *Wonders and the order of nature*, 172.
16. *Ibid.*, 13.
17. *Ibid.*, 205.
18. Angående Isaac Newton se Steven Shapin: *Den vetenskapliga revolutionen*, översättning Joachim Retzlaff (Eslöv, 2000), 69–72, 156–157, 160, 164–165.
19. Harrison: "Newtonian science", 538.
20. Bynum et al. (red.): *Dictionary of the history of science*, s. v. "natural theology"; Nils Uddenberg: *Idéer om livet. En biologihistoria*. Band I (Stockholm, 2005), 33.
21. Shapin: *Den vetenskapliga revolutionen*, 42–45, 56; Monte Johnson & Catherine Wilson: "Lucretius and the history of science" i Stuart Gillespie & Philip Hardie (red.): *The Cambridge companion to Lucretius* (Cambridge, 2007), 140.
22. Shapin: *Den vetenskapliga revolutionen*, 150.
23. Charles E. Raven: *John Ray, naturalist. His life and works* (Cambridge, 1942), 452–478; Shapin: *Den vetenskapliga revolutionen*, 151, 163–164.
24. Eric Jorink: *Reading the book of nature in the Dutch golden age, 1575–1715*, översättning Peter Mason (Leiden, 2010), 181–255.
25. Jorink: *Reading the book of nature*, 183.
26. Daston & Park: *Wonders and the order of nature*, 323.
27. Jorink: *Reading the book of nature*, 223.
28. Tore Frängsmyr: *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år. Del I 1000–1809* (Stockholm, 2000), 235.
29. Sten Lindroth: *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden* (Stockholm, 1978), 509–510.
30. Linda Oja: *Varken Gud eller natur. Synen på magi i 1600- och 1700-talets Sverige* (Eslöv, 2000), 235–240.
31. Frängsmyr: *Svensk idéhistoria*, 304–307.

32. Basilius Faber Soranus (1520–1576) utgav sin ordbok *Thesaurus eruditionis scholasticae* för första gången år 1571. Sedan följde många nya upplagor, bland annat en av Christophorus Cellarius 1686. Se Hans Helander: "Neo-latin studies. Significance and prospects" i *Symbolae Osloenses* 76 (2001), 27–28. Här används Basilius Faber Soranus: *Basillii Fabri Sorani Thesaurus eruditionis scholasticae [...]* per Augustum Buchnerum Recensitus & emendatus [...] *iteratis curis atque studio Christophori Cellarii* (Lipsiae, 1692).
33. Charlton T. Lewis: *A Latin dictionary, founded on Andrews' edition of Freund's Latin dictionary, revised, enlarged, and in great part rewritten by Charlton T. Lewis* (Oxford, 1984) [Lewis & Short], s. v. *vel*, II A 3. Till denna bok hänvisas i fortsättningen med förkortningen L&S.
34. Daston & Park: *Wonders and the order of nature*, 50–51.
35. L&S, s. v. *intellego*, II, och *jam*, II C 2.
36. Oja: *Varken Gud eller natur*, passim.
37. Faber Soranus: *Thesaurus*, s. v. *Chasma*.
38. Adverbet *immediate* saknas i antikens latin. En av dess betydelser i medeltida latin är 'direkt', 'utan mellanhand'. Johan Wilhelmus Fuchs, Olga Weijers & Marijke Gumpert: *Lexicon latinitatis nederlandicae medii aevi = Woordenboek van het middeleeuws latijn van de noordelijke Nederlanden*, vol. 1– (Amstelodami, 1970–), s. v. *immediate*.
39. Egidio Forcellini: *Totius latinitatis lexicon opera et studio Aegidii Forcellini lucubratum et in hac editione post tertiam auctam et emendatam a Iosepho Furlanetto [...]* novo ordine digestum [...] *cura et studio doct. Vincentii De-Vit*. Vol. 1–10 (Prati, 1858–1887), s. v. *Numen*, 3.
40. Daston & Park: *Wonders and the order of nature*, 13.
41. Charles Coulston Gillispie (red.): *Dictionary of scientific biography*, vol. 1–18 (New York, 1970–1990), s. v. Halley, Edmond.
42. Björn Hedberg: *Kometskräck. En studie i folkliga och lärda traditioner* (Uppsala, 1990), 30–32.
43. Trollknutar kunde på medeltiden knytas på olivfärgade band som sedan grävdes ner nära den persons hus som man ville skada. Personen tänktes på det sättet bli förflamad. Viktor Rydberg: *Medeltidens magi* [1865], ny uppl. (1982), 149.
44. Det har berättats att fiskare har fått upp fiskar med bokstäver på kroppen, vilket har betraktats som förebud. Savin: *Fortunas klädnader*, 366.
45. Om retorikens medel att uttrycka känslor, bl. a. med utrop och frågor, se Kurt Johannesson: *Retorik eller konsten att övertyga* (Stockholm, 1994), 150, 159, 231.
46. Linné: *Miracula insectorum*, 3–4.
47. Hans Helander: *Neo-Latin literature in Sweden in the period 1620–1720. Stylistics, vocabulary and characteristic ideas* (Uppsala, 2004), 422–424.
48. För exempel i William Shakespeares dramatik se Hans Boll-Johansen & Kurt Johannesson: *Litteraturens historia. Del 3, 1450–1720* (Stockholm, 1986), 185–186.
49. L&S, s. v. *theatrum*; Hermann Menge: *Menge–Güthling Griechisch–Deutsches und Deutsch–Griechisches Wörterbuch mit besonderer Berücksichtigung der Etymologie. Hand- und Schulausgabe. Teil I, Griechisch–Deutsch* von Hermann Menge. Zweite Auflage (Berlin-Schöneberg, cop. 1913), s. v. θεᾶτρον.
50. Carl von Linné: "Tal, om märkvärdigheter uti insecterna, hållit för Kongl. Vetens. Academien uti Auditorio Illustri, då första *praesidentskapet* aflades 1739 d. 3 October" [3 uppl. 1752] i Carl von Linné: *Tre tal*, utgivna av Arvid Hjalmar Uggla (Stockholm, 1954), 23.
51. Jan Swammerdam: *Bybel der natuure of historie der insecten. Deel I*, översättning till

latin av Hieronimus David Gaubius, Leiden, 1737 (Utrecht, 1980), 67, www.dbnl.org/tekst/swam001bybe01_01_0017.php, läst 2016.

52. Min översättning.

53. Jorink: *Reading the book of nature*, 227, 229.

54. Oja: *Varken Gud eller natur*, 22; *Svenska Akademiens ordbok (A–Tövla)*, s. v. ”klok”, innebörd 5, www.g3.spraakdata.gu.se/saob/, läst 2016.

55. Linné: ”Tal, om märkvärdigheter uti insecterna”, 16.

56. Daston & Park: *Wonders and the order of nature*, 13.

57. Leumann, Manu: *Lateinische Grammatik von Leumann–Hofmann–Szantyr*. Bd 2, *Lateinische Syntax und Stilistik, neubearbeitet von Anton Szantyr. Mit dem allgemeinen Teil der lateinischen Grammatik* (Handbuch der Altertumswissenschaft 2:2:2) (München, 1965), 310–311.

58. Jan Johansson: ”Stilistiska drag i Linnés tal om märkvärdigheter uti insecterna” i *Svenska Linnésällskapets årsskrift XLIV* (1962), 25–27.

59. Ordet *bedeguar* kommer ursprungligen från persiskan och betecknar en hårig gallbildning på nyponros, ”sömntorn”. *Svenska Akademiens ordbok*, s. v. *Bedeguar*.

60. Den gode talaren undviker *taedium*, leda, genom variation och genom förmågan att behaga. Johansson: *Retorik*, 77, 234.

61. Linnédissertationen *De oeconomia naturae* (1749) behandlar jämvikten i naturen som ett uttryck för den gudomliga ordningen. Frängsmyr: *Svensk idéhistoria*, 244.

62. Menge: *Menge–Güthling Griechisch–Deutsches und Deutsch–Griechisches Wörterbuch*, s. v. οίκονομία.

63. *Oxford English dictionary online* (Oxford, 2015), s. v. *economy*, II.8.c, www.oed.com.ezproxy.its.uu.se, läst 2016.

64. Linné har inte citerat Ray helt rätt, eftersom han har satt hjälpverbet i den sista frågan i imperfekt konjunktiv, *posset*, medan Ray har presens konjunktiv, *possit*. John Ray: *Historia insectorum. Autore Joanne Raio [...] Opus posthumum jussu Regiae Societatis Londinensis editum* (London, 1710), 254.

65. René Descartes: ”Avhandling om metoden” [1637] i *Valda skrifter*. Översättning och inledning av Konrad Marc-Wogau (Stockholm, 1990), 65–66; John Ray anförde flera argument mot Descartes’ uppfattning att djuren är själlösa automater och tog bland annat hundars beteende som exempel på djurs intelligens. Raven: *John Ray, naturalist*, 374–375.

66. Carl von Linné: ”Rön om Slö-korn” i *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens handlingar 1750, Julius, Aug., Sept.* (Stockholm, 1750), 183.

67. Lindberg: ”Retorik och idéhistoria”, 187.

68. Carl von Linné: [*Mundus invisibilis*], ”Den osynliga världen. Akademisk afhandling af Carl Linnaeus, till svenska språket öfversatt af Th. M. Fries” i *Skrifter af Carl von Linné*, utgifna af Kungl. Svenska Vetenskapsakademien, II, *Valda smärre skrifter af allmänt naturvetenskapligt innehåll* (Upsala, 1906), Th. M. Fries’ kommentar, 237–238.

Abstract

Miracles and science in the Linnaean dissertation Miracula insectorum (1752), by Ingela Pehrson Berger, PhD in Comparative literature, currently student at the Department of Linguistics and Philology, Uppsala University.

The dissertation *Miracula insectorum* was publicly defended 1752 by Gabriel Emanuel Avelin, but was probably written by praeses Carl Linnaeus himself. It has not previously been translated into Swedish. The significations attached to the word *miraculum* are interpreted in light of the history of ideas. The interpretation is partly based on a lexical, grammatical and rhetorical analysis of the Latin text and illustrated by quotations that are translated into Swedish.

Two contrasting significations of *miraculum* appear. One is the preternatural miracle that seems to contradict the laws of nature. Generated by the devil, by evil spirits or by evil magicians, it may occur at any time, frightening superstitious people. The other is the miracle of nature, created by God at the beginning of time, ordered by laws and adapted to the purposes of its Creator, arousing wonder in educated people. Linnaeus refutes the preternatural miracle. In agreement with the mechanistic philosophy of the scientific revolution and an accompanying physicotheological religiosity, he advocates the miracle of nature. He also puts forward the hypothesis that insects may be the vectors of contagion and the cause of a fatal disease, believed by the afflicted to be of demonic origin.

Key words: miracle, insects, Linnaeus, 18th century, dissertations, preternatural, physicotheology, Latin, rhetoric.

Unlocking translations as tools of scientific communication

*The genesis of Thunberg's "Travels"
in German 1788–1794*

ANDREAS ÖNNERFORS*

Introduction: science and translation

Between 1770 and 1779 Carl Peter Thunberg (1743–1828), one of the so-called apostles of the renowned Swedish botanist Carl Linnaeus, carried out a scientific expedition, first through Europe and subsequently to South Africa, to Java, and finally Japan, one of the most secluded cultures in the world at the time. However, it took him almost nine years to write his travel account, which was much sought-after by the European reading public. Thunberg's travelogue is titled *Resa uti Europa, Africa, Asia, förrättad åren 1770–1779* (printed 1788–1793), "Travels in Europe, Africa, Asia made between the years of 1770–1779" and will for matters of consistency be referred to as *Travels*, when talking about both the Swedish source text and the German translation (unless explicit reference is made to the particular printed work in Swedish or German). Between 1792 and 1796 no fewer than five translations appeared in French, German, English, and competing translation projects were produced in all the hubs of literary commerce, Paris, Berlin and London.¹ The correspondence related to the major one of two competing German translations of Thunberg's *Travels*, for the first time treated extensively in this article, lasted almost six years. Around fifty letters were circulated between Berlin (publisher), Stralsund (translator), and Uppsala (scientific author) by ordinary post, skippers, and personal envoys, all dependent on the reliability of infrastructure and weather. Despite the radical political change that occurred during this period (e.g., the Swedish-Russian War, the French Revolution, and the murder of the Swedish king Gustav III), these events were never commented on in the correspondence. Literary business evidently took place in a separate sphere from politics.

* Idé- och lärdoms historia, Göteborgs universitet

Translation, as will be demonstrated in this article, is never a unidirectional process of transferring meaning from one original to a target language but implies interference from a number of stakeholders: the author, the translator, the publisher, the reviewer (of manuscript and outlet) and the more anonymous collective of the ‘readership’, or to put it more mundanely, the ‘market’. In many cases the ‘original work’ undergoes heavy editing and commenting in the process, is abridged or amended. Furthermore, once printed and even more so in translation, the scientific work starts to live a life of its own. In Thunberg’s case, his German translations, which finally were completed in 1794, generated far more impact than its Swedish original (they were read, for instance, by Kant and Schiller) and were eventually translated into French and Japanese. For the vast majority of Swedish scientific literature of the eighteenth century that found its way to the continental and British book markets, it is impossible to reconstruct these conditions of establishment. This article argues strongly for studying the processes through which science was communicated in general and in particular how translation should be regarded as an integrated tool of a “communicative practice of natural history”. As Bettina Dietz points out, “[d]oing natural history” in the eighteenth century “committed its practitioners to communicate”, due to its specifically global, cumulative and collaborative nature, involving ‘experts’ and ‘amateurs’ alike.² And moreover, “questions of scientific textuality, including the so far almost untouched topic of translation, have long been marginalized”.³ Following this argument, less attention will be paid to the actual content of Thunberg’s travelogue and more to how its German translation came about.⁴ In doing so, my aim is to uncover the conditions of the scientific travel account as a genre and its linguistic transformation. First, I will expand on the idea that eighteenth-century scientific explorations and their travelogues played a constitutive part in how the (pre-dominantly non-European) world was framed by a new narrative apparatus. Secondly, it is also necessary to outline genre-specific elements of the travelogue, particularly in its Linnaean fashion, followed by reflections of translation as a means of cultural transfer in Enlightenment Europe. Third, the case studied for this article is situated within the very lively German-Swedish cultural encounters of the period, a crucial ingredient of the circulation of ideas between Sweden and the continent. Finally, I will give a chronological and detailed account of the protracted genesis of Thunberg’s German translations and conclude with some general remarks on how scientific culture and translation form an inseparable twin pair in the dissemination of eighteenth-century science.

Travelogues and the new language of planetary consciousness

Travelogues constitute one of the most popular and widely disseminated media of scientific communication in the early modern period. For centuries, first-hand accounts of European worldwide expansion found an enormous readership and constituted an entire narrative genre.⁵ Mary Louise Pratt, although not undisputedly, outlined in her *Imperial eyes: Travel Literature and Transculturation* (1992) that travel literature contributed to the formation of a new androcentric “planetary consciousness” achieved by a “construction of global-scale meaning through the descriptive apparatuses of natural history”, a project of “global resemanticizing”.⁶ In the eighteenth century these “descriptive apparatuses” were embedded within the accounts of natural historians (such as Thunberg) and dispersed across the surface of the globe, in letters home or by gathering their recollections in retrospect after their return. Moreover, these writings, says Pratt, “produced other parts of the world for the imagination of the Europeans”.⁷ Translations as tools of scientific communication inscribed themselves into these processes of writing and disseminating, “verbal representations” and a new narrative of the world: “The scientific enterprise involved all manner of linguistic apparatuses. Many forms of writing, publishing, speaking, and reading brought the knowledge into being in the public sphere, and created and sustained its value”; “narrative travel accounts [...] were essential mediators between the scientific network and a larger European public.”⁸ However, translations played a crucial part in the mediation and dissemination of these ideas, since they broadened the enlightened readership to embrace several linguistic communities. Translations as tools of scientific communication thus illustrate “cultural dynamics between both national and Europe-wide discourse systems” in the eighteenth century and its lettered culture, understood as “a discursive community based on networking and reciprocal stimulation”.⁹ Pratt also highlights that scientific exploration concentrated “energies and resources of intricate alliances of intellectual and commercial elites” in Europe. This places the eighteenth-century scientist in a tension between “the (interested) pursuit of wealth and the (disinterested) pursuit of knowledge”, an “ideological dialectic between scientific and commercial enterprise” that always formed the backdrop behind exploration.¹⁰ This is where travel literature and its translations as the major medializations become significant, since “scientific exploration was to become a focus of intense public interest, and a source of some of the most powerful ideational and ideological apparatuses through which European citizenries related themselves to other parts of the world”, making “sense of their

place on the planet”.¹¹ This might help to explain why writing, translating and publishing travel literature was a profitable enterprise throughout the eighteenth and nineteenth centuries.¹² As we will see, the commercial side of producing Thunberg’s *Travels* in German and the attempts to launch it on the German book market form an economic interest of its own. By extending Pratt’s argument, it is possible to argue that exploration is a double process, one (as in Thunberg’s case) of bringing knowledge from abroad to Europe and the other to bring the knowledge to the European readership, and that both aspects mirror the nexus between economic interest and academic disinterest that the scientific traveller and his co-stakeholders were placed within. Furthermore, there is an intricate interrelationship between natural history and print culture: “The systematizing of nature [...] was to assert even more powerfully the authority of print”, Pratt further argues.¹³ Through the lens of studying the genesis of Thunberg’s German translation I will demonstrate how this interrelationship manifested itself on the book market.

Scientific travel literature as a genre: the Linnaean paradigm

Travel writing of the eighteenth century developed along the lines of a new early-modern appreciation of empirical, authoritative, ‘authentic’ and autobiographical eyewitness accounts. The ideal stylistics of travel writing was outlined in the so-called *ars apodemica*.¹⁴ The traveller could choose between a chronological and a more encyclopaedic approach or a combination of both; the most important rule was that s/he already *en route* empirically noted down all curiosities truthfully. Economic necessities and increasing systematization of (coordinated) research generated a standard practice of following comprehensive questionnaires. But despite such systematizing efforts there was also an ambition to document everything otherwise noteworthy in the realm of both nature and of civilization, which basically could imply everything of interest to the traveller.¹⁵ Thunberg excelled in gathering both systematic and random information, which influenced the style (and, as we will see, reception) of his four-volume travelogue and its German translation. Stylistically, authors were placed within a tension between information and entertainment or *utile* and *dulce*, depending on the taste and expectations of the audience which had to be courted for reasons of fierce competition. Pratt distinguishes between three different stylistic types of travel literature: the scientific report, survival literature, and the “civic description”.¹⁶ Thus, some travellers developed a particularly pleasurable prose or simply spiced their accounts with more fictional elements in order to please the readership, creating

the first examples of what today would be called infotainment.¹⁷ Thunberg largely resisted such temptations.

For the Swedish botanist Linnaeus, travels constituted a “contribution-based epistemology” of its own.¹⁸ He systematized travelling as an aggregating scientific method for his disciples (such as Thunberg), in a “messianic strategy” sending them across the globe to report back to their master.¹⁹ Thus they were collectively assembling and accumulating knowledge for his “classificatory system designed to categorize all plant [and animal] forms of the planet, known or unknown to Europeans”, the “natural history information system” and simultaneously confirming the system’s legacy.²⁰ The Linnaean system, writes Pratt, “epitomized the continental, transnational aspirations of European science” and “launched a European knowledge-building enterprise of unprecedented scale and appeal.”²¹ This project, global in its design, established contact zones between the local and particular ecology and a global and universalized system of knowledge, mediated through the naturalizer, gathering information and hence engaged in the universal mapping, naming, standardization, categorization and labelling exercise.²² Natural history, for all its science, “was unquestionably constituted in and through language” and translations constitute a tool of the larger linguistic process through which scientific knowledge was communicated within the eighteenth-century “general science of order”.²³

Historians of science have hitherto predominantly paid attention to the *content* of scientific travel literature, but less so to the linguistic dimensions that are embedded within intricate logics of adaptation, alteration and amendment. There is, for instance, no comprehensive study of all the translations of Linnaeus’ apostles, and a first indication of how compelling it would be to produce one is given by Marie-Christine Skuncke in her recent book on Thunberg.²⁴ Such a study would illuminate the conditions of the scientific author and his ‘genuine’ work on a competitive transnational book-market with few conventions for copyright and even less sense for being true to original. As Bettina Dietz has shown, Linnaeus’ “restless system” furthered “translation as textual engineering in eighteenth-century botany”.²⁵ Dietz has analysed the progressive genesis of various editions of Linnaeus’ *Systema Naturae* in which successive translations appear as an indispensable element of information management in “translation cycles”. Translators did not only make the work accessible, but also helped actively to “supplement and correct it, and thus to shape it”.²⁶ Their text management strategies (of corrections, terminological neologisms, adaptations and expansions) were frequently outlined in the forewords. Interesting to notice here is that new travelogues provided with such supplementary information needed to update the metasystem.²⁷

Translation and the circulation of enlightened thought

As mentioned above, translations as a vehicle of diffusion establish “discursive relations” between different linguistic audiences in eighteenth-century Europe by overriding national and language boundaries.²⁸ Early modern translation theory oscillated between a stylistic ideal of elegant paraphrase and *ad verbatim* or literal transfer of meaning.²⁹ One reason for the rise of translations on the eighteenth century book market was an ever-increasing literacy. Studies have shown that as much as one third of the titles on offer in German were in fact translations.³⁰ These were also partly responsible for the mass of travelogues which flooded the German book market. Like travel writing, translation points up notions of difference, interpretation and representation that underpin crucial discussions concerning issues of transfer which question the very translatability of one culture and its language(s) into the system of another.³¹

The primary language of translation in Europe was French, from which secondary translations were frequently made. For instance almost 500 English titles appeared in French, from which 135 secondary translations into German were produced. After 1775, German took over as a supplementary language of secondary translation (which also is demonstrated by the case of Thunberg).³² The process of adaptation, for instance by translators, implies that the cultural product in the target culture differs from the culture of its origin.³³ Even if this de- and re-contextualization exercise can be explained from a structural perspective (such as cultural settings and the limits of expression and conceptualization in each language), translations as a rule “are always carried out and formed by individuals”.³⁴ When it comes to Thunberg’s *Travels*, both German translators are fortunately known to us, which helps to reconstruct the conditions of cultural transfer in general. Furthermore, it reminds us of the intermediary position of the individual translator as privileged agent of scientific communication in particular. Although no comprehensive studies of the subject have been produced so far, it appears that dissemination of scientific thought and translation are intrinsically linked.³⁵ Alison E. Martin’s study of the British poet Young’s travel accounts in German translation is intriguing to compare with the case of Thunberg.³⁶ The German translation appeared in a highly condensed and abridged version compared to the source text. The translator outlined in his preface the agenda, which shaped the target text, in particular since there was much in Young “that was of little or no interest to the German reader”. Many of Young’s references to English particularities were omitted during the process. We also learn that critics moaned about Young’s uninspiring language.³⁷ Thus, the

translator acted as cultural gatekeeper with reference to the rather anonymous target audience, the German readership and its taste.

Thunberg's original and its German translations

Between 1770 and 1779 Thunberg carried out his scientific travel, first through Europe and subsequently to Africa, to Java, and to Japan, one of the most secluded cultures in the world at that time. Through his contacts with prominent circles in the Netherlands, Thunberg was able to accompany vessels and missions of the Dutch East India Company.³⁸ Thus, during 1775 and 1776, he spent fifteen months on the artificial island of Deshima, outside Nagasaki, and was invited to take part in an official visit to the court of the shogun in Edo (Tokyo). Foreign visitors to Japan were considerably restricted in their movements and continually supervised. But despite these restrictions, Thunberg was able to use this trip to botanize and to observe Japanese culture. In Edo, he was regarded as a representative of Dutch erudition, a so-called 'Rangaku', and engaged in an active exchange on medical and scientific issues with interpreters and doctors.³⁹ After his return to Sweden in 1779, the European reading public expected a comprehensive travelogue from Thunberg's voyage to Japan, considering its isolation. At the time, the taste for the exotic was on the rise, communicated through an ever-growing flow of travel literature. Unfortunately for Thunberg, a reprinting of the traveller Engelbert Kaempfer's (1651–1716) account of his stay in Japan in the early 1690s had just been released in Germany, so the market was possibly saturated.⁴⁰ Further, it took Thunberg almost a decade to produce the first volume of his travelogue. Between 1788 and 1793 four volumes of more than 400 pages each were published of Thunberg's travelogue in Sweden.⁴¹ Volume 1 (1788) treated his journey through Europe and the Cape 1770–1773, volume 2 (1789) his time in South Africa and Java until 1774 and volume 3 (1791) his stay in Japan (1775–1776). Volume 4, published in 1793, contained additional information on Japan and described his journey back to Sweden via Java and Ceylon. Thunberg mentioned in the preface to the first volume that domestic and foreign friends had motivated him to finally publish his travel account. In Germany, such expectations had been expressed on a couple of occasions, for instance when Thunberg's oration on Japanese coins appeared in German in 1784 or when in the same year his *Flora Japonica* was reviewed in Swedish Pomerania.⁴² The question arises why the travelogue was originally published in Swedish and not another language. In 1792, Thunberg outlined an explanation to one of his German correspondents, Christoph Gottlieb

Murr (1733–1811), who had a special interest in Japanese language and coins:⁴³

I have published my travelogue in Swedish in my home country, mostly with the aim to give my fellow countrymen the pleasure of reading about the fateful experiences described therein and so that the expenses for publishing could be secured by myself. As you easily might gather I have therefore not always written for the educated but also for the less educated reader. If I had written in another language, no publisher in Sweden (regrettably!) would have wanted to print the book and perhaps also no one outside my home country. . . . Apart from that, I am not that well versed in French that I would have liked to write my travelogue in this language. I have received a letter from Mr [d']André in Paris with the wish to arrange for a French translation, and I will shortly reply to him about this matter.⁴⁴

As we can see, the travelogue was considered both a source of income for Thunberg and an element to raise his own status and social capital in Sweden.⁴⁵ Furthermore, he admits his inability to write in another language and that the Paris book trader Benoit Dandré had approached him to produce a French version.⁴⁶

Several instances of cultural transfer between Sweden and the German book market need to be addressed in order to explain how and why the German translations came about. First of all, since 1648 (and until 1815), Swedish Pomerania as a part of the Old German Empire was governed in personal union by the Swedish monarch. The cultural implications of this situation, placed between two languages and zones of influence, cannot be overestimated. At the end of the eighteenth century the Swedish possession across the Baltic Sea was perceived as “a hub of Swedish and German literature”.⁴⁷ Throughout the Swedish period, newspapers and journals developed these cultural ties into one of their major features. By 1800, a group of at least two dozen translators were active in the province, translating everything from newspaper articles to laws and cookery books. Primary forums for marketing translations to German were the biannual book fairs in Leipzig (Easter and St Michael’s Mass), and a secondary focus targeted subscriptions. Even though French and English works dominated the translation business, it is remarkable that some one hundred Swedish titles made it to the German book market during the eighteenth century. Among these, scientific works and travelogues occupied the most prominent positions.⁴⁸ In Göttingen the seminal *Göttingische Gelehrte Anzeigen* covered Swedish erudition and politics extensively and thus contributed to their privileged position as subjects on the German reading market.⁴⁹

The translators

A German version of Thunberg's *Travels* was so eagerly anticipated that Christian Heinrich Groskurd (1747–1806), who will be presented extensively below, immediately translated the travelogue into German. Surprisingly, however, it took three years until the first volume was published in German and another six years before the sought-after volume covering Thunberg's African and Asian travels finally saw the light of day. In the above-quoted letter to Murr from 1792, Thunberg wrote, "I had the Swedish text translated while it was still sweating under the printing press [in Sweden] at the expense of the publisher Dr Spener in Berlin, but as far as I know, nothing of this complete text has been published so far."⁵⁰ However, in the same year, a competing but abridged translation by Kurt Polykarp Sprengel (1766–1833) was issued. The German translations of Thunberg's *Travels* soon started to live their own life independently of the Swedish original and have been characterized as "partly very free forms of translation", abbreviated, reworked and amended with new content.⁵¹ On the other hand, they also served as new originals for secondary translations, for instance to French.⁵²

Christian Heinrich Groskurd, head of the grammar school in Stralsund since 1779, belonged to a group of Swedish-German translators.⁵³ Groskurd's father had also been active as an author and translator.⁵⁴ Christian Heinrich studied during the end of the 1760s in Göttingen and afterwards moved to Stockholm, where, until 1775, he taught as deputy head at the German grammar school. During his time in Stockholm, Groskurd attained comprehensive knowledge of the Swedish language and Swedish literature and published pedagogical titles in German. Back in Stralsund, he published programmes and orations for the grammar school and, during the 1780s, started to translate Swedish travel literature. Christian Heinrich evidently had three brothers, one of whom (known only as 'G.L.') was a tradesman in Stockholm.⁵⁵ However, the remaining two, Just Ernst (1750–1780) and Christoph Gottlieb (1770–1834), also had literary ambitions. Just Ernst, apparently in direct correspondence with the Swedish journalist and publicist Gjörwell, appears in the context of the translation of yet another Linnaean traveller, Jonas Jacob Björnståhl (1731–1779). The travelogue was published in six volumes after Björnståhl's dramatic death and was immediately translated to German by the Groskurd brothers.⁵⁶ As a result, Christian Heinrich Groskurd was established as an able translator of Swedish travel literature. In 1784, he delivered further proof of his capacity by translating Anders Sparrman's travelogue about his voyage to the Cape of Good Hope, *Reise nach dem Vorgebürge der guten Hoffnung*, published by the aforementioned Spener in

Berlin.⁵⁷ Groskurd's services had been recommended to Thunberg, and Groskurd was eventually commissioned to carry out a full-text translation to German.

Kurt Polykarp Sprengel was the translator behind the abridged travelogue published in Berlin in 1792 by Christian Friedrich Voß (1722–1795).⁵⁸ No direct links to Thunberg or Gjørwell can be established; however, Sprengel was born and grew up in Boldekow, in Prussian Pomerania, in immediate proximity to the city of Anklam in Swedish territory. After studying theology at the University of Greifswald, where he most likely had met Swedish students and professors, he studied medicine in Halle. Subsequently, Sprengel taught the history of medicine and forensic medicine and was later appointed to the chair in pathology and appointed manager of the botanical garden. In 1810, he was elected a foreign member of the Royal Swedish Academy of Sciences. Sprengel is known for his authorship of a monumental work on the history of medicine (published in five volumes between 1792 and 1799), but he concentrated extensively upon botany and plant physiognomy. His *Vom Bau und der Natur der Gewächse* (1812) was translated to Swedish. Sprengel also edited the sixteenth run of Linnaeus' *Systema vegetabilium* (1825–1827) and a new edition of *Genera plantarum* in two volumes. Between 1789 and 1792 he had translated some minor tracts from Swedish to German.⁵⁹ By this time, Sprengel had started to cooperate with Johann Reinhold Forster (1729–1798), a renowned German natural historian, scientific traveller and publisher.⁶⁰

Kurt Sprengel's abridged translation

Sprengel's summary was published in the seventh volume of *Magazin von merkwürigen neuen Reisebeschreibungen aus fremden Sprachen übersetzt und mit erläuternden Anmerkungen begleitet* ("Magazine of peculiar new travel accounts, translated from foreign languages and accompanied by elucidatory remarks"), edited by Johann Reinhold Forster. Forster had studied theology in Halle and worked as a parish priest in Danzig (Gdansk) but in 1765 decided to take a leave of absence to travel through Russia together with his eleven-year-old son, Georg. Forster was evidently more pleased by his occupation as a scientific traveller; in 1766, he moved to England to work as a teacher, translator, and scientific author. Between 1772 and 1775, he participated, again with his son for company, in Cook's second sail around the world, but upon their return, a conflict with the British Admiralty arose concerning the publication rights of the travelogue and its translation. In 1780, Johann Reinhold Forster was appointed Professor of Natural History and Mineralogy at the University of Halle; however, he directed his attention towards topographic and ethno-

graphic literature, not least for economic reasons. Assisted by his son Georg and his son-in-law, Matthias Christian Sprengel (not related to Kurt Polykarp), Forster published translations and edited pieces of travel literature such as *Beiträge zur Völker- und Länderkunde* (14 volumes between 1781 and 1799) and the previously mentioned *Magazin* (no less than 39 volumes between 1790 and 1839). In this context it would be rewarding to study more closely how Forster senior and junior contributed to the natural history connections between Sweden and German-speaking areas. Whereas contacts through Swedish Pomerania naturally could be characterized as first-hand or direct connections, other links such as through Göttingen or Halle could be called second-hand, which indicate the existence of two types of intermediary relationships. Volume VII of *Magazin* gathered two contributions: an abridged translation of Bissot's trip to the United States of America, and, Sprengel's version of Thunberg's voyage. The general introduction to the volume declares the following:

The appearance of the current volume has been slightly protracted, while still waiting for the last part of Thunberg's travel; however, since it so far hasn't been possible to obtain it, the volume, in order not to fatigue the patience of the [reading] public, has to be published without the final part. As soon as the fourth part of the Swedish original of Mr Thunberg arrives in Germany, it will be delivered to the owners [subscribers] at a later stage for free.⁶¹

Thunberg later surprised his German translators and publishers by announcing a fourth volume of his travelogue that had not even been published in Sweden. It appeared in 1793, and a summary of the fourth part was never included in any future issue of the *Magazin* or in any other journal. The unsigned preface to Sprengel's translation, written either by himself or by Forster, is full of critique. Three "alphabets" (full sets of print sheets) had been compressed to a much smaller amount of sheets.⁶² The rules for the reduction were both to omit what already had been stated (or better stated) in previously known works and not to include "what Mr Thunberg, lacking knowledge of people and countries, has not observed correctly or what others already have refuted." According to the preface, the latter was particularly evident in the first part of the travelogue:

Mr Thunberg is a very erudite natural scientist; however, his observations of countries and people do not have the particularity, and his style does not have the precision and elegance which is possible to observe with delight in a couple of recent travellers.⁶³

If these lacking qualities still only point to a desire for more elaborate writing skills, the following judgement is far harsher: “Furthermore, H. Th. appears only to a limited extent to have been around in the real world, before he commenced his big travel.” In other words, he had not studied the economy (a term far wider in scope than it is now) and geography of the countries concerned. Hence, the translator did not feel obliged to include what Thunberg had observed in a subject area he not was familiar with: “Esteem for the German [reading] public has to count more for a translator than veneration for the merits of a foreign savant.”⁶⁴ Thunberg’s journey from Uppsala via Amsterdam and Paris to the Cape was essentially not worth mentioning at all. However, the description of the Cape was largely ignored since other authors, such as the Swedish and French travellers Sparrman and le Vaillant, had already better described it. The entire treatment of the aboriginal tribe of Hottentots had not been omitted simply because the author had nothing to add; it was more than biased. Thunberg had demonstrated clear contempt

of the way of life, manners et cetera of the nation of Hottentots, which, following le Vaillant’s philanthropic accounts, does not necessarily deserve our affection, but certainly our compassion. Since Thunberg’s communications are completely grounded more on hearsay than on personal observation, because he stayed for the most part on the estates of the colonists, they deserve far less attention. In contrast, the more accurate le Vaillant’s accounts do appear.”⁶⁵

Some of Thunberg’s observations were so trivial in nature that the translator feared exposing him to the censure of the readers. This also concerned the descriptions of Batavia and Java. In sharp contrast to all this triviality is the description of Japan: “since a European by scrupulously observed laws is precluded from the opportunity to observe [this country]”. The translator included a Japanese-German dictionary but found it far less useful to print new etchings of the poorly executed illustrations of the original. The translation is annotated by both Sprengel and Forster. It has been suggested that Georg may have produced the Forster annotations. However, this would presuppose potential correspondence between Georg and his father, Reinhold, or Kurt Sprengel. Even more intricate is that Georg Forster apparently had been committed as reviewer of Groskurd’s full-text translation. During the politically tense summer of 1789, Forster junior addressed publisher Johann Carl Phillip Spener (1749–1827) with the following expert opinion about the manuscript:

You cannot demand my judgement concerning this work, since there is only one. All Swedish travelogues, even starting with the great Linnaeus,

are written in the tone of trivial observation that only has some importance to the reader when the observed details concern distant countries about which one likes to read the most precise communications. I was running through the translation of Mr. Groskurd *currente calamo* [offhand]; here and there I enhanced some expressions, but to recast them his economy left neither margin nor space between the lines, even if it would have paid off to spend time on such a task.⁶⁶

As we can see, this rather harsh judgement was later repeated in the annotations to the abridged translation. In this context, it is relevant to mention that both Reinhold and Georg Forster were engaged in correspondence with Thunberg, whom they had met in London in 1784.⁶⁷ Reinhold Forster asked Thunberg for botanical dissertations, seeds, and plants for the library and botanical garden in Halle. In April 1787, Forster received a box with two hundred seeds from the Cape; however, Thunberg had also promised to send him seeds from Japan, Java, and Ceylon, and Forster hoped for this in the near future. In a postscript, Forster asked inquisitively about the translation of Thunberg's travelogue and made a precise proposition concerning it.⁶⁸ As far as it is possible to reconstruct, this was the first proposal for a translation Thunberg received from a German correspondent. We do not know whether Thunberg ever reacted to this offer – there is evidence that he might have – but it demonstrates that the travelogue definitely was awaited. More than a year later, Georg Forster addressed Thunberg in a humble letter in Latin; he offered his literary services to the Swedish “*Botanicus summus*” (for instance, through notices in educated journals) and to further notable translations from Swedish, which he was not unacquainted with. However, there are no accounts of his language skills. This referred explicitly to the travelogue that he intended to translate into German. Forster junior pleaded to Thunberg to send the original text as soon as possible and asked for proper advertising in the German educated press. He demanded to know the amount of copperplates and tables, as well as general information about the entire work and its different sections.⁶⁹ At this point in time, however, Thunberg had already established contact with Groskurd in Stralsund.

Sprengel's translation was not reviewed until 1795, in the periodical *Neue allgemeine deutsche Bibliothek*. After having consulted both Groskurd's (full) and Sprengel's (abridged) translations, the reviewer asserted that, to his taste, the author/translator (the roles are indeed blurred) of the extract had “delivered an unbearably dry collection of extracted annotations” in an apparent attempt to please the reading public. However, only when these annotations were placed in the proper context of the entire work (i.e., Groskurd's full translation) was it possible to read them “with

pleasure”, even though the observations were not always correct.⁷⁰ This was a rather harsh judgement, and it may have influenced the negative reception of Sprengel’s translation among German readers.⁷¹

Establishing contacts for the production of a full-text translation

Direct contact between Thunberg and Groskurd was established in summer 1788 through an intermediary, Christian Heinrich Deneke (1735–1803) in Stralsund, the capital of Swedish Pomerania. Their correspondence suggests they already knew one another.⁷²

In anticipation of a positive reply from Thunberg’s side, Groskurd had apparently already made a request with the publisher of Sparrman’s translated travel, the renowned publishing house Haude & Spener, in Berlin.⁷³ Spener was a well-versed publisher of travel literature, certainly an expert on the market. He replied positively to the request, since Thunberg’s *Travels*, in particular its description of Japan, had been sought after at least since the publication of *Flora Japonica* in 1784, and represented the first contemporary account since Kaempfer’s travelogue.⁷⁴ The letter (in French) extensively describes the general outline and particular elements to accelerate the process. Spener wanted to obtain a complete manuscript as quickly as possible and asked Thunberg to send each printed leaf to Stralsund in order to speed up the translation.⁷⁵ Spener also asked Thunberg not to announce the forthcoming publication in order not to attract other potential translators. This, certainly, was against Thunberg’s economic interests as he definitely sought to earn money from his Swedish travelogue. Finally, Spener made an extensive catalogue of questions regarding the travelogue.⁷⁶ His intention was almost certainly to get a quick result, ahead of anyone else.⁷⁷ Spener’s ambition was without doubt to produce a German translation parallel to the publication of the Swedish original. He alerted Thunberg in bold letters to shorten the time for the publication so that readers and publishers would not lose interest. In October of the same year, Spener again lamented the slow speed of communication.⁷⁸ From Georg Forster’s correspondence with Spener, it emerges that he had received a request to review the travelogue.⁷⁹ During the next few months, the correspondence between Thunberg and Groskurd circled around the dispatch and receipt of printed sheets. Groskurd also acted as Thunberg’s literary agent, signing a number of subscriptions for the Swedish original. By November 1788, Groskurd had received twelve printed folio sheets (A-L), amounting (in quarto) to 96 pages. More than half had already been sent to Spener in translation, together with the copperplates.⁸⁰ Almost simultaneously, Spener wrote to Thunberg that

Wieland (the journalist and publisher) had informed him of a forthcoming German translation carried out by a scholar in Stockholm and inquired if Gjørwell was the mastermind behind this enterprise. Spener made it clear that it was in Thunberg's interest to stop this initiative.⁸¹ The letter demonstrates that Spener was sensitive towards the market and potential competitors. In February 1789, Spener and Forster communicated about the poor quality of the copperplates for Thunberg's *Travels*, and Forster asked to receive the first volume of the German translation.⁸² Later, during spring, Georg Forster sent a humble letter in Latin to Thunberg (together with dried plant specimens) in which he declared his desire to read Groskurd's translation as soon as it appeared and made it clear that he considered himself unfit to produce a French translation; Thunberg may have contacted him regarding this issue.⁸³ Both letters lead to the conclusion that Groskurd's translation was indeed scheduled for printing. Late in February 1789, Groskurd informed Thunberg that the entire translation of part one of the travelogue was now finished. It was obvious to the translator both that Spener would have it printed in time for the Easter fair in Leipzig shortly thereafter and that the publication of part two was scheduled to coincide with St Michael's Mass in autumn 1789. For this to occur, Groskurd demanded the speedy dispatch of new printing sheets (A-P).⁸⁴ These arrived only a few days later. Clearly, the intention was still to publish the second part later that year; Groskurd assumed the first part was already (or was in the process of being) printed.⁸⁵

The correspondence in July 1789 reveals that the missing sheets from the second part of Thunberg's Swedish original (but no copperplates so far) had arrived in Stralsund in late May. In the letter, Groskurd for the first time expresses his concerns that Spener had not contacted him for a long period.⁸⁶ This impression is intensified by a letter, written approximately one month later, in which Groskurd states that he had not heard from Spener, without any reasonable explanation, despite several attempts to contact him; Groskurd adds that he has neither seen nor heard anything about the first part of the translation in print.⁸⁷ There are also no signs of direct correspondence with Thunberg; clearly, something had occurred that caused Spener to significantly slow down the speed of the publication. What followed were two years of extended troubles with the publisher, which were largely due to the fact that two German translations were produced simultaneously and new formats of publishing travel literature were discussed between Forster and Spener (so-called 'forerunners', abbreviated accounts, followed by full-texts). The most intriguing element of a looming conflict between author, translator and publisher was that Spener actually paid 50 ducats as honorarium for the manuscript and thus, in his own view, secured exclusive publication rights. Groskurd and

Thunberg hence were unable to investigate alternative publication channels. The stalemate was only resolved when Thunberg all of a sudden announced a fourth volume on Japan. Groskurd was understandably frustrated over this unexpected development, which nevertheless in the end challenged Spener to move on with his original publication plans.⁸⁸

Acceleration: finally, a publication

Spener wrote to Thunberg in September 1791 and confirmed competition from Voß's translation project.⁸⁹ Spener claimed that he had previously suspended the printing because of his (at least pretended) interest in the public, which had always been more inclined towards reading a manuscript in its entirety. He therefore asked Thunberg to send the last volume as soon as possible. It is evident that the publication of Sprengel's and Forster's extract accelerated the development dramatically. It was known in Germany that the extract would appear; in early 1792, however, Thunberg was still unaware whether anything of the full-text translation had been published.⁹⁰ Finally, in June 1792, Groskurd was able to announce that the first volume of the German translation, comprising parts one and two of the Swedish original, was to appear in the catalogue for the Leipzig autumn fair, which he confirmed some months later.⁹¹ In October, the translation was finally released; however, Spener desired nothing more than to publish the remaining parts in time for the Easter fair of 1793, preventing Voß from publishing the remaining extract.⁹² Early in 1793, Thunberg had sent the last sheets of the fourth volume and had agreed to inhibit the Swedish print in order to stop Voß from printing another extract.⁹³ Groskurd's translation and the last volume of the Swedish original were ready almost at the same time, but it was too late to have them printed before the Easter or autumn fair.⁹⁴ It was not until 1794 that the second volume of the German full-text translation, comprising parts three and four of the Swedish original, were finally published.

Groskurd emerges as the competent partner of Thunberg in his relation to the German book market, establishing contacts with a publisher, announcing the work in journals and organizing subscriptions, sending letters and parcels, carrying out and enforcing payments on behalf of Thunberg, and even preparing legal action. In short, Groskurd occupied a significant function as Thunberg's literary agent in the competitive and complex German book market; this was certainly not out of mere altruism. Unfortunately, we do not know exactly how Groskurd and Thunberg split the payment received from Spener or from subsequent subscriptions and sales. Nevertheless, it is indicative that Swedish Pomeranian intellectuals were oriented towards Scandinavia and imagined themselves as

being placed in a hub of Swedish and German literature. Language competence and lively contacts provided an advantage in a mutual cultural transfer.

Summary and conclusion

To summarize the development in the correspondence leading up to Groskurd's German translation, it can be divided into three phases. In the first phase, Thunberg (in Uppsala), Spener (in Berlin), and Groskurd (in Stralsund) quickly agreed upon a deal. Within months, the framework for the production of the translation was agreed upon. Groskurd efficiently translated the folio print sheets sent to him from Sweden and passed them on to Spener. Already during 1789, the first parts could have been printed. However, possibly because he assessed it to be of poor quality (relying on Forster's judgement?), Spener slowed down the speed of publication he previously was so eager to complete swiftly. This is the second phase of the correspondence: a frustrating wait for news from the publisher about the reasons behind the delay, and complaints from Groskurd and his middle men to the publisher. While Groskurd started to translate the third part, Spener secured the exclusive rights of publication by paying a substantial remuneration; nonetheless, no release remained in sight. Events accelerated only when Sprengel's summary was published in 1792 and when Thunberg announced that a fourth part with additional material on Japan would appear. This introduces the third and accelerated phase of the correspondence: the completion of the third and fourth parts of the translation before Sprengel, or anyone else, was able to produce a second German summary or full translation.

The intricate genesis of Thunberg's *Travels* in German reveals a number of significant features relevant to our understanding of translation as a tool in scientific communication. Translations have a lasting legacy in the history of science. In Groskurd's case, his translation of Thunberg, as shown by Skuncke, influenced future generations of researchers. Translations into other languages such as French and Japanese were also based upon this German 'original', an already linguistically filtered and reshaped version of Thunberg. Furthermore, translations are not produced in a cultural vacuum: without the particular cultural environment that existed through the specific socio-political situation in Swedish-Pomerania as a part of the Swedish realm, Swedish scientific literature would have lacked a significant outreach to the German (and thus indirectly the European) book market. Last but not least, the production of a translation is placed within the framework of a highly competitive and sophisticated book market in which decisions were made out of economic

necessity. The case of Thunberg's translation unequivocally proves that the manuscript turned into a commodity at the disposal of the publisher, who thus played a significant role as a gatekeeper for the dissemination of scientific thought.

Reconstructing translation as a tool of scientific communication demonstrates its significant place among the linguistic practices of natural history as a global and globalizing discipline. Studying Thunberg's *Travels* furthermore underscores the collaborative character of natural history of the eighteenth century, which includes the intricate process of translation. Thunberg's *Travels* and its translations illustrate the process of establishing 'planetary consciousness' in the definition of Pratt on several levels. First of all, Thunberg gathered local knowledge in the local ecosystems (and human societies) of Africa, Asia and Japan and translated it (scientifically) into the Linnaean universal system of classification, thus adding to its overall stability. He also inscribed himself into the heavily idealized role model of the European male scientific adventurer, who defied hardships and threats of foreign climates and cultures to assemble empirical evidence that he reports back to the readership – professional and popular – in the standardized narrative form of a travelogue. It is here that a second instance of universal outreach comes into the picture that is rarely taken into account: linguistic translation promoting (potentially universal) outreach. Since Thunberg chose to write his *Travels* in Swedish, it would have been confined to reception within a very limited and vernacular readership. But the all-European demand for fresh descriptions, particularly of Japan, created a cultural capital that could only be mobilized in the form of a translation into one of the larger European languages. In the case of Thunberg, but more generally Swedish science at the time, the particular situation of Swedish Pomerania as a zone of active cultural transfer cannot be dismissed. Indeed, the province played a pivotal role for the outreach of Swedish science in times of programmatic vernacularization. Thus, the process of broadening the readership to embrace several linguistic communities is an important feature of the globalization of knowledge that deserves further attention. In the case of Thunberg's *Travels* it has also been possible to explore in detail how the presumed academic disinterest and the economic interest of the European book market interacted, touching upon such topics as the style, professionalization and limitations of academic writing for wider audiences.

Notes

1. The most recent treatment is Marie-Christine Skuncke: *Carl Peter Thunberg. Botanist and physician* (Uppsala, 2014), 270. I wish to express gratitude to Marie-

Christine Skuncke, who originally invited and inspired me to work on Thunberg's travel account and its German translation. Research was generously supported by the Swedish Tercentenary Fund, Riksbankens Jubileumsfond.

2. Bettina Dietz: "Making natural history. Doing the Enlightenment" in *Central European history* 43 (2010), 29, 41.

3. Bettina Dietz: "Linnaeus' restless system. Translation as textual engineering in eighteenth-century botany" in *Annals of Science* (2014), 3.

4. Skuncke: *Carl Peter Thunberg*, 35, 252.

5. Skuncke: *Carl Peter Thunberg*, 35, 252. See also Carina Lidström: *Berättare på resa. Svenska resenärers resberättelser 1667–1829* (Stockholm, 2015), 17–30 where Lidström outlines the conditions and characteristics of Swedish travel writing as a genre, applicable to the general situation in Europe during the period. On Thunberg, 317, 319 and 544. Lidström's work is the first comprehensive study of Swedish travel literature.

6. Mary Louise Pratt: *Imperial eyes. Travel writing and transculturation* (London & New York, 1992), 15 and 31.

7. Pratt: *Imperial eyes*, 18.

8. Pratt: *Imperial eyes*, 30 and 29.

9. Stefanie Stockhorst: "Cultural transfer through translation. A current perspective in Enlightenment studies" in Stockhorst (ed.): *Cultural transfer through translation. The circulation of enlightened thought in Europe by means of translation* (Amsterdam & New York, 2010), 7.

10. Pratt: *Imperial eyes*, 23, 18 and 34. Skuncke: *Carl Peter Thunberg*, 18–24, also offering more nuanced readings "[a]voiding the simplistic antinomies of Pratt's early postcolonial work" (23). Carl Jung: *Kaross und Kimono. "Hottentotten" und Japaner im Spiegel des Reiseberichts von Carl Peter Thunberg (1743–1828)* (Stuttgart, 2002), 31–37 on the economic conditions of the East Asian trade within which Thunberg's travel took place.

11. Pratt: *Imperial eyes*, 23–24.

12. Pratt: *Imperial eyes*, 34.

13. Pratt: *Imperial eyes*, 30.

14. Jung: *Kaross und Kimono*, 67–75. Lidström: *Berättare på resa*, 76–77, 254–261 in the context of Swedish natural history.

15. Skuncke: *Carl Peter Thunberg*, 256.

16. Pratt: *Imperial eyes*, 18–21. Lidström: *Berättare på resa*, 38–71 on the figure of the 'adventurer' and on the 'hero' as the original voice on spot on 109–111.

17. Chandler, Daniel, and Rod Munday: "Infotainment", in *A dictionary of media and communication* (Oxford, 2011) URL: <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199568758.001.0001/acref-9780199568758-e-1349> [29/7 2016]. Infotainment is defined as the presentation of factual information in an entertaining manner.

18. Bettina Dietz: "Contribution and co-production. The collaborative culture of Linnaean botany" in *Annals of science* 69:4, 554. Lidström: *Berättare på resa*, 278–316 on the Linnaean style of travel writing.

19. Boorstin as quoted in Pratt: *Imperial eyes*, 25. Jung: *Kaross und Kimono*, 25. Skuncke: *Carl Peter Thunberg*, 256. Dietz, "Contribution and co-production", 554, 556, 560, 562, 563, 565 and 567. Lidström: *Berättare på resa*, 317–404, where two of the 'apostles' are analysed more closely. Sverker Sörlin: "Scientific travel. The Linnaean tradition" in Tore Frängsmyr (ed.): *Science in Sweden* (Canton, 1989), 96–123.

20. Pratt: *Imperial eyes*, 15. Dietz, “Contribution and co-production”, 554, 556, 560, 562, 563, 565 and 567.

21. Pratt: *Imperial eyes*, 25.

22. Pratt: *Imperial eyes*, 28 and 33. On the transfer of local knowledge from “grass roots to the centres”, see also Dietz, “Making natural history”, 34.

23. Pratt: *Imperial eyes*, 28 and Foucault quoted there.

24. Skuncke: *Carl Peter Thunberg*, 252–270, comparing the genesis of the German, English and French translations and referring to an earlier unpublished version of this article. Sven-Erik Sanderman Olsen: *Bibliographia Discipuli Linnaei* (Copenhagen, 1997) is scarcely a compensation for such a lacuna, but a very good starting point. It gathers the bibliographies of the 331 pupils of Linnaeus. Thunberg’s works are listed on 375–404.

25. Dietz: “Linnaeus’ restless system”: 2.

26. Dietz: “Linnaeus’ restless system”: 4 and 10 in particular, where the impact of Thunberg’s *Flora Japonica* (1784) is addressed.

27. Dietz: “Linnaeus’ restless system”: 5 and also Alison E. Martin: “Paeans to progress. Arthur Young’s travel accounts in German translation” in Stockhorst: *Cultural transfer through translation*, 304–306.

28. Stockhorst: “Cultural transfer”, 7.

29. Linguistic philosophy of translation is treated by Avi S. Lifschitz in “Translation in theory and practice. The case of Johann David Michaelis’s prize essay on language and opinions (1759)” in Stockhorst: *Cultural transfer through translation*, 11 and 29–43.

30. Stockhorst: “Cultural transfer”, 13 and sources quoted there.

31. Martin: “Paeans to progress”, 299.

32. Stockhorst: “Cultural transfer”, 15–16 and sources quoted there.

33. Stockhorst: “Cultural transfer”, 21 and 23.

34. Stockhorst: “Cultural transfer”, 25.

35. See for instance Huib J. Zuidervaart: “Science for the public. The translation of popular texts on experimental philosophy into the Dutch language in mid-eighteenth century” in Stockhorst: *Cultural transfer through translation*, 232–262, and Andreas Önnerrfors: “*Auswärtige Saamen und Gewächse ingleichen zur Correspondence. Die Verbreitung linnéscher Naturalhistorie in Schwedisch-Pommern im 18. Jahrhundert*” in Dauser, Hächler, Kempe (Eds.): *Wissen im Netz. Botanik und Pflanzentransfer in europäischen Korrespondenznetzen des 18. Jahrhunderts* (Berlin, 2008), 91–112, where the importance of translations is highlighted.

36. Martin: “Paeans to progress”, 297–313. We also learn on p. 303 that in the period 1737–1807 no fewer than fifty English works on agriculture were translated directly into German.

37. Martin: “Paeans to progress”, 305.

38. For an overview of Thunberg’s travels in Japan, see Skuncke: *Carl Peter Thunberg* and “Carl Thunbergs japanska resa i 1770- och 1780-talets medier” in *Sjuttonhundratalet* 4 (2008), 44–62, and Bertil Nordenstam (ed.): *Carl Peter Thunberg. Linnean, resenär, naturforskare* (Stockholm, 1993).

39. Thunberg’s encounter with and image of Japan is detailed extensively in Jung: *Kaross und Kimono*, 153–217.

40. Karl Meier-Lemgo: “Kaempfer, Engelbert” in *Neue Deutsche Biographie*, 10 (1974), 729. Jung: *Kaross und Kimono*, 27–28.

41. Jung: *Kaross und Kimono*, 75–79.

42. Jung: *Kaross und Kimono*, 76, and *Neueste Critische Nachrichten* (52) 1784.
43. Ernst Mummenhoff: “Murr, Christoph Gottlieb” in *Allgemeine Deutsche Biographie* 23 (Leipzig, 1886), 76–80. See also Murr’s treaty on Japan and China, “Beyträge zur Naturgeschichte von Japan und Sina” in *Der Naturforscher*, 7 (1775), 1–51.
44. Thunberg to Murr, 9 January 1792, Bayrische Staatsbibliothek München (subsequently BSB). Murr’s letter to Thunberg was dated 29/10/1791, Uppsala Universitetsbibliotek (subsequently UUB).
45. See also Marie-Christine Skuncke: “Suède, Europe, Japon. Le botaniste Carl Peter Thunberg sur le marché international” in Bret and Chappey (Eds.): *Traduire entre savoirs et pouvoirs. Pratiques et enjeux scientifiques, intellectuels et politiques de la traduction*, 1660–1840 (Paris, 2014).
46. On Dandré, see Skuncke: *Carl Peter Thunberg*, 263–270.
47. Andreas Önnersfors: *Svenska Pommern. Kulturmöten och identifikation 1720–1815* (Lund, 2003), 299.
48. The figure, which has to be substantiated by future research, is based upon a calculation of translated and reviewed titles in the educated journals of Swedish Pomerania as well as my pilot study related to Swedish coverage in the German press.
49. Mattias Persson: *Det nära främmande. Svensk lärdom och politik i en tysk tidning 1753–1792* (Uppsala, 2009). References to Thunberg on pages 62, 66, 131, 133–134 and 136.
50. Thunberg to Murr, 9 January 1792. BSB.
51. On the translations, see Eberhard Friese: “Leben und Wirken Carl Peter Thunbergs” in Friese (ed.): *Reise durch einen Theil von Europa, Afrika und Asien hauptsächlich in Japan in den Jahren 1770 bis 1779*, vol. 1 (Heidelberg, 1991) xxiii–xxviii, which is a reprint of the entire travelogue. See also Jung: *Kaross und Kimono*, 12–13 and 76–79.
52. Skuncke: *Carl Peter Thunberg*, 264–266, where Dandré’s contacts with Groskurd are outlined and it is mentioned that Sprengel’s translation served as the original for an abridged French version.
53. Groskurd’s biography is treated for the first time in *Das gelehrte Teutschland*, Georg Christoph Hamberger and Johann Georg Meusel (eds.), vol. 1 (Lemgo, 1796), 675–678, followed by Dietrich Hermann Biederstedt, *Nachrichten von dem Leben und den Schriften neuvorpommerisch-rügenschers Gelehrten seit dem Anfange des achtzehnten Jahrhunderts bis zum Jahr 1822* (Greifswald, 1824), 73. Here also a bibliography of his fifteen publications. The date of the printing of Thunberg’s travels is given as 1792 and 1793. Theodor Pyl: “Groskurd, Christian Heinrich” in *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 9 (Leipzig, 1879), 743–744.
54. Johann Georg Meusel: *Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen teutschen Schriftsteller*, vol. 4 (Leipzig, 1804), 388–390.
55. Ernst Heinrich Zober: *Urkundliche Geschichte des Stralsunder Gymnasiums von seiner Stiftung 1560 bis 1860*, part V, 1755–1804 (Stralsund, 1860), 42–44.
56. On the Björnsthål travelogue and its German translation in Andreas Önnersfors: “Die Verbindungen zwischen Schweden und dem Osmanischen Reich” in Schmidt-Haberkamp (ed.): *Europa und die Türkei im 18. Jahrhundert* (Göttingen, 2011), 261–276. Meusel, *Lexikon*, 389.
57. Reviewed by Möller in *Neueste Critische Nachrichten* 16 (1784), 121–124; 18 (1784), 140–142. See also the comprehensive summary in *Der Teutsche Merkur* 1 (1784), 97–120. Here it emerges that Sparrman’s travelogue was published by Spener in Berlin with

a preface by Georg Forster. Further summaries of the translation in *Allerneueste Mannigfaltigkeiten* 1785, 301–308 and 600–663.

58. See Eduard Wunschmann: “Sprenkel, Kurt Polykarp”, in *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 35 (Leipzig, 1893), 296–298 and “Voß, Christian Friedrich” in *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 40 (Leipzig, 1896), 329–331.

59. *Allgemeine Deutsche Bibliothek*, 87 (1789), 446–447 and *Neueste Critische Nachrichten* 6 (1793), 43 and *Neue Allgemeine Deutsche Bibliothek*, 6 (1793), 70–74; vol. 8, 486–489. See also *Georg Forsters Werke*, vol. 15 (Berlin, 1981), 173 and 444–45.

60. Alfred Dove: “Forster, Johann Reinhold” in *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 7 (Leipzig, 1878), 166–172. Kurt Polykarp Sprenkel has no family ties and is not to be confused with Matthias Christian Sprenkel (1746–1803), who was, with his father-in-law and brother-in-law Reinhold Forster and Georg Forster (1754–1794), respectively, the co-editor of a great deal of travel literature. Friedrich Ratzel: “Sprenkel, Matthias Christian”, in *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 35 (Leipzig, 1893), 299–300. M. C. Sprenkel was the son of a merchant from Danzig who had moved to Rostock. Connections to the Forster family perhaps originated in contacts made in Danzig. Jörn Garber: “Georg Forster”, in Vierhaus and Bödeker, *Biographische Enzyklopädie der deutschsprachigen Aufklärung* (München, 2002), 91

61. *Magazin von merkwürigen neuen Reisebeschreibungen aus fremden Sprachen übersetzt und mit erläuternden Anmerkungen begleitet*, vol. 7 (Berlin, 1792), part I, X.

62. In the language of the printers of the time. The abridged version was printed on alphabetically marked sheets A – O 5 and hence appears to be a reduction by more than two thirds of the Swedish original.

63. *Magazin von merkwürigen neuen Reisebeschreibungen aus fremden Sprachen übersetzt und mit erläuternden Anmerkungen begleitet*, vol. 7 (Berlin, 1792), part II, III. See also Jung: *Kaross und Kimono*, 79–80.

64. *Magazin von merkwürigen neuen Reisebeschreibungen aus fremden Sprachen übersetzt und mit erläuternden Anmerkungen begleitet*, vol. 7 (Berlin, 1792), part II, IV. See also Jung: *Kaross und Kimono*, 79–80.

65. *Magazin von merkwürigen neuen Reisebeschreibungen aus fremden Sprachen übersetzt und mit erläuternden Anmerkungen begleitet*, vol. 7 (Berlin, 1792), part II, V. See also Jung: *Kaross und Kimono*, 79–80 and the entire chapter 95–152, where Thunberg’s African episode is outlined extensively. An excellent overview of and comparison between different travelogues about the Cape and its inhabitants is offered by Gunnar Broberg: “Världens ändpunkt och vändpunkt – Thunberg vid Kap”, in Nordenstam: *Carl Peter Thunberg*, 57–85.

66. Georg Forster to Johann Karl Phillip Spener, 31 August 1789 in *Georg Forsters Werke*, 331.

67. Skuncke: *Carl Peter Thunberg*, 184.

68. Reinhold Forster to Carl Peter Thunberg, 10 April 1787. UUB.

69. Georg Forster to Carl Peter Thunberg, 3 August 1788, *Georg Forsters Werke*, 170–72; the commentary on 443–444.

70. In *Neue Allgemeine Deutsche Bibliothek*, vol. 15, 1795, 244. An extensive, uncommented extract was also published in the periodical *Magazin für das Neueste aus der Physik und Naturgeschichte*, vol. 8:2, 1792, 44–55, the origin of which is unknown.

71. Such as in Murr’s letter to Thunberg, 29 October 1791, UUB, where he criticized Voß’s enterprise.

72. “Deneke, Carl Henrik”, in *Svenska och finska medicinalverkets historia 1683–1812*,

part 3 (Helsingfors, 1893), 703. Alfred Bernhard Carlsson: *Uppsala Universitets Matrikel II. 1750–1760* (Uppsala, 1925), 70. Deneke had studied medicine in Stockholm and Uppsala and may have made Thunberg's acquaintance there or in Stralsund during his return journey to Sweden in 1779. A letter from 1785 mentions that Deneke acted as Thunberg's aide, distributing his *Flora Japonica* and corresponding with German botanists, Deneke to Thunberg, 1 February 1785, UUB.

73. Haude and Spener had commenced their activities already in the early seventeenth century. The standard work on its history remains Konrad Weidling: *Die Haude & Spenersche Buchhandlung in Berlin in den Jahren 1614–1890* (Berlin, 1902).

74. Spener to Thunberg, 17 July 1788, UUB.

75. In the above-quoted letter Thunberg to Murr, 9 January 1791, BSB.

76. Spener to Thunberg, 17 July 1788, UUB.

77. Spener to Thunberg, 26 August 1788, UUB.

78. Spener to Thunberg, 7 October 1788, UUB.

79. Georg Forster to Spener, 10 September 1788 in *Georg Forsters Werke*, 190–191 and 451.

80. Groskurd to Thunberg, 1 November 1788, UUB.

81. Spener to Thunberg, 11 November 1788, UUB.

82. Georg Forster to Spener, 14 January 1789 in *Georg Forsters Werke*, 242–243 and 471.

83. Georg Forster to Thunberg, 6 April 1789, in *Georg Forsters Werke*, 281–282.

84. Groskurd to Thunberg, 28 February 1789, Uppsala Universitetsbibliotek.

85. Groskurd to Thunberg, 25 April 1785, UUB.

86. Groskurd to Thunberg, 6 July 1789, UUB.

87. Groskurd to Thunberg, 14 August 1789, UUB.

88. Georg Forster to Spener, 17 August 1789 in *Georg Forsters Werke*, 329–330. Groskurd to Thunberg, 12 December 1789 and 13 February 1790; Groskurd to Thunberg, 12 and 26 December 1789; Spener to Thunberg, 16 January 1790; Groskurd to Thunberg, 16 May 1791; Spener to Thunberg, 27 September 1791; Groskurd to Thunberg, 14 February 1792. All quoted letters in UUB.

89. Spener to Thunberg, 17 September 1791, UUB.

90. Thunberg to Murr, 9 January 1792, BSB.

91. Groskurd to Thunberg, 9 June and 18 September 1792, UUB.

92. Groskurd to Thunberg, 16 October 1792, UUB.

93. Groskurd to Thunberg, 2 February 1792, UUB.

94. Groskurd to Thunberg, 4 April 1793, UUB. Groskurd mentions that he had sent the last part of the translation to Spener in late March.

Abstract

Unlocking translations as tools of scientific communication. The genesis of Thunberg's "Travels" in German 1788–1794 by Andreas Önnersfors, Docent, History of ideas, the Department of literature, history of ideas, and religion, University of Gothenburg.

Between 1770 and 1779 Carl Peter Thunberg (1743–1828), one of the so-called apostles of the renowned Swedish botanist Carl Linnaeus, carried out a scientific expedition, first through Europe and subsequently to South Africa, to Java, and finally Japan, one of the most secluded cultures in the world at the time. Given the early modern

popularity of travel literature in general and of scientific travel accounts in particular, it came as a surprise that his travelogue, promising the first new insights into an isolated exotic country for almost a century, did not appear until 1788. This was nine years after his return and furthermore, to the frustration of many, the travelogue was published in Swedish. Vernacularization was part of a programmatic popularizing shift in Swedish eighteenth-century science, but it came at the price of international outreach. Therefore, translations played a decisive role for the establishment and dissemination of Swedish science in Europe, yet their position as a tool of scientific communication is underexplored in the history of sciences. Moreover, the grand narratives of nature that were communicated by scientific travellers of the eighteenth century cannot be comprehended properly without also taking their linguistic dimensions (of transfer) into account. This article uncovers the intricate play behind the protracted birth of Thunberg's travel in German and is thus a contribution to a deeper understanding of the important relationship between translation and science as tools of transnational communication and dissemination of science.

Key words: Science and translation, eighteenth-century travelogues, Carl Peter Thunberg, book market, language and natural history.

Kalvbrässkontroversen

*Veterinärmedicinaren Elis Sandberg,
cancermedlet THX och skolmedicinen
i Sverige från 1952 till 1989*

MARIA BJÖRK*

I maj år 1952 kunde kvällstidningen *Expressen* berätta att en "[s]vensk forskare anser sig funnit nytt medel mot kräfta."¹ Forskaren var den disputerade veterinärmedicinaren Elis Sandberg (1910–1989) och cancermedlet kallade han för THX, en akronym för thymusextrakt. *Expressens* löpsedel blev inledningen på en lång och infekterad konflikt som involverade myndigheter, läkare, politiker, debattörer och inte minst hundratusentals patienter. Runt THX bildades en folkrörelse som blev ett gissel för myndigheter och skolmedicin i Sverige under drygt tre decennier. Men hur blev en veterinärmedicinare från Småland och ett injektionsextrakt tillverkat av kalvkörtlar epicentrum för en kontrovers av sådana mått? Och hur kunde konflikten bli så långdragen; vad drev den, och hur avslutades den?

Jag söker svaren på dessa frågor genom att analysera THX-kontroversen ur ett *samproduktionsperspektiv*. Sheila Jasanoff, som gjorde begreppet centralt för kontroversstudier, understryker att: "Scientific knowledge, in particular [...] embeds and is embedded in social practises, identities, norms, conventions, discourses and institutions – in short, all the building blocks of what we term the social".² Min analys av THX-kontroversen delar Jasanoffs utgångspunkter, men anlägger ett bredare fokus än många kontroversstudier. Fältets vetenskapsteoretiska inriktning fokuserade inledningsvis på konflikters faser och karaktär. Kontroversers uppkomst, mognad och avslut/stängning (begreppet stängning eller closure avser ingripande av en extern auktoritet) kartlades, och "verkliga" vetenskapliga konflikter skildes från "falska" och "vetenskapsbaserade" – intresset riktades alltså mot konflikternas karaktär snarare än deras sammanhang.³ Trots att kontroversorienterade undersökningar i dag ofta inkluderar sociala relationer och strukturer ligger fokus vanligtvis på kontroversens

* Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur, Linköpings universitet

objekt (som ett specifikt experiment eller läkemedel) och kontroversens omedelbart synliga konsekvenser (till exempel ändrad professionell praxis eller lagstiftning). Historiskt vaccinationsmotstånd och ny lagstiftning kring vaccinationer lyfts exempelvis fram i vetenskapsteoretikerna Margareta Hallbergs och Fredrik Bragesjös uttalat samproduktionsorienterade studie av den svenska konflikten kring MPR-vaccin.⁴ Ett annat studieområde är patientrörelsers organisering och struktur som utgör fokus för antropologen David J. Hess studier av konflikter kring alternativa cancerpreparat, medan det inomvetenskapliga sociala spelet beskrivs i Trevor Pinch och Harry Collins omfattande forskning kring konflikter inom naturvetenskapen.⁵

THX-kontroversen lämpar sig dåligt för snäva avgränsningar. Mellan 50 000 och 150 000 svenskar fick THX under den undersökta perioden. Enligt den Sifo-undersökning som Riksföreningen för thymusforskning lät genomföra 1976 trodde 65 procent av svenskarna att THX hade effekt. 13 procent trodde på Socialstyrelsens experter som hävdade att preparatet var verkningslöst.⁶ Kontroversen påverkade alltså samtida uppfattningar kring både medicin och myndigheter. Min utgångspunkt är därför ett bredare samproduktionsperspektiv än det gängse där jag kombinerar kontroversstudier med kontextualisering och medicinhistoriska perspektiv på sjukdomsbilder och spridningsprocesser. Fokus ligger inte på THX-kontroversens faser, även om de strukturerar framställningen, utan på hur konflikten speglade och förändrade förhållandet mellan medicin, myndighet och medborgare. Jag kommer att visa hur konflikten gav upphov till nya ideologiska positioner, påverkade politik och lagstiftning och förändrade förhållningssättet till patienter. THX-kontroversen var en omfattande medicinvetenskaplig konflikt, och just därför en del av den svenska efterkrigstidens historia.

För att läsaren lättare skall kunna orientera sig följer nedan en kort bakgrundsteckning över Elis Sandberg och THX, samt en presentation av det material jag byggt min analys på.

THX och Elis Sandberg

Elis Sandberg föddes 1910 i Jönköping, och utbildade sig till veterinär. Under utbildningen avled Sandbergs bror i tuberkulos, en händelse som fick Sandberg att börja grubbla över det medicinska problemet med motståndskraft: hur kom det sig att vissa människor som smittades med tbc avled, samtidigt som andra bärare av bakterien inte blev sjuka?⁷ Grubblerierna interfolierade hans forskarstudier i veterinärmedicin och han disputerade år 1949 på en avhandling om thymuskörtelns funktion hos nötkreatur.⁸ Sandbergs hypotes var att thymus, en endokrin körtel som

finns hos alla däggdjur inklusive människor, utgjorde nyckeln till motståndskraften.⁹

THX, extraktet som användes för att testa hypotesen, tillverkades genom att thymuskörtlar från nyslaktade kalvar maldes och blandades med vatten. Blandningen fick därefter stå, varpå flaskorna dekanterades. Vätskan tappades på glasflaskor och förvarades i kylskåp fram till användning. Thymuskörtlarna samlade Sandberg själv in från närbelägna slakterier.¹⁰ Exakt vad extraktet innehöll visste inte Sandberg, ett av målen han formulerade för sin forskning var att ta reda på detta.

Efter disputation arbetade Sandberg i några år som forskare. Han testade THX vid farmakologiska institutionen i Lund och fortsatte sedan försöken i Göteborg.¹¹ Sandberg avbröt dock samarbetet i Göteborg, ett mönster som skulle återkomma åtskilliga gånger under hans yrkesverksamma liv. Redan i början av 1950-talet upplevde sig Sandberg som motarbetad inom akademien, och han slutade söka anslag från Statens forskningsråd. I stället bosatte han sig i Aneby där han fick tjänst som veterinär, en tjänst han innehade och försörjde sig och sin familj på till 1964. Forskningen kring THX fortsatte han i egen regi.¹²

Kontroversen kring Sandberg och THX har genererat en stor mängd publicerad och opublicerad dokumentation. Under konfliktens gång utkom ett antal böcker varav merparten får betraktas som inlägg i den pågående debatten.¹³ Ett undantag utgörs av socialmedicinaren Anders Otterlands sociologiskt färgade kartläggning av patientrörelsen kring THX från 1966.¹⁴ Sandberg och THX blev en följetong i den svenska pressen, vilket gjort mängden pressklipp stor. Socialstyrelsen har arkivmaterial kring konflikten i två större poster: sju volymer ”Handlingar rörande THX” som innehåller dokumentation från Sandbergs mellanhavanden med Medicinalstyrelsen – som från 1968 uppgick i Socialstyrelsen – från 1950-talet och framåt, samt ytterligare sju volymer med material från den 1977 tillsatta ”THX-utredningen”.¹⁵ Slutligen finns också Sandbergs och THX-klinikernas arkiv: cirka 400 volymer brev från patienter, journaler, dokumentation från myndigheter, polisutredningar, korrespondens och material från Riksföreningen för thymusforskning (THX-patienternas förening).¹⁶ Sandbergs och THX-klinikernas arkiv är dock ännu endast grovsorterat och saknar i skrivande stund förteckning.

Jag har använt mig av de debattböcker som publicerades under konfliktens gång, Socialstyrelsens arkiv samt Sandbergs eget arkiv. Beträffande pressklipp har jag begränsat mig till Sigtunastiftelsens klipparkiv, som omfattar svensk dags- och kvällspress.¹⁷ Journalisten Göran Engströms bok *THX-doktorn Elis Sandberg. Mannen som aldrig gav upp* från 2007 har använts i orienterande syfte.¹⁸

Kontroversrecept: i laglöst land med dystra utsikter

Upprinnelsen till konflikten kring THX kan alltså dateras till den 26 maj 1952, när *Expressens* löpsedel kunde berätta att en svensk forskare ansåg sig ha funnit ett nytt medel mot kræfta.¹⁹ THX hade då redan prövats på barn med leukemi: en god vän till Sandberg var biträdande överläkare vid ett närbeläget sjukhus, och enligt Sandbergs egen beskrivning föreslog denne att de skulle testa THX.²⁰ Förfarandet kan tyckas oetiskt; huruvida patienterna tillfrågats framgår inte, och de risker som kunde tänkas vara förknippade med att testa ett okontrollerat preparat på människor nämns bara i förbigående i Sandbergs redogörelse för försöken.²¹ I samtiden var dock detta sätt att pröva nya cancerpreparat vanligt. Specifika tillstånd för att testa nya behandlingsmetoder krävdes inte, och patienterna (och, när det rörde sig om barn, deras föräldrar) informerades i förbigående, om alls.²²

Randomiserade kontrollstudier, i dag standard vid testning av läkemedelssubstanser, hade inte heller fått genomslag. De introducerades i början av 1950-talet men i Sverige som i de flesta andra länder dröjde den praktiska tillämpningen.²³ För prövning av läkemedel för den svenska marknaden måste tillverkaren sedan 1934 söka registrering hos Medicinalstyrelsen och i ansökan visa att preparatet var säkert och effektivt. Men registreringsbesluten baserades, med dåvarande medarbetaren och sedermera generaldirektören Barbro Westerholms ord, ”mer på fallbeskrivningar och beprövad erfarenhet än på vetenskap” och de prövningar som låg till grund för registreringsansökningar utfördes i tillverkarens regi.²⁴ Först 1964, i kölvattnet av neurosedynskandalen, infördes anmälningsplikt för läkemedelsprövning.²⁵ Bakom de formaliserade kraven på registrering av läkemedel fanns alltså en oreglerad sfär där potentiella läkemedel kunde testas under mycket olika omständigheter. Den stegvisa prövning som i dag sker föregicks av en situation där de involverades erfarenheter, preferenser och tillgång till försöksobjekt styrde prövningarnas och ansökningarnas utformning. I denna informella och i realiteten oreglerade sfär kunde THX testas på dödligt sjuka patienter.

Medicinalstyrelsen uppmärksammade formellt THX för första gången 1953. Assistentläkare N. Liedberg från lasarettet i Borås skrev ett brev till styrelsen i syfte att få klarhet i hur han som läkare skulle förhålla sig till en patient som frågat efter THX-behandling.²⁶ Brevet är illustrativt för en osäkerhet som präglade 1950-talets läkarroll i relation till stat och myndigheter. Å ena sidan förordade myndigheterna mer centralstyrning genom reformer som den allmänna sjukförsäkringen 1955 och landstingens utökade ansvar för sjukhusvården 1960. Å andra sidan ville de även se

en mindre auktoritativ och mer socialt inriktad läkare.²⁷ Läkarkåren som helhet var kritisk mot förändringarna, vissa gick så långt att de varnade för en ”socialisering” av sjukvården där läkaren skulle förvandlas till statstjänsteman.²⁸

Medicinalstyrelsen meddelade assistentläkare Liedberg att THX prövats av en professor Strandquist och att någon effekt inte hade kunnat fastslås. Då hade Sandberg på eget initiativ sänt in en redogörelse för sina försök till myndigheten (av dokumentationen framgår dock inte om han kände till Liedbergs brev). Någon rekommendation kring hur Liedberg skulle agera i det enskilda fallet lämnade styrelsen inte.²⁹

Brevet från Liedberg utgör ett undantag i Medicinalstyrelsens dokumentation kring THX från 1950-talet. De flesta läkare tog inte vägen över myndigheten, utan etablerade kontakt direkt med Sandberg. Han hävdade senare att han samarbetat med omkring 2000 läkare i Sverige under 1950-talet.³⁰ Praktiskt gick det hela till så att läkare kontaktade Sandberg och bad om THX för patienters räkning, varpå Sandberg försåg dem med extraktet gratis mot löfte om att få upplysningar om behandlingens resultat. Av brev till Sandberg att döma var hans läkarkontakter under 1950-talet skiftande, och gällde allt från korta förfrågningar kring enskilda patienter till mer öppet hållna brev med förfrågningar och förslag om vetenskapliga samarbeten.³¹

Korrespondensens skiftande karaktär belyser det läge cancerforskningen befann sig i. Cancer blev under 1940- och 50-talet en av de vanligaste dödsorsakerna, samtidigt som framstegen inom cancerbehandling gick långsamt i jämförelse med den explosionsartade utveckling som behandling av infektionssjukdomar genomgick.³²

Efter brevet från Liedberg 1953 inledde Medicinalstyrelsen en egen, större undersökning av THX. Man vände sig direkt till de läkare och forskare som använt extraktet och bad dem inkomma med utlåtanden kring resultaten. Utlåtandena visar att THX prövats bland annat vid Jubileumskliniken i Göteborg, Radiumhemmet i Stockholm och vid flera av landets andra större cancerkliniker. Resultaten var övervägande negativa – någon effekt av THX ansåg sig inte de tillfrågade experterna ha funnit.³³ Dock fanns tveksamheter. I några fall pekade experterna på att vad som såg ut som effekt kunde bero på att en felaktig diagnos ställts från början. I andra fall vidgick de att patientens allmäntillstånd förbättrats dramatiskt, även om ingen effekt på cancercellerna kunde upptäckas.³⁴

Då Medicinalstyrelsen i en skrivelse till Sandberg informerade om utlåtandet år 1957 skrev man följande:

Medicinalstyrelsen finner det föreliggande utredningsmaterialet entydigt visa, att preparatet icke har någon botande effekt på cancer och därmed

jämförliga blodsjukdomar. De enstaka subjektiva förbättringar, som redovisats, kunna enligt styrelsens mening icke tillmätas bevisvärde för hävande av symtomatisk effekt. Styrelsen kan emellertid på föreliggande material ej helt utesluta att medlet stundom kan ha en viss övergående sådan effekt.³⁵

Utlåtandet offentliggjordes i en kommuniké till landets läkare. Sandberg accepterade inte kritiken stillatigande, tvärtom. I en skrivelse till Justitieombudsmannen anklagade Sandberg de inblandade experterna för fusk: han menade att man i förväg bestämt sig för att THX var verkningslöst, varför patienters diagnoser ändrats, och att man medvetet bortsett från de förbättrade fallen.³⁶ Dessutom kritiserade Sandberg utredningen då den enbart baserades på utlåtanden från några forskare, samtidigt som de journaler han själv sänt in inte hade behandlats.³⁷

I detta skede, år 1957, var konflikten kring THX tämligen avgränsad: den rörde främst aktörer i en vetenskaplig sfär. Konflikten gällde *tolkningsflexibilitet*. Vetenskapsteoretikerna Fredrik Bragesjö och Margareta Hallberg påpekar att tolkningsflexibilitet utgör en aspekt av de flesta vetenskapliga konflikter. Eftersom vetenskapliga teorier är underdeterminerade, och inte logiskt kan bestämmas av data, är alltid flera tolkningar möjliga. Det är till exempel möjligt att invända att urvalet inte är tillräckligt eller felaktigt i relation till den slutsats som dras.³⁸ Sandberg hävdade 1957 en kombination av båda: urvalet var enligt honom avsett att motbevisa THX effekt, och hade dessutom manipulerats i så måtto att diagnoser ändrats i efterhand.

Sandberg författade en skrivelse till Medicinalstyrelsen, där han uppmanade myndigheten att ta konsekvensen av sin kommuniké och förbjuda THX-behandling. Styrelsen svarade dock att "[i] den mån extraktet icke används för forskningssyfte ankommer det på vederbörande läkare själv att liksom vid all läkarbehandling avgöra, om medlet bör komma till användning eller ej."³⁹ Sandbergs skrivelse tryckte alltså på en öm punkt för både läkarkåren och Medicinalstyrelsen: var gick egentligen gränsen mellan läkarens professionella autonomi och myndighetens reglering, nu när sjukvården var föremål för omfattande reformer? Konkret innebar läget att THX hade underkänts vetenskapligt, men det stod läkare fritt att använda det i terapeutiskt syfte.

Spänningen mellan Sandberg och Medicinalstyrelsen kan kopplas till synen på alternativ medicin. Under 1900-talets första hälft fanns i Sverige en relativt stor flora av alternativmedicinska behandlingar och gränserna till det skolmedicinska var oskarpa: i realiteten hade vissa alternativmedicinska utövare fungerat som avlastning för en skolmedicin som präglats av platsbrist, läkarbrist och inte minst av en avsaknad av effektiva behandlingsmetoder.⁴⁰ Vid seklets mitt hade dock ett arbete med att rensa upp i

det alternativmedicinska fältet inlets.⁴¹ Ett motiv var den optimism som knöts till skolmedicinen: nu, menade man från politiskt och medicinskt håll, hade medicinen nått den punkt där den hade kapacitet och terapeutiska möjligheter att hjälpa alla vårdbehövande på bästa sätt. Det var dock en sanning med modifikation: då som nu fanns många sjukdomstillstånd där skolmedicinen saknade effektiva behandlingsmetoder. Vid cancer utgjordes behandlingen under 1950-talet i princip av kirurgi och strålning, vilket gjorde en stor del av alla cancerdiagnoser till dödsdomar, även om tidsaspekten var varierande.⁴² Recidiverande cancer, tumörer som inte gick att avlägsna kirurgiskt eller bestråla, innebar en mycket dålig prognos. Många av de patienter som fick THX-behandling skulle ändå dö (vilket Sandberg senare lyfte fram då han diskuterade de tidiga leukemiförsöken) varför även ett oprövat preparat var bättre än ingenting.⁴³ Jag menar att patienternas hopplösa situation, parallellt med den krympande tillgången till alternativmedicinska behandlingar sannolikt skapade incitament för läkarbehandling med oprövade preparat, incitament som i den ovan diskuterade situationen av oklar lagstiftning, medicinsk praxis för läkemedelsprovning och läkarnas självbestämmande skapade förutsättningar för THX.

Farsartad upptrappning 1960–1964: Vem är det som bestämmer?

Karolinska Institutets lärarkollegium avlämnade i december 1959 ett rakt igenom negativt utlåtande om THX.⁴⁴ Lärarkollegiet hade kallats in av Medicinalstyrelsen mot bakgrund av den kritik som riktats mot 1957 års provning, och tanken var att en vetenskaplig instans obunden till styrelsen skulle inge större förtroende än myndighetens egna experter.⁴⁵ Detta försök att stänga konflikten kring THX misslyckades. Sandberg kritiserade också KI:s utredning och menade att även KI hade valt bort vissa fall och dessutom inte undersökt primärmaterial.⁴⁶ Nu fick kritiken ännu större genomslag då han samtidigt meddelade att han avsåg sluta skicka THX till läkare runtom i landet och i stället skulle ägna sig åt egen forskning på möss.⁴⁷ Upprörda patienter skrev brev och insändare där vissa riktade sig direkt till regeringsföreträdare.⁴⁸ Sandberg hade tidigare genomgående hävdade att behandlingen av patienter endast var ett led i hans forskning, men hotet att sluta skicka THX illustrerar att han förmodligen var väl medveten om att THX från patienters och läkares perspektiv var ett behandlingsalternativ.

Medierapporteringen kring THX, som under större delen av 1950-talet behandlat konflikten mellan Sandberg och Medicinalstyrelsen, kom mot decenniesskiftet att alltmer fokusera på enskilda fall. "Fallet Birgitta" är

1959–60 rörde en fyraårig flicka med en elakartad tumör bakom ögonen, och blev en följetong i Stockholmspressen.⁴⁹ Birgittas föräldrar tvekade inför en operation som skulle kosta flickan synen men förhoppningsvis rädda hennes liv, och vände sig som en sista utväg till Sandberg. Fallet Birgitta följdes av fler, och den 4 februari 1960 krävde *Aftonbladet* en ny utredning om THX:

Det kan inte vara rätt mot dödssjuka människor att låta de hetsiga diskussionerna fortsätta. Inte heller mot de många läkare som står villrådiga i brist på klara besked. [...] Efter den senaste tidens uppgifter har cancer-sjuka människor hört av sig med berättelser om hur THX har räddat deras liv. – En ny, objektiv utredning måste göras om THX! Läkarna kräver det. De sjuka människorna kräver det. Svenska folkets nedärvda respekt för den ohyggliga sjukdomen kräver det.⁵⁰

Aftonbladets formuleringar illustrerar hur den konflikt som tidigare varit en angelägenhet främst för Medicinalstyrelsen och involverade forskare och läkare hade eskalerat betydligt. Samtidigt som THX glidit från en professionell forskningsfär, och mot en mer utpräglat behandlingsinriktad användning, hade konflikten kring THX rört sig ut i ett mer offentligt sammanhang. Värt att notera är att *Aftonbladet*, precis som Sandberg tidigare, misstänkliggjorde myndigheter och expertis. För kravet på ”objektivitet” stod patienter, läkare och det svenska folket, mot experter och myndigheter.⁵¹ Såväl konkurrenten *Expressen* som de stora morgontidningarna förhöll sig dock kritiska mot THX och förordade experternas hållning.⁵² Att *Aftonbladet* beskrev läkarna som ”villrådiga” var dock signifikativt: de hålrum som fanns i regelverk och lagstiftning hade skapat en situation där sjuka människors tillgång till THX-behandling varierade.⁵³ Den självständighet läkarna hade beträffande medicinska bedömningar i det *individuella* fallet kolliderade i THX-frågan med vad som mot decenniets slut kunde urskiljas som en *grupp* patienter med enhetliga krav.

I mars 1960 behandlades ”THX-frågan” i riksdagen.⁵⁴ Debatten som följde var stormig, men utmynnade i att inrikesministern biföll interpellationens förslag: att Elis Sandberg skulle beviljas tjänstledigt från sin tjänst som distriktsveterinär för att sammanställa det forskningsmaterial han menade sig ha, och presentera detta på ett sätt som kunde granskas vetenskapligt.⁵⁵ Därmed skulle förhoppningsvis de kvarstående frågetecknen kring THX rätas ut.⁵⁶ Stängningsförsöket från KI torpederades alltså av inrikesministern då han öppnade för ännu en vetenskaplig granskning av preparatet.

Interpellationssvaret och riksdagsdebatten illustrerar det spänningsförhållande som karaktäriserat det medicinska fältet och dess gränsområden, främst då alternativmedicinen, i Sverige under 1900-talet.

Medicinalstyrelsen och dess experter har varit en relativt självständig aktör, och har ofta intagit en radikal position i förhållande till riksdag och regering.⁵⁷ Läkarkåren och Medicinalstyrelsen har ofta varit på kollisionskurs, då läkarkåren velat värna yrkets autonomi och Medicinalstyrelsen drivit på för reglering. Riksdagen däremot har, och gör så än i dag, kanaliserat en mer folklig opinion och intagit en mer tillåtande hållning gentemot exempelvis alternativmedicinska behandlingsmetoder och kontroversiella diagnoser.⁵⁸

Utvecklingen fram till denna punkt hade inneburit att ett antal faktorer tillsammans skapat förutsättningar för THX. Konflikten som den utvecklades omkring 1960 knöt explicit an till osäkerheter och diskrepanser i det svenska samhället, och gav dem konkretion. Frågor som hamnade i förgrunden var: vem hade makten över den medicinska sfären? Hur förhöll sig expertisens ståndpunkter till läkarnas? Hur långt sträckte sig läkarens autonomi? Och, kanske viktigast, vad kunde patienter och medborgare förvänta sig, och av vem? Via THX synliggjordes problematiska aspekter av den svenska medicinens löften, sjukvårdens strukturer och läkarnas position, samtidigt som medicinens, myndigheternas och läkarnas agerande tillsammans skapade konflikten.

Åren mellan 1960 och 1964 karaktäriserades av många turer kring Sandberg och THX. Sandberg tackade först nej till inrikesministerns erbjudande.⁵⁹ Därpå tackade han ja, för att sedan tacka nej igen då han ansåg att de forskare som skulle ingå i prövningen inte var objektiva.⁶⁰ Detta fick Medicinalstyrelsens generaldirektör Arthur Engel att personligen försöka hitta forskare intresserade av att samarbeta med Sandberg.⁶¹ Tillverkningen och distributionen av THX fortgick dock, om än med vissa avbrott.⁶² Patienter och läkare fortsatte att vända sig till myndigheterna för anvisningar om hur de skulle agera kring extraktet.⁶³ Vissa patienter vände sig direkt till Socialdepartementet, varpå företrädare för departementet skrev till Sandberg med förfrågningar om tillverkningen skulle återupptas.⁶⁴ Förvecklingarna, som bitvis var kaotiska, belyser de komplexa relationer som rådde mellan svenska myndigheter och styrande organ: Medicinalstyrelsen hamnade på kollisionskurs med Inrikesdepartementet, inrikesministern jagade via egna och Medicinalstyrelsens kontakter forskningsmässiga samarbetspartners åt Sandberg, och Socialdepartementet förhörde sig om THX-tillgången. Den implicita fråga om vem det var som bestämde, ställd av Sandberg, patienter och läkare, tycktes befogad.

Sandberg sammanställde till slut sitt patientmaterial och presenterade det i skriften *Contribution to the physiology of the thymus. Clinical trials with thymus extract THX*.⁶⁵ Redovisningen var från början tänkt att publiceras i en vetenskaplig tidskrift men manuskriptet refuserades och Sandberg utgav skriften själv.⁶⁶ Sandberg hävdade att refuseringen berodde på att

Medicinalstyrelsen intrigerat mot honom och ville se hans forskning stoppad. Refuseringsbrevet håller dock en vänlig ton och pekar på brister i det vetenskapliga hantverket som skäl till avslaget.⁶⁷ Medicinalstyrelsen sände skriften för utvärdering till professorerna Stig Björkman och Lars Gunnar Larsson. De förklarade den sakna vetenskapligt värde då Sandbergs kriterier för effekt i alltför hög grad byggde på patienternas subjektiva upplevelse, och inte heller kunde kontrolleras mot ett primärmaterial.⁶⁸ Dessutom hade Sandberg inkluderat de försök han gjort med THX på patienter med sjukdomar som diabetes, angina pectoris och prostatabesvär i redovisningen, vilket föranledde ytterligare kritik.

Samtidigt hårdnade inställningen till THX centralt inom läkarkåren: två läkare som använt THX i sin behandlingsverksamhet ställdes inför Läkarförbundets disciplinnämnd 1963, en av dem varnades.⁶⁹ Tveksamheten mot att befatta sig med THX ökade, vilket ytterligare försvårade för patienterna.⁷⁰ Parallellt med det uteblivna forskningsarbetet och den skarpa kritik som riktades mot presentationen av forskningsresultat tycks patienternas situation ha varit orsaken till att Sandberg startade behandlingsverksamhet med THX i egen regi.

Under perioden 1960–1964 transformerades alltså den oklarhet kring regler, lagstiftning och patienters rättigheter som utgjort THX förutsättningar, till ett problem med THX i centrum. Myndigheternas försök till stängning av konflikten misslyckades, då stängningsförsöken indirekt ogiltigförklarades av andra auktoriteter. Konflikten trappades upp då den simultant belyste och drev fram olika positioneringar i relation till patienters krav och förväntningar.

Konfrontation och expansion: Aneby-kliniken, åtalen mot Elis Sandberg och patientföreningen

Öppnandet av THX-kliniken den 1 juli 1964 i Aneby inledde en ny fas i historien om THX, mot en förändrad medicinsk bakgrund. Neurosedynskandalen, som inleddes 1961, brukar lyftas fram som den händelse som fick myndigheter i hela västvärlden att omvärdera den optimistiska syn på läkemedel som präglat såväl medicinen som samhället som helhet.⁷¹ I Sverige sammanföll skandalen med en växande kritik av sjukvården generellt. Den ambition att bygga bort sjukdom och ohälsa som präglat 1950-talet hade visat sig svår att realisera: trots en omfattande utbyggnad av sjukvården tycktes inte behoven minska, tvärtom.⁷² Parallellt märktes en sviktande tilltro till den befintliga expertisen, till exempel då LO år 1964 anställde en egen medicinsk expert i stället för att som tidigare förlita sig på sjukassans.⁷³

Med öppnandet av THX-kliniken i Aneby sommaren 1964 flyttade THX ut ur den skolmedicinska sjukvårdssfären. Patienter kunde nu på eget bevåg söka kontakt med Sandberg och den grindvaktfunktion läkarna tidigare haft försvann. Redan inledningsvis fanns gott om patienter. Ett förhörsprotokoll från den polisutredning som startade strax efter klinikkens öppnande anger patientantalet till 150 om dagen.⁷⁴ I november 1965, ett drygt år efter öppnandet, uppgick personalen till 25 personer och ytterligare 125 personer arbetade med att ge THX-injektioner i lokala THX-föreningars regi ute i landet.⁷⁵ Enligt socialmedicinaren Anders Otterland, som genomförde en omfattande kartläggning av ”THX-rörelsen” 1965–66, hade patienterna på Anebykliniken inte bara cancer, utan också olika kroniska sjukdomar som diabetes, svårbehandlade tillstånd som värk i muskler och leder, förslitningstillstånd och lättare psykiska besvär. Bland THX-patienterna fanns samtidigt många med diagnoser som medicinen vid denna tid kunde behandla framgångsrikt, och dessutom patienter med oklara eller till synes banala diagnoser.⁷⁶

Öppnandet av Anebykliniken och avlägsnandet av läkarnas grindvaktfunktion möjliggjorde alltså både en ökning av antalet *patienter* och en ökning av antalet THX-behandlade *diagnoser*. Tillströmningen av THX-patienter illustrerar därmed ett generellt problem för modern medicin: den kan inte alltid få patienten att känna sig frisk, även om den sjukdom patienten lidit av är färdigbehandlad. Medicinska antropologer talar om skillnaden mellan *disease* (den verifierbara sjukdomen) och *illness* (upplevelsen av sjukdom).⁷⁷ Mellan det objektivt verifierbara och det subjektivt upplevda finns alltså ett avstånd. Medicinshistorikern Karin Johannisson har beskrivit hur avståndet tycks utgöra en grogrund för så kallade ”kultursjukdomar”: diagnoser som fångar upp svårsmätbara symtom och patienter som anser sig lida av dem.⁷⁸ Kultursjukdomens signum är att den behövs: den fyller ett kulturellt tomrum, skapar möjlighet att hantera, kanalisera och diskutera vaga symtom på att något är fel.⁷⁹ THX-patienterna kan betraktas ur ett liknande perspektiv. I fallet THX tillgängliggjordes ett behandlingsalternativ, och plötsligt manifesterade sig en patientgrupp med symtombilder som svarade på preparatet i stället för på de behandlingsalternativ skolmedicinen erbjöd.

En aspekt av THX-verksamhetens snabba expansion i samtiden handlar således om medicinens kredibilitet. Vetenskapssociologen Thomas Gieryn menar i sitt klassiska verk *Cultural boundaries of science* att vetenskapens kredibilitet avgörs *downstream*; i sociala och lekmanamässiga sammanhang snarare än som en direkt konsekvens av vetenskapens interna värderingssystem.⁸⁰ Tesen får speciella implikationer för medicinen. Lekmän kan svårtigen ta ställning till vetenskapliga rön inom exempelvis kärnfysik eller astronomi: här avgörs lekmannens uppfattning av medierade fram-

ställningar. Men de flesta människor har egen erfarenhet av att vara sjuk, eller av att ha någon närstående som är det. Alla löser förr eller senare, med Susan Sontags formulering, medborgarskap i de sjukas rike.⁸¹ Med andra ord: människors tilltro till medicinen är åtminstone delvis kopplad till den egna erfarenheten, den egna upplevelsen. ”Missnöje med sjukvårdens nuvarande tillstånd” var enligt Otterlands undersökning ett uttalat motiv för patienter att söka sig till Aneby.⁸² Information om THX spreds via samtidens sociala nätverk: man hörde talas om det via vänner och bekanta, eller via media.⁸³ Personliga vittnesbörd och erfarenheter ställdes mot den medicinska expertisens och myndigheternas generella uttalanden, i en kontext där parallella skeenden –neurosedynskandalen till exempel – underminerade expertisens och myndigheternas trovärdighet. I relation till en sjukvård som alltmer framstod som byråkratisk, kall och oempatisk, och en medicinsk vetenskap som visat sig potentiellt farlig, framstod Elis Sandberg och THX för många som ett bättre alternativ.

Patienterna engagerade sig starkt för Sandberg och THX. I juni 1965 startades vid ett opinionsmöte Riksföreningen för thymusforskning, en patientförening med det uttalade syftet att stödja Elis Sandberg och THX.⁸⁴ I juli samma år övergick kliniken i Aneby till att drivas i Riksföreningens regi, nu formellt som forskningsinstitut, och en läkare anställdes som klinikchef. Patientföreningen profilerade sig snabbt som en rörelse i opposition mot expertvetenskapen i allmänhet och Medicinalstyrelsen och socialdemokratin i synnerhet. Den omedelbara bakgrunden till Riksföreningens bildande var den turbulens som blivit resultatet av klinikkens öppnande. Behandlingsverksamheten med THX hade ditintills undandragit sig juridiska konsekvenser, dels på grund av att ansvaret fallit på administrerande läkare, dels på grund av att inga pengar hade varit inblandade: THX hade varit gratis. När Anebykliniken och dess filialer slog upp portarna initierade Medicinalstyrelsen omedelbart en polisutredning kring frågan om Sandberg gjort sig skyldig till brott mot läkarbehörighetslagen, då han börjat ta betalt.⁸⁵ Förundersökningen gav dock inget resultat, och lades ner.⁸⁶ Medicinalstyrelsens motdrag var att begära en komplettering för att utröna om Sandberg gjort sig skyldig till brott mot läkemedelsförordningen då han tillverkade THX, och om verksamheten enligt myndigheten därmed kunde betraktas som yrkesmässig.⁸⁷ Sandbergs menade att han var trakasserad: ”Här bedriver jag min jättelika hjälpverksamhet och så kommer det en liten tjänsteman från Jönköping och talar om åtal. Han måste vara styrd av herrarna i Stockholm.”⁸⁸

Riksföreningen riktade in sig på att försöka påverka politiker till förmån för Sandbergs sak. I april 1966 organiserade man till exempel ett ”bonde-tåg” mot riksdagen: 20 bussar med sammanlagt 1300 THX-patienter från trakterna runt Aneby avgick mot huvudstaden.⁸⁹ Syftet var att utöva

påtryckningar på partiledarna att lösa THX-frågan. Med på bussresan fanns riksbekante diktaren Pälle Näver, som i en vers kallad *En ilsken Smålandsgubbe* beskriver THX-patienternas perspektiv:

Men nyss jag läst i blaet'
mä darr i själ och kropp
att våra myndigheter
nu tänker sätta stopp
för han den däre Sandberg
som bor i Aneby
å' ta ifrån han rätten
att göra mänschan kry---⁹⁰

Pelle Nävers dikt illustrerar hur THX-patienterna gjorde sig till förnuftets röst i relation till myndigheterna. Vad var det för myndigheter som ville frånta Sandberg rätten att bota? Det dialektala i versen understryker den motsättning mellan stad och landsbygd som Sandberg själv ofta återkom till – som i den surliga kommentaren om ”herrarna i Stockholm” ovan – och som ”bondetåget mot Stockholm” också tematiserar.

Sandberg åtalades två gånger under 1960-talet, 1965 för brott mot läkemedelsförordningen och 1967 för brott mot kvacksalverilagen. Vid båda tillfällena överklagades domarna, och Sandbergs konflikt med myndigheterna refererades i pressen. Det första åtalet avgjordes i Göta hovrätt 1966, där Sandberg befanns skyldig till brott mot läkemedelsförordningen och dömdes till dagsböter.⁹¹ Det andra avgjordes i Högsta domstolen 1971, ett domslut jag skall återkomma till nedan.

Som ett försök att stävja experternas kritik utkom Sandberg 1968 med en bok kallad *THX*. Baksidestexten förklarar att ”[i] och med publiceringen av denna bok får nu lekmän och fackmän för första gången en möjlighet att förutsättningslöst ta del av den engagerande forskningshistorien kring THX och de resultat som uppnåtts.”⁹² Valet av publikationsform belyser hur Sandberg och THX 1968 rört sig ännu ett stycke bort från en professionell medicinvetenskaplig sfär och närmre ett lekmanamässigt sammanhang. Bokens upplägg är berättande, med statistiska tabeller samlade längst bak. Tabellerna anger kön, ålder och diagnos på patienterna, och de fördelas i tre kategorier: besvärsfri, förbättrad och oförbättrad.⁹³ Sandbergs sätt att leda sina resultat i bevis utgör en nyckel till konflikten i tiden. I fallet med cirkulationsrubbnings skriver han till exempel följande:

Dessa patienter går i mycket stor utsträckning sina bestämda promenader. Säger de att krampen kommer efter 200 meter, så är naturligtvis detta inte exakt 200 meter, men det är det bestämda avstånd, som patienten

uppfattar som 200 meter. Anger han sedan efter behandlingen att han kan gå flera kilometer och i raskare takt än före behandlingen innan krampen kommer, så får detta uppfattas som en objektiv iakttagelse även om det är patientens egen uppgift.⁹⁴

Sandbergs argumentation uppvärderar det upplevda, och hävdar att det är objektivt. Patientens upplevelse och vardagsfår utgör hans fokus.⁹⁵ Sandberg konstruerade alltså en sorts alternativ vetenskaplig bevisföring, vars perspektiv (det personliga) och fokus (det levda livet och vardagen) utmanade skolmedicinens.

Experternas kritik mot boken var tung och upprepade i huvudsak de argument som framförts 1963: Sandbergs påståenden gick inte att verifiera mot ett primärmaterial, hans kategorier för förbättring saknade vetenskaplig förankring och han hade inte använt sig av vedertagna metoder, som röntgen och analys av överlevandetider, för att analysera effekten av THX.⁹⁶ Med andra ord: det Sandberg gjorde kunde inte göra anspråk på att vara vetenskap.

Boken *THX* och den syn på vetenskap, medicin och sjukdom som uttrycktes däri, och den kritik som riktades mot boken utgjorde två medicinska vetenskapsideal på kollisionkurs. I samtiden hade motsättningen en särskild tyngd: Sandberg och hans metoder var analoga med det som efterlystes i den breda kritiken mot medicinen. Han betraktade patienten som en helhet, inte som en sjuk kroppsdel. Han lyfte upp patientens allmäntillstånd, inte kyligt framanalyserade testresultat. Han lyssnade och tog intryck av patientens egen upplevelse av sjukdom och förbättring i vardagen och gjorde dem till kärnan i sitt resonemang. Vardagsnära, erfarenhetsbaserade utgångspunkter ställdes mot expertisens krav på distans och avancerad metodologi.

Åtalen, rättegångarna och domarna 1965–1971 handlade formellt om detaljer i Sandbergs verksamhet, men beskrevs av Sandberg och hans allierade som att myndigheterna använde sig av rättsväsendet för att stoppa THX.⁹⁷ Sandberg hade två trumfkort på hand: THX-verksamheten var enligt honom forskning, inte behandlingsverksamhet, och han gjorde ingen vinst, tvärtom gick klinikerna med förlust.⁹⁸ Högsta domstolens domslut blev en kompromiss: Sandberg fälldes för brott mot läkemedelsförordningen, men straffet eftergavs. Högsta domstolen motiverade utslaget enligt följande:

Om Sandbergs idé är ett misstag, och hans till synes goda resultat beror på tillfälligheter, självläkning eller inverkan av psykiska faktorer, bör detta klagöras. [...] Sandberg har länge arbetat för sin idé, och till en början synes dåvarande Medicinalstyrelsens inställning ha varit välvillig, i vart fall ej så avståndstagande som den sedan ha blivit. Under denna förutsättning

ha verksamheten kommit igång. Den har nu nått betydande omfattning och allt större grupper av sjuka ställer stora förhoppningar på verksamheten. Samtidigt ger vad i målet förekommit ej anledning att ifrågasätta att Sandbergs fortfarande eftersträvar sådana vetenskapliga undersökningar, som till slut kan ge svar på frågan om han varit på rätt spår.⁹⁹

Högsta domstolen gick alltså på samma linje som riksdagen drygt tio år tidigare och ifrågasatte indirekt Medicinalstyrelsens hållning och expertisens ståndpunkt. Någon stängning av konflikten kring THX blev det således inte, snarare utkristalliserades de övergripande frågor THX väckte än tydligare: var verkligen de vetenskapliga prövningar som gjorts objektiva? De sjuka människor som vänt sig till Sandberg, vad skulle de göra?

Skeendena mellan 1964 och 1971 visar hur samproduktion i THX-konflikten var en simultan process: öppnandet av kliniken drev fram åtal som eskalerade konflikten, samtidigt som öppnandet gjorde patientgruppen mer heterogen. Därigenom blev THX-patienterna en illustration av och ett bidrag till den ökande kritiken mot medicin och sjukvård. Patienttillströmningen belyser hur kredibilitet i fråga om behandlingsalternativ knöts till uppfattningar och upplevelser snarare än expertisens ståndpunkter, och kontroversens utveckling från klinikens öppnande och framgent visar hur lekmanamässiga uppfattningar kring den medicinska vetenskapens mål och medel skiljde sig från expertisens. Dessa lekmanuppfattningar, företrädde såväl i media som inom rättsväsendet, desarmerade försöken att stänga konflikten.

Storhetstid, pyrrhusegrar och slutet för THX

Högsta domstolens tvetydiga dom 1971 öppnade för den sista fasen i striden kring THX. Reaktionen på domen blev starka: Sandberg stängde omedelbart sina kliniker och patienterna rasade. ”Hjärtslitande och panikartade scener utspelade sig i THX-klinikens lokaler i Aneby när pressmeddelandet kom till patienternas kännedom. Människor segnade ner och många slog händerna för ansiktet och grät hejdlöst”, skrev *Kvällsposten*.¹⁰⁰ Endast fyra dagar senare öppnades kliniken igen, efter att hundratals patienter samlats till möte i Aneby för att vädja till Sandberg att han skulle motsätta sig domen.¹⁰¹

Domen i Högsta domstolen och turbulensen därefter resulterade i att ännu en expertutredning tillsattes på uppdrag av Socialstyrelsen. Tanken var att en gång för alla reda ut den fråga domstolen lämnat öppen: hade THX effekt? Utredningen skulle ske i samarbete med Sandberg och hans eget primärmaterial skulle ingå i granskningen. Utsikterna såg till en början goda ut, och Sandberg var positivt inställd.¹⁰² ”1972 års expertgrupp för utredning av THX” samlade nio av landets ledande experter

inom bland annat radioterapi, oftalmiatrik och patologi.¹⁰³ Som vid tidigare försök till samarbeten havererade även detta: Sandberg anklagade i oktober 1973 experterna för att ha avbrutit försöken i förtid och för att ha manipulerat urvalet. Expertgruppen ställde sig frågande till anklagelserna, men tillstod att det varit problematiskt med de många olika diagnoserna i Sandbergs material.¹⁰⁴

Utredningen presenterades i februari 1974, och förklarade att THX var överksam, såväl mot cancer som diabetes och prostatit.¹⁰⁵ Socialstyrelsen hänvisade till utredningen i ett cirkulär med budskapet att THX-behandling inte ansågs vara i överensstämmelse med vetenskap och beprövad erfarenhet.¹⁰⁶ THX förklarades alltså till slut olagligt av myndigheten, mer än 20 år efter introduktionen. Läkare kunde inte längre använda sig av beprövad erfarenhet som argument, inte heller hänvisa till speciella omständigheter i det individuella fallet. Utredningens slutsatser väckte starka reaktioner bland patienterna. ”Det kan väl inte få fortsätta så att vi, som hamnat bland de sjuka och dödsdomda, nu skall behöva känna hotet av en förestående hopplös resignation, av ett förestående indirekt folk-mord???”, skrev en patient till Socialstyrelsen.¹⁰⁷ Andra formulerade sig mer försiktigt, men lika indignerat:

Av Socialstyrelsens fejd med en udda utbrytare har jag nästan enbart sett effekten på ett enskilt fall, men av pressen tror jag mig ha kunnat utläsa dels att dr Sandberg inte ha kunnat beslås med att driva sin hantering för egen vinning, dels att inga skadliga effekter kunnat påvisas av behandling med THX. Om det nu är så att Vetenskapen på Vetenskapens nuvarande ståndpunkt anser att den enkle patienten bara tror att hon eller han inte har ont längre så kunde man kanske tänka sig att Vetenskapen var generös nog att betrakta detta som värdefullt i sig – i varje fall för den som inte har ont längre.¹⁰⁸

Breven illustrerar hur individuell upplevelse ställdes mot påbud från en myndighet och en vetenskap som kommit att framstå som byråkratiskt stelbent och oempatisk.¹⁰⁹ Försöken att stoppa THX uppfattades bland många som drivna av ren prestige.¹¹⁰ Ännu ett försök till stängning av konflikten på vetenskaplig väg hade alltså misslyckats, då myndigheten – ännu en gång – överskattat vetenskapens kredibilitet och underskattat dels de invändningar kring urval och metodik som alltid kan resas mot vetenskapliga studier, dels de moraliska invändningar som kunde resas mot deras agerande.

När Bror Rexed, generaldirektör för Socialstyrelsen, uttalade sig om THX i tv-programmet *Fokus* år 1976, var uttalandet närmast en uppläxning:

Hur kan då patienter påstå sig ha blivit friska av THX? I flera fall har vi haft tillfälle att granska sådana patienters sjukjournaler. I själva verket blev de inte friska. Varför trodde de att THX hade hjälpt? Det verkar som att dessa patienter inte känner till att många cancerfall kan botas med vanlig medicinsk behandling inom vår sjukvård. Många av THX-patienterna har undergått sådan behandling och deras tillfrisknande överensstämmer helt med vad som kunde väntas.¹¹¹

Det Rexed möjligen inte tänkt på var att THX-patienterna inte längre var enbart cancersjuka. Parallellt med utredningens gång hade konflikten kring THX ändrat karaktär, precis som patientgruppen. *Göteborgs-Posten* hade redan 1973 en artikelserie med namnet ”Patienter berättar om THX”. ”Hon led av namnlös sjukdom. THX stoppade 30 års smärtor” och ”Obotligt eksem sade läkaren. Botat efter 47 THX-sprutor”, löd några av rubrikerna.¹¹² Läkaren Jan Bratt vände sig direkt till Olof Palme i pressen med uppmaningen att släppa THX fritt: ”Gör THX tillgängligt för alla människor. Miljarder i sjukvårdskostnader skulle kunna sparas om denna lucka i vården fylldes[.]”, menade Bratt.¹¹³ THX-patienterna hade alltså gått från att vara cancersjuka och dödsdömda speciellt – i ett sammanhang där ingen hjälp för dem fanns att få – till att bli lidande och sjuka generellt, i ett sammanhang där just deras lidande inte kunde hanteras inom sjukvården. THX-konflikten (sam)producerade sina patienter, men patienterna producerade också konflikten, och gjorde den politiskt brännhet.

1972 års utredning, och de förnyade hot om åtal och stängning av THX-klinikerna som följde, blev spiken i kistan för Riksföreningens relation med Socialstyrelsen och socialdemokratin. ”Detta är ej någon kamp mot hederliga sociala idéer, men väl en kamp mot maktfullkomliga fogdar av märket S”, dundrade Riksföreningen.¹¹⁴ Inför valet 1976 uppmanades alla medlemmar och sympatisörer att rösta bort den sittande regeringen.¹¹⁵ Då kontroversen kulminerade under 1970-talet går alltså en förändring i samproduktionens dynamik att skönja: THX-anhängarnas position blir tydligare och mer elaborerad i förhållande till den medicinska vetenskapen samtidigt som medias rapportering kring THX blir mer respektfull och positiv.

Socialdemokraternas valförlust 1976 skapade en ny spelplan för THX. Den nya regeringen tillsatte omgående en parlamentarisk utredning. Utredningskommittén ”[...] skall föreslå de åtgärder som den ur medicinsk, juridisk och humanitär synpunkt finner lämpliga” angav direktiven, som också underströk att THX inte skulle särregleras i läkemedelslagstiftningen.¹¹⁶ Med tillsättandet avväjdes det förnyade åtalshot som hängde över Sandberg. Statsrådet och nytillträdde sjukvårdsministern Ingegerd Troedsson (m) körde helt sonika över Socialstyrelsen: ”För Socialstyrelsen kan RÅ:s senaste beslut – precis som Troedssons ingripande – ses som en

prestigeförlust. Styrelsen och dess generaldirektör Bror Rexed har bearbetat riksåklagaren för att åtalet skall komma till stånd”, berättade *Dagens Nyheter*.¹¹⁷

Med den nya utredningen hoppades Riksföreningen på en snabb lösning av konflikten. Slutprodukten presenterades i betänkandet *Naturmedel för injektion* i februari 1979.

THX-frågan är ett betydande samhällsproblem. Behandlingen med THX har pågått i Sverige under nära 30 års tid. Många människor anser sig vara beroende av preparatet för sin hälsa och skulle uppleva det som en svår påfrestning om de hindrades från att fortsättningsvis få sådan behandling. Detta har skapat ett dilemma för myndigheterna, när dessa haft att ingripa mot verksamheten. [...] Utredningen bedömer att detta är företeelser som samhället får leva med nu och i framtiden.¹¹⁸

I jämförelse med Rexeds uttalande några år tidigare är tonen märkbart förändrad och ambitionen att stoppa misshagliga verksamheter har bytts mot ett resignerat konstaterande att samhället får leva med dem. THX-utredningen korresponderar med en generell omsvängning i den svenska politiken i allmänhet och den svenska medicinska politiken i synnerhet vid tiden: ambitionerna kring såväl reformer som utbyggnad av sjukvården och förhoppningarna kring nya medicinska landvinningar hade skruvats ner betydligt mot 1970-talets slut.¹¹⁹ Utredningens förslag var dock inte tandlöst. Man föreslog att: ”socialstyrelsen får möjlighet att, efter ansökan, medge legitimerad läkare att av humanitära skäl få använda ett visst naturmedel även för injektion. Tillstånden bör vara tidsbegränsade och gälla på de villkor som Socialstyrelsen föreskriver.”¹²⁰ Vidare skulle också naturmedel för injektion, såväl i tillverkning som i förvaring och hantering, omfattas av samma hygienkrav som vanliga läkemedel. Behandling med THX återfördes lagstiftningsmässigt till läkarna, som endast kunde få tidsbegränsade tillstånd, vilket antyder att utredningens strategi var att svälta ut frågan. 1 juli 1981 trädde lagen i kraft.

Så kom det sig att lagändringen innebar ett utdraget slut för kliniken i Aneby, och i förlängningen för THX. THX måste först registreras som naturmedel, vilket Elis Sandberg uppfattade som en skymf. Han såg hellre att THX skulle registreras som ett vanligt läkemedel, och det krävdes massiv övertalning från Riksföreningens sida för att få honom att gå med på att skicka in en ansökan.¹²¹ År 1987 godkändes till slut THX som naturmedel för injektion.¹²² Två år senare avled Elis Sandberg vid en ålder av 79 år. ”Ensamforskaren och ’privatvetenskapsmannen’ hör nu till historien. Elis Sandberg är en värdig avslutning på denna tradition”, skrev läkaren Torkel Westin i *Svenska Dagbladet*.¹²³ Då hade redan patientantalet vid Anebykliniken börjat decimeras eftersom många fick sina injektioner

via läkare. År 2000 gick Anebykliniken i konkurs efter att en längre tid ha brottats med ekonomiska problem.

Den sista, expansiva fasen i THX-konflikten karaktäriseras alltså av en förändrad samproduktionsdynamik, där patienter och THX-anhängare tillskrevs en mer självständig ställning. Deras argument för rätten till upplevt effektiv behandling vann mark parallellt med att myndigheternas vetenskapliga ståndpunkter framstod som alltmer omänskliga. I THX-kontroversen kondenserades därmed motsättningen mellan en socialdemokrati som uppfattades som fyrkantig och ointresserad av människors villkor, och ett folk med allt högljuddare krav på respekt för individens upplevelse och frihet. Den sista THX-utredningen – som delvis gick dessa krav till mötes – innebar början till slutet för konflikten och THX då patienternas önskemål tillgodosågs samtidigt som preparatet återfördes under läkarnas och därmed myndigheternas kontroll.

Diskussion och slutsatser

THX-kontroversen skulle inte vara möjlig i dag: i det tidiga 2000-talet skulle extraktet inte användas på patienter, särskilt inte av läkare – regleringen kring oprövade preparat är i dag omfattande. En mottagningsverksamhet av den sort Sandberg byggde upp hade stängts omgående, då den bryter mot ett antal lagar som reglerar såväl lekmanbehandling av patienter som hygienföreskrifter för framställning av naturmedel. Som jag visat var de omständigheter som möjliggjorde THX-kontroversens uppkomst inte desamma som drev den vidare. I stället trappades konflikten upp och drevs på då den parallellt anknöt till, förstärkte och producerade teman och positioner i tiden.

Samtidigt är det uppenbart att konflikten på ett övergripande plan handlade om medicinens dubbelnatur, dess position som både vetenskap och läkekonst, och de osäkerheter denna position innebar för läkare, patienter, ansvariga myndigheter, styrande och rättsväsende under den svenska efterkrigstiden. Som min analys illustrerar var medicinens trovärdighet som praktik och institution knuten både till patienternas upplevelser och till förväntningar och uppfattningar om vad medicinen och/eller samhället *borde* göra. Att myndigheternas vetenskapligt orienterade stängningsförsök misslyckades är inte oväntat: vetenskapen är, som Jasanoﬀ inskräp, social, precis som människors beteenden och uppfattningar är det.¹²⁴ De misslyckade stängningsförsöken visar hur expertis och myndigheter i tiden överskattade vetenskapens kredibilitet. THX-patienternas krav: att få tillgång till det de uppfattade som verksam behandling och ett respektfullt och empatiskt bemötande belyser hur medicinen skiljer sig från andra vetenskaper, och pekar mot att kontroversstudier av medi-

cinska konflikter kan vinna på att betrakta medicinen ur ett bredare perspektiv än vad som vanligtvis görs.

Det är en händelse som ser ut som en tanke att THX-patienterna som grupp förändrades inbördes vid tiden för THX-klinikens öppnande, och decimerades och försvann då det kontroversiella extraktet blivit ett godkänt naturmedel. I ett perspektiv mer avgränsat än mitt kunde dessa förändringar förklaras mot bakgrund av enkla kausalsamband: tillgången genererade fler och andra patienter och Sandbergs död innebar att THX-rörelsen förlorade sin centralgestalt. Som jag pekat på finns dock andra aspekter att väga in i analysen. Patientgruppens sammansättning förändrades samtidigt som kritiken mot medicinen och samhället ändrade karaktär, och THX-patienterna försvann parallellt med att patienters upplevelser och personliga preferenser började tillmätas större vikt inom såväl som i anslutning till medicinen. Dessa förhållanden – trots att de av utrymmesskäl bara antyds i min analys – anger en potentiell riktning för mer kontextorienterade kontroversstudier, där perspektiv och analysverktyg från det medicinhistoriska fältet kan inkorporeras.

Noter

1. ”Svensk forskare anser sig funnit nytt medel mot kräfta. Framlägger sina rön i Expressen” i *Expressen*, 26/5 1952.
2. Sheila Jasanoff (red): *States of knowledge. The co-production of science and social order* (London, New York, [2004] 2006), s. 2–3; Fredrik Bragesjö, Margareta Hallberg: *I forskningens närhet. En studie av MPR-kontroversens bakgrund och förvecklingar* (Nora, 2007).
3. Thomas Brante, Steve Fuller, William Lynch (red.): *Controversial Science. From content to contention* (Albany, 1993); Bragesjö, Hallberg: *I forskningens närhet*, 20–43.
4. Bragesjö, Hallberg: *I forskningens närhet*, 45–66, 87–125.
5. David J. Hess: “CAM cancer therapies in twentieth century north America. The emergence and growth of a social movement” i (red.) Robert Johnston: *The politics of healing* (New York, 2004); “Medical modernisation, scientific research fields and the epistemic politics of health social movements” i *Sociology of Health & Illness*, 26:6, 2006, 695–709; “Suppression, bias, and selection in science. The case of cancer research” i *Accountability in research*, 6:4, 1999, 245–257; Harry Collins, Trevor Pinch: *Dr. Golem. How to think about medicine* (Chicago, 2005); *The Golem. What everyone should know about science* (Cambridge, 1993); *The Golem at large. What you should know about technology* (Cambridge, 1998).
6. “Tron på THX” i *SIFO Indikator*, 1976:1.
7. Göran Engström: *THX-Doktorn Elis Sandberg. Mannen som aldrig gav upp* (Aneby, 2006), 16–25.
8. Elis Sandberg: *The bovine cervical thymus and its involution* (Aneby, 1949).
9. Elis Sandberg: *THX* (Uddevalla, 1968), 9–11.
10. Riksarkivet, Socialstyrelsen 1912–2005/420267, ”Handlingar rörande THX”, vol. F17:1: Ansökan, skrivelser m.m., Minnesanteckningar från besök hos vet. Med. Dr. Elis Sandberg i Aneby, 1981-08-25, undertecknat Per Manell. Arkivposten ”Hand-

- lingar rörande THX” förkortas fortsättningsvis HRT. Se också Sandberg, *THX*, 15.
11. Åke Ohlmarks: *THX och makthavarna* (Ljungby, 1972), 11. Se också Riksarkivet, Landsarkivet i Vadstena: VaLA/03497 ”Elis Sandbergs AB arkiv”: Vetenskaplig korrespondens 1950–1982 även u. å., Brev från Sandberg till professor Gunnar Ahlgren, Lund, daterat 2/9 1951. ”Elis Sandbergs AB Arkiv” förkortas fortsättningsvis ESA. Se också ESA: Vetenskaplig korr. Rekommendationsbrev, undertecknat professor Gunnar Ahlgren och docent Knut Liedholm, 10/10 1950, Lund. [bild 1871]
  12. Sandberg: *THX*, 27.
  13. Åke Ohlmarks: *En bok om THX. Patienter och läkare berättar* (Göteborg, 1971); *THX och makthavarna* (Aneby, 1972); *Rexed och THX (en vitbok för åren 1972–76)* (Aneby, 1976); Werner Håkansson: *”De vägrade att se”. Om Elis Sandberg, THX och banbrytande thymusforskning* (Aneby, 1987).
  14. Anders Otterland: *THX-rörelsen i teori och praktik* (Stockholm, 1966).
  15. Riksarkivet, Socialstyrelsen, SE/RA/323142, ”THX-utredningen 1977–1979”. ”THX-utredningen 1977–1979” förkortas fortsättningsvis TU.
  16. Sandbergs arkiv har under arbetet med denna artikel flyttats och är under omstrukturering. Mina hänvisningar motsvarar den ordning arkivet hade oförtecknat, kompletterat med dokumentets bildnummer på en hårddisk som förvaras på Tema Q, ISAK, Linköpings universitet.
  17. Jag vill varmt tacka Harald och Louise Ekmans forskningsstiftelse för möjligheten att vistas och arbeta vid Sigtunastiftelsens klipparkiv en mycket produktiv vecka under våren 2016.
  18. Engström: *THX-doktorn Elis Sandberg..*
  19. ”Svensk forskare anser sig ha funnit nytt medel mot kræfta” i *Expressen*, 26/5 1952.
  20. Sandberg, *THX*, 22. ESA: Vetenskaplig korr. [bild 4319.]
  21. ESA, Privat korr. 1953–1983, Brev från Sandberg till farbror Nils, daterat Aneby, 5/3 1952. [bild.1637]
  22. Siddhartha Mukerjee: *The emperor of all maladies. A biography of cancer* (New York, [2010] 2011), 32–34.
  23. Ted J. Kaptchuk: “Powerful placebo. The dark side of the randomized control trial” i *The Lancet*, vol. 351, June 6, 1998, 1723.
  24. Barbro Westerholm: ”Några händelser i svensk läkemedelskontroll” i (red) Gunnar Alvan, Anders Broström: 1962–2003. *En epok i svensk läkemedelskontroll* (Uppsala, 2003), 36.
  25. Anders Rosén: ”Klinisk prövning” i (red.) Alvan, Broström: 1962–2003, 169–178.
  26. HRT, F17:2. P.M angående ärenden rörande av veterinär medicine doktor Elis Sandberg gjorda undersökningar med thymusextrakt (Th X), odaterat. [bild 435]
  27. Annika Berg: *Den gränslösa hälsan. Signe och Axel Höjer, folkhälsan och expertisen* (Uppsala, 2009), 249–250.
  28. Berg: *Den gränslösa hälsan*, 253; Motzi Eklöf: *Homeopati i Sverige. En kontroversiell medicinshistoria* (Stockholm, 2014), 133–134, 167–168.
  29. HRT, F17:2. P.M angående ärenden rörande av veterinär medicine doktor Elis Sandberg gjorda undersökningar med thymusextrakt (Th X), odaterat. [bild 435]
  30. Siffran nämns i Sandbergs egenförfattade bok *THX* från 1968, samt i Åke Ohlmarks *THX och makthavarna*, 211; ESA, Förhørsprotokoll, domstolsinlagor, skrivelser till åklagarmyndigheter, domar, bevismaterial, advokatskrivelser 1957–1968, 1969–1987. [bild 537]
  31. ESA, Vetenskaplig korr. Brev, överläkare H.L. Kottmeier, Radiumhemmet,

Karolinska Institutet, till Sandberg, 27/1 1955; Professor Sven Johansson, F.D. överläkare Sahlgrenska universitetssjukhuset, till Sandberg 22/11 1955; Intresseförfrågan se professor Tore Broman, Neurologiska kliniken, Sahlgrenska universitetssjukhuset till Sandberg 9/6 1956; Tack för gott samarbete, från Bo Korsfeldt, lasarettet i Trelleborg, 24/1 1957. [bild 194]

32. Mukherjee: *The emperor of all maladies*, 44, 101–127; David. J. Hess: *Can bacteria cause cancer? Alternative medicine confronts big science* (New York, 1997), 1–8.

33. HRT, F17:2. P.M angående ärenden rörande av veterinär medicine doktor Elis Sandberg gjorda undersökningar med thymusextrakt (Th X); Ohlmarks, *THX och makthavarna*, 47–57.

34. HRT, F:17:2, Yttrande från Gunnar Gorton, 18/2 1957; Yttrande från Erik Sköld 15/3 1957.

35. HRT, F:17:2, Korrespondens, Sandberg, 20/6 1957, undertecknat G. von Zweibergk.

36. ESA, Förhörprotokoll, domstolsinlagor... Skrivelse från Sandberg till Riksdagens Justitieombudsman, daterad 21/10 1957, kopia. [bild 389, 399–402]

37. ESA, Medicinalstyrelsen och Socialstyrelsen 1956–1967, skrivelse från Elis Sandberg till Kungliga Medicinalstyrelsen 29/7 1954; ESA, Medicinalstyrelsen och Socialstyrelsen 1956–1967, Skrivelse till Medicinalstyrelsen daterad 21/10 1957. [bild 662–668, 685]

38. Bragesjö, Hallberg: *I forskningens närhet*, 80–81.

39. Ohlmarks, *THX och makthavarna*, 66; HRT, F:17:2, Korrespondens, Elis Sandberg, brev från Medicinalstyrelsen till Elis Sandberg, 20/6 1957, samt 13/2–1958, undertecknat O. v. Zweibergk.

40. Eklöf: *Homeopati i Sverige*, 167.

41. *Ibid.*, 141–170.

42. Mukherjee: *The Emperor of all maladies*, 191–233; Patrice Pinell: "Cancer" i (red.) Roger Cooter, John Pickstone: *Medicine in the twentieth century*, (New York, [2000] 2014), 683–684.

43. Sandberg: *THX*, 22–23.

44. HRT, F17: 2, *Till Karolinska Institutets lärarkollegium*, Stockholm 11/12 1959.

45. Ohlmarks, *THX och makthavarna*, 67; SOU 1979:2, *Naturmedel för injektion*, Betänkande av THX-utredningen, 18.

46. "Anebydoktor fortsätter sin verksamhet utomlands" i *Expressen*, 21/10 1959.

47. "Tillverkaren av THX lovar sluta" i *Dagens Nyheter*, 21/12 1959. I denna artikel anges siffran 3000 patienter, som rapporteras vara Sandbergs egen.

48. HRT, F:17:2. avskrift, svar från Inrikesdepartementet till Berta Johansson, Skövde, som skrivit till inrikesministern då Sandberg förklarat sig inte kunna skicka THX till Lidköpings lasarett.

49. "En liten flicka" i *Svenska Dagbladet* 8/12 1959; "Läkare har sagt nej till THX-preparatet. Upphovsmannens mångåriga strid fortsätter" i *Expressen*, 20/11 1959; "Anebydoktor fortsätter sin verksamhet utomlands" i *Expressen*, 21/10–1959; Stig Ahlgren, "Rätt till kidnappning" i *Vecko-Journalen*, nr. 4, 1960.

50. "Stoppa THX-striden!" i *Aftonbladet*, 4/2 1960, också refererat i Ohlmarks, *THX och makthavarna*, 84.

51. Ohlmarks: *THX och makthavarna*, 84–85.

52. Ohlmarks: *THX och makthavarna*, 91–94; "THX" (osign. ledare) i *Svenska Dagbladet*, 4/3 1960.

53. HRT: F17:2, Brev, svar från Medicinalstyrelsen till distriktsläkare H. Fredriksson i Värnamo, 14/9 1960; "Läkare THX-patient!" i *Aftonbladet*, 5/2-1960; ESA, Förhørsprotokoll... Skrivelse från Sandberg till Medicinalstyrelsen, daterad 23/9 1960. [bild 714-715]
54. SOU 1979:2, *Naturmedel för injektion*, 19.
55. "Inrikesministern vill ge dr Sandberg tjänstledigt för fortsatt forskning" i *Svenska Dagbladet*, 3/3 1960. Jag har inte lyckats lokalisera interpellationssvaret i THX-arkivet, däremot finns ett utförligt referat i HRT, F:17:2, P.M. till underlag för fördragning den 23 januari 1965 av generaldirektör Engel inför stadsrådet Aspling i ärende rörande vissa undersökningar och förda diskussioner ang. ett av vet. Med. dr. Elis Sandberg framställt thymuspreparat (T hx).
56. SOU 1979:2: *Naturmedel för injektion*, 19; Ohlmarks: *THX och makthavarna*, 87-91.
57. Eklöf: *Homeopati i Sverige*, 167-169.
58. *Ibid.*, 113.
59. "THX-doktorn vill ej ta ledigt" i *Svenska Dagbladet*, 4/3 1960.
60. "THX-doktorn tackar nej till medverkan i ny prövning" i *Aftonbladet*, 26/4 1960; "Allvarlig tankeställare" i *Svenska Dagbladet*, 28/4 1960.
61. Ohlmarks: *THX och makthavarna*, 107-111; "THX-doktorn stannar i Sverige efter besök hos inrikesministern" i *Aftonbladet* 9/3-1960; ESA, Förhørsprotokoll..., Brev från Engel till Sandberg 7/12 1962. [bild 727-728]
62. "THX-doktorn inställer sin patientverksamhet" i *Stockholms-tidningen*, 4/3 1960; "Problemet THX finns ej längre" i *Sydsvenska Dagbladet*, 26/9 1960.
63. HRT, F:17:2. Brev, 24/6 1964, svar från Medicinalstyrelsen till J.C. Thelander; brev, 21/7 1964, från Medicinalstyrelsen till Britta Lundgren, Enskede; brev, svar från Medicinalstyrelsen till stadsläkare Harald Gustafsson, Skara 27/4 1962; ESA, Förhørsprotokoll..., Brev från Leif Strand till socialministern 31/8 1963. [bild 752]; brev från Anne-Marie Frisk till inrikesminister Rune Johansson, odat. [bild 742]
64. ESA, Förhørsprotokoll... Brev från Kungliga Socialdepartementet till Elis Sandberg, undertecknat Lars Erik Andersson, daterat den 10/9 1963. [bild 749]
65. Elis Sandberg: *Contribution to the physiology of the thymus. Clinical trials with thymus extract THX* (Aneby, 1964).
66. Ohlmarks: *THX och makthavarna*, 114-116.
67. ESA, Vetenskaplig korr., Brev från Veterinärhögskolan till Elis Sandberg, daterat 1/11 1963. [bild 4470]
68. HRT, F:17:2, Diarienummer L:1462/63..
69. Ohlmarks: *THX och makthavarna*, 136-139.
70. HRT, F:17:2, Brev, 17/8 1964, svar från Medicinalstyrelsen till Gösta Yngvesson.
71. Stuart Anderson: *Making medicines. A brief history of pharmacy and pharmaceuticals* (London, 2005), 253-257.
72. Maria Björk: *Problemet utan namn? Neuroser, stress och kön från 1950 till 1980 i Sverige* (Uppsala, 2011), 121; Roger Qvarsell: "Läkaren mellan vetenskap och samhälle" i *Ett sekel med läkaren i fokus*. Läkarförbundet 1903-2003, Läkarförbundet (Stockholm, 2003), 158-160.
73. Bill Sund, Klas Åmark: *Makt och arbetsskador under 1900-talet* (Stockholm, 1990), 44, 67.
74. ESA, Förhørsprotokoll..., Förhørspromemoria, 14/10 1964, förhørsledare Gunnar Areskough, 10.
75. Otterland: *THX-rörelsen i teori och praktik*, 9.

76. Ibid., 32–36.
77. Lisbeth Sachs: *Medicinsk antropologi* (Stockholm, 1987) 50–52; Björk, *Problemet utan namn?*, 21–22.
78. Karin Johannisson: ”Om begreppet kultursjukdom” i *Läkartidningen*, 2008, vol. 105, nr. 44, 3129–3132.
79. Karin Johannisson: ”När sjukdom behövs: Om kultursjukdomar kring sekelskiftet 1900” i *Medicinens öga. Sjukdom, medicin och samhälle* (Stockholm, 1990).
80. Thomas F. Gieryn: *Cultural boundaries of science. Credibility on the line* (Chicago, 1999), ix.
81. Susan Sontag: *Sjukdom som metafor/AIDS och dess metaforer* ([1977] Stockholm, 2001), 7.
82. Otterland: *THX-rörelsen i teori och praktik*, 54–56.
83. Ibid., 54–56
84. ESA: Riksföreningen för thymusforskning, Stadgar. [bild 4666]
85. ESA: Förhørsprotokoll. . . , Förhørspromemoria, 14/10 1964, förhørsledare Gunnar Areskough, s. 9.
86. Ohlmarks, *THX och makthavarna*, 143–148.
87. HRT, F:17:2, P.M. angående tolkning av begreppet yrkesmässig tillverkning av läkemedel i § 7 Läkemedelsförordningen.
88. ”Anebydoktor väntar åtal. SLUTAR FÖR ALLTID MED THX” i *Aftonbladet*, 12/6 1965.
89. Halldo: ”THX-tåg till riksdagshuset. Uppvakning för partiledarna” i *Dagens Nyheter*, 7/4 1966.
90. Palle Näver: ”En ilsken smålandsgubbe”. Dikten i sin helhet finns i ESA, Bladdat. [bild 4108]
91. SOU 1979:2: *Naturmedel för injektion*, 21.
92. Sandberg: *THX*, baksida.
93. Ibid., 116–129.
94. Ibid., 70.
95. Fredrik Svenaeus: *Sjukdomens mening. Det medicinska mötets fenomenologi och hermeneutik* (Stockholm, 2003), 43–65.
96. HRT, F:17:2, Åke Liljestrand, utlåtande till Socialstyrelsen, Läkemedelsbyrån 28/10 1968; Lars Werkö: ”Elis Sandberg berättar om THX” i *Läkartidningen*, 1968, vol. 65, nr. 48, 4748–4749.
97. Ohlmarks: *THX och makthavarna*; Halldo, ”Thx-doktors vännar bildar riksförening: ’Åtal grotesk tanke’” i *Dagens Nyheter*, 16/6 1965.
98. Lillemor Holmberg: ”THX-doktor” i *Origo*, 1, 1969.
99. ESA, Förhørsprotokoll. . . , Avkunnad dom 8/4 1971 [bild. 340–343] Se också TU, vol. 5, Arbetspromemorior, utkast, förslag till betänkande, P.M. 20/7 1978.
100. Bo Axelsson, Steve Andersson: ”Dov telefonsvarare. Kliniken är stängd!” i *Kvällsposten*, 10/4 1971.
101. Curt Jonasson: ”THX-kliniker öppnas åter efter protestmöte” i *Svenska Dagbladet*, 14/4 1971.
102. Heng Österberg: ”Expertkontroll av THX även på cancerpatienter”, i *Svenska Dagbladet*, 17/3 1973.
103. Expertgruppen bestod av Gunnar von Bahr, professor i oftalmatrik, Lars Carlson, professor i geriatrik, Jerzy Einhorn, professor i radioterapi, Sven Gunnar Johnsson, docent i praktisk medicin, Rolf Luft, professor i endokrinologi, Werner

Olsson, livmedikus, Jan Pontén, professor i patologi, Ragnar Romanus, professor i kirurgi samt Jan Waldenström, professor i praktisk medicin, *Utlåtande avgivet av 1972 års expertgrupp för utredning av THX*, Socialstyrelsen, 8/2 1974. Utlåtandet var av intern karaktär och finns inte publicerat, jag har dock ett ex i egen ägo.

104. Curt Jonasson: "Utredning av THX felaktig" i *Svenska Dagbladet*, 17/11 1973; TU, vol. 5, Arbetspromemorior och utkast till betänkande, THX-utredningen: *THX-frågan: ett medicinskt och humanitärt problem*, 20/7-1978.

105. *Utlåtande avgivet av 1972 års expertgrupp för utredning av THX*.

106. TU, vol. 2, Kopior av utgående skrivelser. Inkomna skrivelser. *Socialstyrelsens cirkulär till all medicinalpersonal om behandling med tymusextraktet THX*; 14/6 1974.

107. HRT, F17:2. Brev från Åke Strid till Bror Rexed, 16/8 1974.

108. HRT, F17:2, Brev till från Hans Råstam till Bror Rexed [daterat "juli 1974"].

109. HRT, F17:2, Brev från privatperson till Socialstyrelsens läkemedelsbyrå, 29/10 1973; Brev från privatperson till polisen i Södertälje, anmodar dem att landsförvisa hela Socialstyrelsen, 29/10 1973; Åke Liljestränd, PM: referat av telefonsamtal med fru från Vetlanda, 15/8 1974; Brev med tidningsurklipp från privatperson till Bror Rexed, 10/1 1976; Brev från Riksföreningen till Bror Rexed, 17/10 1974.

110. "THX och socialstyrelsen" i *Göteborgsposten*, 11/2 1976; E.R., "Hon hungerstrejkar för att få THX igen" i *SDS*, 10/2 1976; "Opinionsmöte om THX. 'För viktigt att överlåta till socialstyrelsen'" i *Dagens Nyheter*, 10/1 1976.

111. HRT, F.17:2, Manuskript, "Generaldirektör Bror Rexed: Inlägg i Gary Engmans tv-program lördagen den 7 februari 1976".

112. Allan Fredriksson: "Hon led av namnlös sjukdom. THX stoppade 30 års smärtor" i *Göteborgs-Posten*, 8/3 1973; "Obotligt eksem sade läkaren. Botat efter 47 THX-sprutor 9/3 1973; Allan Fredriksson, "Ersatte nitroglycerin med THX. Då slapp 70-åring kärlekskrampen" i *Göteborgs-Posten*, 7/11 1973.

113. Karin Andersson: "Läkare vädjar till Palme. Släpp THX fritt!" i *Arbetet*, 6/11 1973. Se också Allan Fredriksson: "Läkare skrev brev till Palme. 'Frisläpp THX - det räddar liv'" i *Göteborgs-Posten*, 6/11 1973.

114. ESA, Riksföreningen för thymusforskning, Brev till medlemmar, 10/5 1976.

115. ESA, Riksföreningen för thymusforskning, Brev till medlemmar, odaterat.

116. TU, vol. 2, Kommittédirektiv: Översyn av THX-frågan m.m. Beslut vid regeringssammanträde 1977-09-15.

117. "RÅ-beslut. Inget nytt THX-åtal" i *Dagens Nyheter*, 4/10 1977.

118. SOU 1979:2: *Naturmedel för injektion*, 65.

119. Björk: *Problemet utan namn?*, kap. III.

120. SOU 1979:2 *Naturmedel för injektion*, 72. Kurs. i original.

121. HRT, F17:1, Minnesanteckningar, Uppvaktning ang. THX, Närvarande: Riksföreningen, Socialstyrelsen; PM, Tel. Holger Roos, ordf. Riksför. För Thymusforskning. 31/7 1981.

122. HRT: F17:1, Pressinformation. Information om Socialstyrelsens beslut om THX, 8/4 1987.

123. Torkel Westin: "Elis Sandberg till minne. Modig och kunnig ensamforskare" i *Svenska Dagbladet*, 26/1 1989.

124. Jasanoff (red): *States of knowledge*, 2-3.

Abstract

The thymus controversy. Elis Sandberg and the controversial cancer drug THX in Sweden 1952–1989, by Maria Björk, PhD in History of ideas, Tema Q, Culture and society, Linköping University.

This article explores the controversy surrounding Swedish veterinary Elis Sandberg and the alternative cancer drug THX from the early 1950's up until Sandberg's death in 1989. THX was an extract for injection made from calves' thymus glands, as Sandberg – contrary to the medical community – was convinced that the thymus gland was an important agent in the body's defense against cancer. The aim of the article is to outline the key themes and turning points of the conflict, but also to explain how and why it erupted and continued for decades. The controversy is examined in connection to a broad range of contexts, such as conventional medicine, health care policies, medical jurisdiction and political change. Thereby, the article shows how a lack of legislation on pharmaceutical trials, government attempts to delegitimize alternative medicine, a reformed health care system and a group of cancer patients in desperate need of effective treatment, created a cultural and structural space for THX. Further, it is discussed how early attempts at closing the controversy using scientific arguments failed, and later ones created public outcry, resonating with the growing critique of medicine and authorities in general in the 1960's and 1970's. Analytically, special attention is paid to the roles and changing meanings assigned to patients during the course of the controversy. It is suggested that the closure of the conflict may, at least in part, have been due to an increasing cultural relevance of patients as advocates for individual choice in medical treatment in the 1980's.

Keywords: controversial science, patient advocacy, history of medicine, Swedish welfare state, science and technology studies.

Elfenbenstornet under belägring

*Legitimering och mobilisering
av humaniora i Sverige 1937–1947*

HAMPUS ÖSTH GUSTAFSSON*

Inledning

Att idag tala om humanioras kris får knappast någon att höja på ögonbrynen, även om det lär mötas av protester. I *Humanities World Report 2015* hävdas till exempel att humaniora inte befinner sig i kris. Men likväl slår författarna fast att: ”as soon as one hears the word humanities, one suspects the word crisis is just around the corner”.¹ Det finns en lång tradition av att diskutera humanioras roll i samhället. Syftet med den här artikeln är att genom en undersökning av diskussionsinlägg under perioden 1937–1947 bidra till en fördjupad förståelse för hur humaniora i Sverige kom att ställas inför legitimitetsproblem. Därmed hoppas jag även tillföra nyanser till dagens debatt om humanioras plats i samhället och bidra till en historisering av det problematiska begreppet ”humanioras kris”.

I samband med andra världskriget ställdes frågor om människans existensvillkor på sin spets.² Hur vetenskapen kunde ge sitt bidrag till en samtid i nöd blev ett centralt problem. Här vill jag ställa frågan om hur humaniora som kunskapsområde mobiliserades vid tiden för andra världskriget och vad mobiliseringskraven innebar för humanioras legitimitet. Under perioden som undersöks urskiljer jag två huvudtyper av legitimeringsstrategier: för det första vad jag ska beskriva som ”social mobilisering”, ett begrepp som här syftar på försök att legitimera humaniora genom dess sociopolitiska engagemang och som därmed ställde vetenskapens samhällsrelevans i fokus; för det andra en mer inåtvänd legitimeringsstrategi som prioriterade inomvetenskapliga kriterier.³ Det var inte givet att strategierna uppfattades som kompatibla med varandra. I åtskilliga debattinlägg uppmärksammades snarare en potentiell spänning: var det möjligt att legitimera humaniora genom en mobilisering utifrån samhällets behov och samtidigt bevara dess vetenskapliga legitimitet?

* Idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet

En under mellankrigstiden väl förankrad legitimeringsstrategi bestod i att göra strikt åtskillnad mellan fakta och värderingar, eller mellan vetenskap och politik.⁴ I Sverige förespråkades detta av Gunnar Myrdal med inspiration från Axel Hägerström och Uppsala filosofins program. En modell konstruerades som på samma gång garanterade vetenskaplighet och gjorde vetenskapen användbar för politiskt arbete.⁵ Enligt Svante Nordin kan den hägerströmska värdenihilismen, vilken betraktade värderingar som subjektiva känslouttryck, tolkas just som en strategi för att inom forskarsamhället bevisa legitimitet.⁶ Vid början av andra världskriget erbjöd åtskilliga företrädare för humaniora sina kompetenser åt allmänheten. Men eftersom en central norm för många humanisters och andra forskares ethos utgjordes av just boskillnaden mellan vetenskap och politik uppstod en problematisk situation.⁷ Kriget tycktes synliggöra att även vetenskapsmän borde delta i försvaret av centrala värden, till exempel nationell suveränitet och demokrati, vilka nu hotades av totalitarismens utbredning. Sociologen Robert K. Merton, som mitt under brinnande krig lanserade begreppet ”ethos of science”, konstaterade att: ”A tower of ivory becomes untenable when its walls are under prolonged assault”.⁸ *En omförhandling av vetenskapens ethos och relation till samhället framstod nu som en central uppgift. Utmaningen sammanfattades av Herbert Tingsten:*

Man har talat om att vetenskapen i dagens politiska strider skall stanna i sitt elfenbenstorn för att i kylig avskildhet följa sin kallelse att tjäna forskningen och förnuftet. Det ligger något naturligt och riktigt i denna tanke. [---] Men en vetenskap, som är stum, då de värden, den är satt att försvara, angripas, fyller inte sin uppgift, och en vetenskap, som vill förvandla elfenbenstornet till en väderkvarn, vars rörelseriktning bestäms av stormen utanför, har förrått sin egen sak.⁹

Humaniora som helhetsbegrepp i en svensk kontext

Historiskt sett har det inte rått konsensus om innebörden av begreppet ”humaniora”. I grundläggande mening kan man ändå säga att humaniora studerar människan som kulturvarelse och organiserar ett antal discipliner institutionellt. Vilka discipliner som gått under beteckningen har dock varierat. Därför strävar denna undersökning efter att studera humaniora som ett öppet, empiriskt begrepp. Hänsyn tas även till alternativa benämningar som ”humanvetenskap” och ”kulturvetenskap”.¹⁰

1876 delades den filosofiska fakulteten vid svenska universitet in i en naturvetenskaplig och en humanistisk sektion. Dessa blev sedan självständiga fakulteter 1956. Humanioras egenart preciserades därefter ytterligare

när den samhällsvetenskapliga fakulteten bröts loss 1964.¹¹ Genom att fokusera humaniora som ett administrativt helhetsbegrepp kan aspekter uppmärksammas som förbigåtts i tidigare forskning, vilken varit tämligen knuten till enskilda discipliner.¹² Den uppdelade bilden av humanioras historia behöver kompletteras och denna utgångspunkt är central inom den komparativa forskning om humanioras historia som börjat få stort genomslag internationellt.¹³ Min undersökning av svensk humanioradebatt kan betraktas som ett försök att bidra till detta framväxande fält som inte minst lanserats i den nystartade tidskriften *History of Humanities*.¹⁴ Empiriskt sett har humanioras legitimering och sociala mobilisering ofta handlat om att lyfta fram humanioras betydelse som ett större kunskapsområde snarare än att mobilisera enskilda discipliner. För att studera debatter kring humaniora och försök att säkra dess legitimitet behöver jag alltså använda mig av ett mer övergripande humaniorabegrepp, trots att detta emellanåt ger undersökningens språk en något svävande karaktär.

Forskning som på allvar tar ett helhetsgrepp om modern svensk humaniora och dess legitimitet i samhället ur ett historiskt perspektiv saknas, trots att den omfattande debatlitteraturen gärna tar spjörn emot föreställningar om humanioras historia. En intressant undersökning av tidigmodern humaniora har emellertid gjorts av Bo Lindberg, som funnit det ”berättigat att säga att humaniora befann sig i kris” redan under 1700-talets första hälft.¹⁵ Annars förläggs ofta en avgörande vändpunkt till 1960- och 1970-talen. Många av försöken som gjorts att definiera humanioras kris har dock varit del av en normativ debatt där tillbakablickar tenderat att ta sin utgångspunkt i anekdoter och svepande historiska redogörelser.¹⁶ Utförligare empiriska undersökningar behövs om vi på allvar vill förstå hur och varför en humanistisk krisdiskurs har etablerats. Redan under mellankrigstiden går det att finna exempel på hur allvarliga problem identifierades för humaniora, trots att perioden av Nordin har utnämnts till en del av humanioras ”guldålder”.¹⁷ Och frågan bör även resas huruvida det är rimligt att tala om humanioras kris i singular. Handlar det egentligen om olika kriser som har aktualiserats på olika platser vid olika tidpunkter?

I nu pågående debatter påpekas ofta att en kapitalistiskt färgad globalisering har förändrat humanioras grundvillkor, vilka tidigare var centrerade kring nationalstatens legitimering.¹⁸ Men trots den globala utvecklingsramen är det viktigt att inte förbise lokala omständigheter, som att humaniora i USA legitimeras annorlunda genom liberal arts-systemet.¹⁹ Avgörande skillnader finns även inom Europa. Som Jesper Eckhardt Larsen noterat har humaniora i Norge efter andra världskriget fortsatt att legitimeras i förhållande till den nationella kulturen på ett helt annat sätt jämfört med framför allt Tyskland.²⁰ Larsens kartläggning av

argument för humaniora har varit värdefull genom att uppmärksamma sådana nationella skillnader, som ofta är betydande med tanke på hur forskningen finansieras och organiseras. Med min undersökning kan vår historiska förståelse för humanioras legitimitet fördjupas utifrån en svensk kontext. Mitt dubbla fokus på humanioras legitimering och mobilisering kan förhoppningsvis också bidra till att uppmärksamma vissa mekanismer som varit centrala i hur humanioras samhällsroll och vetenskapliga status har omförhandlats.

I ett gränsland mellan vetenskap och politik

En viktig del av mitt källmaterial består i ett antal antologier som ingick i en mobilisering av bland annat vetenskap i samband med andra världskriget. I dessa antologier förekom humanister ofta sida vid sida med företrädare för andra vetenskapsområden och skribenter med fotfäste utanför akademien, som författare och politiker. Så var även fallet i vissa idépolitiska tidskrifter som utgör den andra delen av mitt källmaterial. Dessa hade också en bred allmänhet som målgrupp och rörde sig i ett gränsland mellan vetenskap och politik, där humanioras utmaningar särskilt accentuerades. Antologierna och tidskrifterna ger tillsammans ett mångfacetterat underlag för att studera ett sammanhang där spänningen mellan hur humaniora kunde legitimeras i en vetenskaplig respektive samhällelig kontext blev tydlig. Inte minst fokuseras program- och debatttexter, som ofta innehöll explicita uttalanden om humanioras status.²¹ Texterna betraktas som performativa akter i en kamp som pågick angående humanioras och andra kunskapsområdets roll i samhället. Särskilt vill jag ta fasta på hur humaniora i denna kraftmätning bäddades in i legitimerande berättelser som tillskrev olika vetenskaper olika roller i samhällets utveckling.

Antologierna kan delas in i två kategorier. Det handlar å ena sidan om tre översikter över samtida svensk vetenskap:

Vetenskap av idag (1940), redigerad av filosofen Gunnar Aspelin och botanikern och genetikern Göte Turesson

Tidsspegel. Aktuella uppsatser om vetenskap och samhälle av tio Lundaprofessorer (1942)

Vetenskapen just nu (1946), redigerad av Karl Modin

Å andra sidan analyserar jag tre antologier som tillkom på förlagens initiativ och kan betraktas som reaktioner på det samtida krisläget:

Natur och Kulturs *Min tro. En bok om livsåskådningar* (1941), redigerad av filosofen Alf Ahlberg

Bonniers *I angeläget ärende* (1941)

Världsmoral (1945), redigerad av Natur och Kulturs grundare Johan Hansson²²

Tidskrifterna som ingår i undersökningen, *Samtid och Framtid* (utgiven från 1944), *Svensk Tidskrift* och *Tiden*, hade varierande ideologiska agendor och kan ses som kanaler för liberala, konservativa respektive socialdemokratiska läger, vilket möjliggör en komparativ ansats. Tidskrifternas återkommande utgivning låter oss även identifiera viss kontinuitet och förändring. För att urskilja tendenser som utmärkte krigsåren inkluderas årgångar både före och efter andra världskriget, närmare bestämt 1937–1947.

I det följande fixerar jag först vilka problem de historiska aktörerna själva reagerade mot och hur humaniora uppfattades i relation till andra vetenskapsområden. Detta är centralt för att undvika anakronistiska och förutfattade meningar om vilka utmaningar humaniora stod inför. Därefter analyserar jag de spänningar som uppkom mellan humanioras legitimering och mobilisering för att avslutningsvis sätta in resultaten i ett större sammanhang genom en reflektion över svårigheterna att integrera humaniora i legitimerande framtidsberättelser.

Humanioras legitimitetsproblem aktualiseras

Under 1930-talet initierades betydande förändringar i Sverige på ett vetenskapsideologiskt och forskningspolitiskt plan. Dessa premierade vetenskapens funktion som samhällsekonomisk investering på bekostnad av internvetenskapliga utgångspunkter – i linje med välfärds mål och allt mer normaliserade bernalistiska utgångspunkter om att vetenskapen kunde främja samhällsorganisatoriska förändringar.²³ När en forskningspolitik utvecklades på allvar för första gången genomgick inte humaniora någon resursmässig tillväxt att tala om. Många humanister var dock inflytelserika opinionsbildare med starkt samhälleligt engagemang under tidigt 1900-tal, ofta aktivt involverade i rikspolitiken och pressen.²⁴ Samtidigt är det möjligt att före 1900-talets mitt se exempel på att humaniora uppfattades som ur takt med tiden, präglad av interna motsättningar och fast i alltför snäva perspektiv på samhällslivet.

I det här avsnittet vill jag visa hur ovanstående problem aktualiserades under 1930- och 1940-talet, särskilt i ljuset av andra världskriget. När vetenskapen ställdes i de krigförande staternas tjänst väcktes inspiration till storskaliga utbyggnadsplaner. Man kan tänka sig att detta borde ha

öppnat möjligheten för humanister att visa sitt samhällsvärde, särskilt som frågor om värden och livsåskådningar ställdes på sin spets i samband med kriget och det som av samtiden tecknades som en ”kulturkris”.²⁵ Företrädare för humaniora grep till viss del denna möjlighet. Men samtidigt riktades uppmärksamhet mot vissa grundläggande legitimitetsproblem som i detta turbulenta tidevarv identifierades för humaniora.

”Efterkrigstidens signatur är kris”, hävdade Harald Elovson i *Vetenskap av idag* 1940 och betonade att humaniora inte hade skonats. Hans eget område, litteraturhistorien, hade drabbats av särskilda motsättningar och brist på enhetlighet.²⁶ Krisbegreppet tycktes dock bli nästan innehållslöst när det tilläts omfatta alla samhällsområden. Det påpekade lingvisten Hjalmar Frisk när han underströk att språkvetenskapen inte var ensam om att befinna sig i kris.²⁷ Upplevelsen av en kulturkris formades mot bakgrund av industrialisering, sekularisering och masssamhällets framväxt, försvagad tilltro till framstegstanken och den traditionella samhällsordningens sammanbrott efter första världskriget.²⁸ Nya perspektiv anlades på människan och framtiden. ”Nittonhundralets katastrofer ha övertygande visat, att människan i sitt väsen har diaboliska inslag som omöjliggöra den lugna vandringen mot det förlovade landet”, som idéhistorikern Sten Lindroth uttryckte det i *Samtid och Framtid* 1944.²⁹

I *Tiden* 1942 talade Lindroth även om ett humanioras permanenta kris-tillstånd och menade att: ”Humanistisk vetenskap är till själva grunden uppbyggd över ett osäkerhetsmoment, som är dess börda och memento”, framför allt för inriktningar som litteratur- och konsthistoria. Deras estetiska studieobjekt menade han var svåra att hantera enligt samtidens förhärskande empiristiska metod. Brist på bevisbarhet inom humaniora föranledde ”dess fundamentala svaghet som vetenskap”.³⁰ Den empiristiska inriktningen var central att förhålla sig till i det vetenskapliga sammanhang humaniora skulle legitimeras inom, liksom vetenskapens tilltagande specialisering. Som litteraturhistorikern Gunnar Brandell beskrev i *Samtid och Framtid* 1944 hade specialiseringen skymt vetenskapsmännens sikt så att ”Sanningens tjänare, i stället kommit i sold hos Objektiviteten”.³¹ Här anar vi hur mellankrigstidens norm, om att vetenskap och fakta skulle skiljas från politik och värderingar, vållade problem. Till exempel medförde 1930-talets ”sakliga anda”, enligt konsthistorikern Henrik Cornell i *Vetenskap av idag*, särskilda problem för estetiskt inriktad humaniora.³² Många humanister ansågs på grund av specialiseringen och åtskillnadsnormen ha målat in sig i ett hörn, och det faktum att Sverige var ett litet land uppfattades inte göra saken bättre, då forskarna också kunde fastna i nationell isolering.³³

Till följd av specialisering framstod exempelvis filosofin som ”abstrakt och livsfrämmande”, vilket Gunnar Aspelin varnade för i *Samtid och Fram-*

tid 1944.³⁴ I samma tidskrift frågade författaren och journalisten Tore Zetterholm 1947 om filosofin hade fjärrmat sig så långt från allmänheten att den ”definitivt avstått från anspråken på att kunna skänka mänskligheten en världs- och livsåskådning” och om samtiden därmed ”skulle kunna avskriva den med en axelryckning”.³⁵ Liknande problem ansågs ha drabbat historievetenskapen. Enligt Erik Lönnroth hade den fastnat i en ”minutiös specialforskning, intresselös för de oinvigda”, efter att tidigare ha levererat lärdomar och synteser till allmänheten och lett opinionen.³⁶ Han återkom till problemen i olika sammanhang och identifierade en ”kompakt brist på förståelse för [vetenskapens] behov och existensberättigande”.³⁷ För genomsnittssvensken framstod forskarna som ”lyxblommor i folkhemmets fönster”, åsidosatta av krigsårens ansträngda budget.³⁸ Lönnroth ansåg att politiken hade aktualiserat en spänning mellan objektivitetens och ”den stridande viljans” ideal och lämnat historievetenskapen i kris alltmedan ”vetenskapen drages in i den totala mobiliseringen”.³⁹

Problematiken förstärktes av att humaniora associerades till en traditionell elitgrupp på väg att förlora sitt maktfäste.⁴⁰ Flera röster uttryckte redan under 1940-talet oro för att humanisterna och deras kunskaper höll på att exkluderas från samhällets styrande skikt. Mass- och teknikutvecklingen tolkades närmast i deterministiskt ljus och humaniora ansågs ha hamnat efter i en vetenskaplig kapplöpning. Pedagogen och psykologen Eric Petrén påstod i *Samtid och Framtid* 1946 att kunskapen om människan ”icke hållit jämna steg med naturvetenskapen och dess barn tekniken”.⁴¹ Detta ansågs ett år senare av Hjalmar Frisk vara utslag av ”svenskens ofta omvitnade dragning åt s. k. exakta vetenskaper” och ”hans bristande intresse för idéer och för människor”.⁴² På politisk nivå menade en ledartext i *Svensk Tidskrift* 1944 att attityden reflekterades i en statlig premierring av ”ämnen, som direkt eller indirekt kunna väntas ge materiell avkastning”.⁴³ Naturvetenskaplig och teknisk kunskap utpekades återkommande som prioriterad av politiker och allmänheten.

Flera naturvetare tycks dock ha upplevt kriget som ett brott mot ett dittills kontinuerligt vetenskapligt arbete. I *Tidsspegel* 1942 utmålade fysikern Torsten Gustafson statsmakternas hot mot den akademiska friheten som problematiskt, men intressant nog som ”allvarligare för humanistiska vetenskaper, för vilka den [akademiska friheten] ofta gäller livet”.⁴⁴ Humanioras tillstånd tecknades som mer avhängigt den rådande politiska ordningen, medan naturvetenskapernas starkare självförtroende bibehölls. För deras vidkommande uttrycktes en mycket starkare föreställning om ett ständigt påbyggnadsarbete.⁴⁵ 1942 menade till exempel ekonomhistorikern Eli F. Heckscher att kulturvetenskaper brottades med problemet att deras studieobjekt ständigt ändrades, medan naturveten-

skapliga motsvarigheter var mycket mer stabila över tid.⁴⁶ I *Vetenskapen just nu* (1946) – som enbart innehöll bidrag från naturvetare och tekniker – liknade även ingenjören och professorn Edy Velander vetenskapen vid en ständig gruvdrift, som dock hade utsatts för rovdraft under kriget.⁴⁷ Trots krigets ”kulturpaus” upprätthölls en framstegstro och det förutspåddes att en period av upprustning skulle följa, vilken dock riskerade att bli ensidigt ekonomiskt inriktad och försumma humaniora.⁴⁸

Filosofen Alf Ahlberg hävdade 1947 i *Samtid och Framtid* att kulturen, på grund av naturvetenskaplig och teknisk övervikt, höll på att luta över som tornet i Pisa.⁴⁹ Ett år tidigare deklarerade Tage Erlander i ett tal till studenter, som trycktes i *Tiden*, att tekniska och medicinska framsteg ”[s]jälvfallet” låg i allas intresse. Men han underströk att ”socialvetenskaperna, filosofien och historien och [...] överhuvudtaget studiet av de mänskliga relationerna” också behövdes.⁵⁰ Humaniora och ”socialvetenskapers” värde behövde argumenteras för till skillnad från vissa ”självfallet” önskvärda områden. Här talade Erlander om socialvetenskaper bredvid historia och filosofi.

Tydligare gränsdragningar började göras mellan just humaniora och samhällsvetenskap vid den här tiden och ledde så småningom till deras administrativa uppdelning 1964. En typisk berättelse om samhällsvetenskapernas utveckling går att frilägga: de tog sig i naturvetenskapernas kölvatten an framtiden, medan humanistiska discipliner hamnade efter.⁵¹ Av filosofen och sociologen Torgny T:son Segerstedt, i *Samtid och Framtid* 1946, förklarades sociologin vara mer och mer inspirerad av naturvetenskaplig metod och därmed på väg att distansera sig från en tidigare förankring i filosofi och historia.⁵² Segerstedt hävdade också att samhällsvetenskaper skulle behövas mer och mer i takt med utbyggnaden av samhällets välfärdsanordningar.⁵³ Liknande visioner saknades oftast för humaniora. Medan Tingsten i *Vetenskap av idag* 1940 ansåg att statsvetenskapen stod inför en expansion och hade vuxit fram hand i hand med ”liberala och demokratiska strömningar” identifierade studierektorn och museimannen Sigfrid Leander i *Samtid och Framtid* 1947 en spänning i hur ”ett humant vetande och de sköna konsternas filosofi” kunde ”omsättas i demokratiskt kulturliv”.⁵⁴ Återkommande går det att finna exempel på hur humaniora ansågs ha problem att anpassa sig efter det demokratiska masssamhällets krav.

Framtiden representerades främst av socialdemokratins välfärdssamhälle i svenska samhällsberättelser vid den här tiden. Till skillnad från samhällsvetenskap tecknades inte humaniora som fullt kompatibelt med socialdemokratins visioner. *Tidens* redaktör Torsten Gårdlund förutsåg 1944 att ett ökat stöd åt naturvetenskap och teknik, ”och kanske även samhällsvetenskapen”, skulle löna sig för staten. Han uttryckte dock en

oro å humanioras vägnar. Ökat stöd åt en sådan ”vetenskap, som ej ger ’nyttiga’ resultat” tycktes nu svårmotiverat, efter att ha varit givet under ”tidigare och mer konservativa riksdagar”.⁵⁵ Här framfördes kritik mot att humaniora riskerade att marginaliseras i framtida politiska satsningar. Även om humaniora hade åtskilliga försvarare, så föreföll framtidshorizonten vara präglad av förväntningar på att humaniora inte skulle kunna hävda sig lika starkt som tidigare. Naturvetenskapens samhällsnytta förutsattes däremot som självklar, även om krigets förödelse hade synliggjort dess destruktiva potential. Tillsammans med samhällsvetenskap tecknades naturvetenskapen som en god allianspartner till statsmakten och i centrum för socialdemokratins framtidsvisioner.⁵⁶ Det föreföll svårare att konkret se hur humaniora, som associerades till en slags *l’ancien regime*, kunde inkluderas.

I mellankrigstidens debatter har Jonas Hansson urskilt en uppdelning i ett radikalt avantgarde mot en ”bildningsaristokrati”. Sistnämnda omfattade bland annat humanister och folkbildare, vilka såg sig som förmedlare av ett kulturarv och en bildningstradition. Den radikala gruppen förespråkade å andra sidan framväxten av ”en ny värld och en ny människa”.⁵⁷ Som vi ser ovan hade ideologiska spänningar inflytande på hur humaniora uppfattades. Oro uttrycktes dock från såväl vänster (*Tiden*) som höger (*Svensk Tidskrift*). Det är möjligt att urskilja en övergripande berättelse om vetenskapens förändrade förutsättningar som skildrade en övergång från en traditionell, konservativ stat till en demokratisk och progressiv sådan, en övergång som tycks ha varit svår att hantera för humaniora. De (särskilt i *Tiden*) påtalade associationerna till en aristokratisk bildningskultur blev ett hinder när humanister ställdes inför skärpta krav på social mobilisering.⁵⁸ Till skillnad från i fredstid kunde en forskare inte ”sitta fredad i sin slutna kammare”, slog konsthistorikern Ragnar Josephson fast i *Tidsspegel*: ”Tidsstormen har ryckt upp hans dörr.”⁵⁹ Men det hade sitt pris att lämna elfenbenstornet. Vi ska nu se närmare på balansgången mellan inomvetenskaplig legitimering och social mobilisering.

Kolliderande legitimeringskrav

Distansering av humaniora från övriga samhällslivet var en relativt vanlig vetenskaplig legitimeringsstrategi. I *Tiden* 1941 framhöll till exempel Ingemar Hedenius det som mindre viktigt att filosoferna blandade sig i livsåskådningarnas kamp, men betonade vikten av att ”efterleva de svåra kraven på intellektuell ärlighet.”⁶⁰ En liknande aspekt betonades av Sten Lindroth i *Tiden* ett år senare. De vetenskapliga kraven på litteraturhistorien riskerade enligt honom att kollidera med dess uppgift att behandla

studieobjekt med ”estetiska” och ”irrationella” egenskaper, varför han krävde en tydlig medvetenhet av litteraturhistorikern om när denne bedrev vetenskap och inte.⁶¹ Det vi ser hos Hedenius och Lindroth kan ses som legitimeringsstrategier med krav på metodologisk förfining, vilket till stor del gick hand i hand med mellankrigstidens utbredda norm, att åtskilja vetenskap och politik.⁶² Det gällde att vända sig mot ”sanningens fiender” och politikens ”viljande” för att istället utgå från vetenskapens ”vetande”, menade Olle Holmberg i *I angeläget ärende* 1941, och den finländske filosofen Rolf Lagerborg hävdade i *Min tro* att ”landsflykt från verkligheten”, eller kontemperation, utgjorde grunden för all filosofi.⁶³ Här låg fokus på att uppfylla inomvetenskapligt förankrade normer.

Vi har dock sett att denna typ av normer, som premierade en mer inåtvänd legitimeringsstrategi, utsattes för påfrestningar genom krav på vetenskapens samhällsengagemang. Den som kanske tydligast problematiserade detta var Gunnar Aspelin. I *Samtid och Framtid* 1944 höll han med om att man inte fick ”kompromissa med den vetenskapliga saklighetens krav” och att ”det intellektuella samvetets fordringar” inte fick nonchaleras. Men av Aspelin bedömdes dessa strategier nu som otillräckliga. Vetenskapen behövde tydligare vända sig utåt. Uppmaningen gällde såväl filosofi som humaniora i stort. Han konstaterade att andra discipliner redan hade ställt om utifrån de nya förutsättningarna och inriktat sig på tillämpning utan att förlora sin vetenskaplighet: ”Att hålla på forskningens självständighet betyder inte att hålla på dess isolering från de problem, som sysselsätta oss alla utanför de akademiska murarna”.⁶⁴ Inåtvänd och utåtvänd legitimering behövde alltså inte nödvändigtvis stå i motsättning till varandra, vilket natur- och samhällsvetenskapernas tillämpning bevisade. Som vi har sett talades det om naturvetarens arbete som en gruvdrift, en råvaruleverantör till politiken. Men i humanioras fall blev det svårare att se hur en sådan relation skulle kunna se ut. Det återstod att finna en konkret strategi för att hantera samspelet mellan samhällsrelig tillämpning och upprätthållandet av vetenskapliga normer.

Spänningen mellan idealen fångades i statsvetaren och politikern Georg Andréns tal till Lundastudenter 1945, tryckt i *Svensk Tidskrift*: ”I ett välordnat samhälle skall det också finnas elfenbenstorn. Men det skulle kanske icke skada deras skygga och ömtåliga gäster, eremiter och pelarhelgon, om de någon gång bröto sin isolering och gingo ut bland människorna för att studera deras problem.”⁶⁵ Så även om det isolerande idealet främst associerades till högerpolitiska läger förespråkades också i konservativa *Svensk Tidskrift* att forskarna borde träda ur elfenbenstornet och sträva efter samhällsrelevans. Annars går det framför allt i *Tiden* att se hur en bild tecknades av en isolerad, konservativ humanistisk kulturtradition som klassbetonad och odemokratisk.⁶⁶ Här syns återigen

konturerna av en berättelse, i vilken humanism och forskningstraditioner inom humaniora skildrades som i armkrok med ett förlegat samhälle.⁶⁷

Företrädare för humaniora var inte omedvetna om problemen, utan höjde sina röster till förmån för social mobilisering. Till exempel fastslog Hans Larsson i *Min tro* att ”filosoferna borde mera direkt ägna sig åt vetenskapsmässig utredning av dagsfrågorna”. Han ansåg att han själv hade gjort det i samband med första världskriget, men annars varit försiktig ”emedan jag ville bli vid min läst”.⁶⁸ För historievetenskapen framfördes liknande argument från personer med ganska olika bakgrund. Historikern borde ägna sig åt ”problem som befinna sig i medelpunkten för nutidsmänniskornas intressen, tanke- och känsloliv”, menade Eli F. Heckscher i *Svensk tidskrift* 1937.⁶⁹ Även Erik Lönnroth förespråkade i *Vetenskap av idag* kontakt med samhällslivet. Till skillnad mot förr såg han ett allmänt missnöje uttryckas mot historikernas avskärmning. En akut spänning hade uppenbarats. På samma gång förväntades historievetenskapen förse allmänheten med synteser och upprätthålla en strikt analytisk inriktning som stod emot politiserande tendenser.⁷⁰ För Lönnroth, som diskuterade problematiken vid upprepade tillfällen, tycktes det som om historien ”för att fylla en social uppgift, skulle behöva avstå ifrån antingen att vara historia eller empirisk vetenskap”.⁷¹ Historikerna hade hamnat i ett moment 22, där strategin för att legitimera sig i en professionaliserad, vetenskaplig kontext kolliderade med kraven på social mobilisering. Till skillnad från samhällsvetare kunde historikerna inte helt enkelt göras till utredare i samhällsfrågor, hävdade Lönnroth.⁷² Hur de kolliderande legitimeringskraven skulle hanteras i praktiken fick därmed inget klart svar, vilket är kännetecknande för situationen som humaniora hade hamnat i.

Mobilisering med friktioner

Jag har ovan visat på svårigheter som urskiljdes i frågan om hur humaniora kunde mobiliseras socialt utan att förlora vetenskaplig legitimitet. Detta ska dock inte missförstås som att humaniora inte mobiliserades eller ansågs ha ett samhällsvärde. Här ska inte redogöras för alla mobiliseringsstrategier som är synliga i tidskrifterna och antologierna 1937–1947, och som ofta skilde sig åt mellan olika discipliner, men jag vill nämna att kritisk granskning av berättelser och propaganda (särskilt för historia),⁷³ organisering av kunskapsproduktion (särskilt för filosofi),⁷⁴ deltagande i ett större folkbildningsprojekt (inte minst för moderna språk)⁷⁵ och främjandet av Sveriges internationella och kulturella anseende⁷⁶ i flera fall lyftes fram som särskilt angelägna, samtidigt som reservationer också framfördes. Det fanns alltså en idériakedom vad gäller humanioras poten-

tiella samhällsrelevans, men det förelåg också friktioner som gjorde dess mobilisering problematisk ur vissa hänseenden.

På livsåskådningarnas område fanns förhoppningar om att humaniora skulle bevisa sin betydelse. I förordet till *I angeläget ärende* (1941) uttrycktes en förhoppning om att ge allmänheten hållpunkter om värden som behövdes för att grunda livsåskådningar.⁷⁷ Antologin kan därmed betraktas som ett exempel på hur bland annat humaniora mobiliserades. Humanistiska ämnesföreträdare förväntades bidra till att ersätta något som gått förlorat: ”forna dagars postillor”, vilka i synnerhet hade formulerats av kyrkan. På baksidan angavs vidare att volymen hade samlat ”några av vårt lands klaraste hjärnor och bästa pennor”. Humanisterna som medverkade här, liksom i den liknande antologin *Min tro* (1941), mobiliserades som en sorts förebilder med hög status i samtiden. Denna mobilisering samspelade med en traditionell legitimeringsstrategi, vilken tog sin utgångspunkt i den enskilda forskarens auktoritet. Om han – för det talades oftast om humanioraforskaren som en man⁷⁸ – förutsattes vara höjd över allmänheten ifråga om livsvisdom fanns en legitim grund att stå på för att mobilisera hans kunskap åt samhället.⁷⁹

I antologin *Tidsspegel* (1942) utgjorde den samtida ”kulturkrisen” ett incitament för att mobilisera och tillgängliggöra kunskap.⁸⁰ Humanister bildade ofta en kärntrupp bland dem som ingick i denna typ av mobilisering. Detta var särskilt tydligt i Johan Hanssons antologi *Världsmoral* (1945), där sju representanter för filosofi och två för historia förekom, jämfört med endast en biologisk-medicinsk.⁸¹ Att återställa en världsmoral efter kriget lyftes fram som en ”väldig uppgift för alla som känna sig kallade att vara själarnas tränare och vägvisare”. Detta fick Hansson medhåll i av bokens skribenter.⁸² Men som vi har sett försvårade mellankrigstidens värderelativistiska diskussioner möjligheten att legitimera humanistisk forskning utifrån att forskarna skulle vara just moraliska vägvisare.

Inställningen ovan, att inte minst humanister skulle ha en särskild auktoritet som gav dem legitimitet att vägleda allmänheten, tycks ha varit på tillbakagång. Som Kay Glans föreslagit är det möjligt att framväxten av en ”icke-paternalistisk inställning” under efterkrigstiden bidragit till humanioras successivt försvagade ställning.⁸³ På liknande vis har Stefan Collini identifierat framväxten av ett egalitärt ethos. Mottagaren av kunskap har kommit att utgöra basen för legitimitet, vilket kunskapsproducenten måste rätta sig efter.⁸⁴ I kontrast till detta ideal utgick flera av mobiliseringsförsöken av humaniora under 1940-talet ännu från den mer traditionella strategin, enligt vilken vissa humanister förutsattes vara särskilt intellektuellt högtstående.

I praktiken tycktes legitimiteten för humanisterna i offentligheten vara ganska väl förankrad, eftersom flera alltså mobiliserades som tongivande

röster. Men som jag har visat kunde deras positioner på samma gång upplevas hotade, framför allt vad gäller framtida samhällsställning. Det kan ses som symptomatiskt att humaniora 1946 exkluderades från *Vetenskapen just nu*. Då mycket hade hemlighållits av strategiska skäl under kriget hade antologin som syfte att ge en bild av forskningsfronten.⁸⁵ Den fokuserade ensidigt på naturvetenskap och teknik, trots att det i baksides-texten talades om att den skulle ge en bild av ”vetenskapen”, till synes i generell bemärkelse. I det här fallet tycktes humaniora inte räknas till avantgardet.

På undantag från berättelser om det moderna samhället

Sammanfattningsvis har vi sett hur friktioner uppstod i omförhandlingen av humanioras roll i samhället. Knappast någon tvivlade däremot på att naturvetenskap skulle ingå i den vetenskapliga upprustning som förväntades efter andra världskriget. Ur ett internationellt perspektiv har naturvetenskapens efterkrigstida dominans i den svenska universitetsvärlden framhållits som exceptionell.⁸⁶ Som Ulf Zander påpekat innebar kriget en seger ”för den ekonomistiska och teknisk-vetenskapliga grundsynen”.⁸⁷ Krigserfarenheten fick konsekvenser för förväntningarna på framtiden, i vilken humanioras plats tycktes osäker.

Tidigare forskning har lyft fram att perioden från 1930- till 1970-talet, som sammanföll med socialdemokratisk regeringsställning, utgjorde en storhetstid för ”den svenska modellen”, vilken enligt Ola Sigurdson ibland verkar ”ha setts som ett uttryck för en nödvändig historietveckling”.⁸⁸ I den framtidsberättelse som formulerades tycks det ha varit problematiskt att integrera humaniora. Anders Ekström och Sverker Sörlin menar att arbete och kapital enades kring en berättelse om Sverige som krävde naturvetenskaplig, medicinsk och teknisk kunskap för att förverkligas – inte främst humaniora.⁸⁹ Utifrån hur det talades om humaniora 1937–1947 bekräftar min undersökning deras tolkning. Humaniora associerades med tradition och förväntades till skillnad från andra vetenskapsområden, däribland den allt självständigare samhällsvetenskapen, inte premieras av framtida politiska satsningar. Osäkerheten över huruvida humaniora under kommande decennier skulle erhålla tillräckligt stöd och förtroende skapade en oro för humanioras ställning i samhället och som vetenskap.

Det är riskabelt att likställa tidens hegemoniska samhällsberättelse med vad som uttrycktes i vänsterorienterade *Tiden*. Där formulerades det sociala mobiliseringskravet skarpast, men åsikten att humaniora stod inför problem uttrycktes brett över de sammanhang som här har undersökts. Frågan bör väckas om det var extra förödande för humaniora att placeras

i ett utanförskap i svenska framtidsberättelser just i det här skedet, med tanke på att vetenskapliga upprustningar också genomfördes under de scientistiskt präglade decennierna som följde på andra världskriget. Enligt Steven Shapin etablerades då uppfattningen att ”science no longer lived in an Ivory Tower; it had been drawn out of the Tower by wartime necessities and by the continuing mobilization of the Cold War”.⁹⁰ De tilltagande kraven på vetenskapens sociala mobilisering fick konsekvenser för hur vetenskapen kunde legitimeras under decennierna efter andra världskriget.⁹¹

För att fullt ut belägga tesen om att det blev problematiskt att införliva humaniora i legitimerande samhällsberättelser, vore det önskvärt med mer forskning som tar hänsyn till en längre tidsperiod och fler sammanhang. Likaså bör det betonas att detta var en specifik, nationell utveckling i Sverige. Tidigare forskning har som sagt konstaterat att humaniora kopplades till ett vitalt nationellt projekt i Norge även under efterkrigstiden då kulturkonservativa humanister lyckades knyta allianser med den politiska vänstern.⁹² I Sverige tycks frånvaron av sådana alliansbildningar ha försvårat humanioras legitimering. Kanske var glappet för stort mellan bildningsaristokratin och det radikala avantgarde som Jonas Hansson identifierat?

Hur humaniora skulle fylla en angelägen funktion i det demokratiska masssamhället och samtidigt ha legitimitet i ett vetenskapssamfund präglat av empiristiska krav blev alltså ett centralt problem. Viktigt att komma ihåg är dock att jag har visat hur det talades om humaniora inom en avgränsad diskurs. Nordin har rätt om att humanister ännu var betydelsefulla parter i det offentliga samtalet. Antologierna vittnar om att de uppfattades som viktiga att mobilisera i kristid, och det går att se en rad konkreta mobiliseringsstrategier för humaniora. Tidigare forskning med fokus på enskilda humanistiska discipliner, som historia och litteraturhistoria, har också påpekat att de ännu fram emot 1900-talets mitt vidmakthöll starka positioner i offentligheten.⁹³ Å andra sidan kan humanioras status betraktas på olika nivåer. Även om humaniora ansågs vara resursmässigt lidande tycks kunskapsområdets institutionella position ha varit relativt stark.⁹⁴ Men i den diskurs som här studerats är det uppenbart att det samtidigt fanns farhågor för humanioras framtid och att redan vissa samtidsproblem identifierades, vilket tidigare inte har uppmärksamats tillräckligt. Även om humaniora tog stort offentligt utrymme är bilden av 1900-talets första hälft som en ren humanistisk guldålder alldeles för förenklad. Fast i dilemmat mellan att stänga in sig i elfenbenstornet med dess inomvetenskapliga krav och att mobiliseras socialt förefaller humaniora ha förpassats till ett utanförskap.

För att på allvar förstå varför humanioras situation så ofta omtalas i

termer av kris är det viktigt att anlägga längre historiska perspektiv, men också att uppmärksamma det historiskt specifika i diskussioner om humanioras legitimitetsproblem. Förhoppningsvis utgör den här artikeln ett sådant bidrag genom att visa hur spänningen mellan vetenskaplig legitimitet och samhällelig relevans framstod som ett fundamentalt problem för humaniora under 1930- och 1940-talen.

Huruvida vetenskapen kan finna legitimitet i olika sammanhang är alltid en relevant fråga när vi lever i ett demokratiskt tidevarv. Andra världskriget bidrog till att blotta sprickor i elfenbenstornets murverk. Men hur företrädare för humaniora skulle göra tillräcklig nytta för samhället var ingen enkel fråga. Som Tingsten ansåg riskerade vetenskapens elfenbenstorn att förvandlas till en väderkvarn, styrd av omvärldens vindar. Kunde humaniora lämna elfenbenstornet utan att fångas av tidens storm?

Noter

1. Paul Holm, Arne Jarrick & Dominic Scott: *Humanities world report 2015* (Basingstoke, 2015), 192.

Den här artikeln skrevs ursprungligen som en masteruppsats i idé- och lärdoms historia vid Uppsala universitet. Jag vill tacka Anders Ekström, Mats Persson och de anonyma granskarna för värdefulla synpunkter, men även Katarina Leppänen, Martin Wiklund, Thomas Karlsruhn, Simon Larsson, Linnea Tillema och deltagarna i forskningsnoden KUSKO.

2. Se t.ex. Andrus Ers: *Segrarnas historia. Makten, historien och friheten studerade genom exemplet Herbert Tingsten 1939–1953* (Umeå, 2008), 8, 84 och Johan Östling: *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (Stockholm, 2008), 16, 30.

3. Jean-François Lyotard har t.ex. understrukit att vetenskapens legitimitet kan vara såväl vetenskapsteoretiskt som sociopolitiskt grundad. Se Jean-François Lyotard: ”Det postmoderna tillståndet. Rapport om kunskapen”, övers. Mats Leffler & Håkan Liljeland i *Psykoanalytisk tidskrift* 28/29 (2009 [1979]), 9.

4. Framför allt är detta förknippat med Max Weber. Se Max Weber: ”Die ’Objektivität’ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis” i *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 19:1 (1904), 22–87.

5. Se Axel Hägerström: *Om moraliska föreställningars sanning* (Stockholm, 1911), 36–39 och Gunnar Myrdal: *Vetenskap och politik i nationalekonomien* (Stockholm, 1930), 11–12. Se även Ragnar Björk: ”Det vetenskapliga folkhemmet? Några uppslag till Gunnar Myrdals folkhems förhistoria” i *Hjärnstorm* 39 (1990), 17–21; Staffan Källström: *Värdenihilism och vetenskap. Uppsalafilosofin i forskning och samhällsdebatt under 1920- och 30-talen* (Göteborg, 1984), viii–x, 94, 110–118 och Johan Strang: ”Axel Hägerström och Gunnar Myrdal. Om den svenska värdenihilistiska traditionen” i *Historisk tidskrift för Finland* 88 (2003), 54–57. Sistnämnda understryker t.ex. att Myrdal gärna ville förknippas med Hägerström. Jfr även Ola Sigurdson: *Den lyckliga filosofin. Etik och politik hos Hägerström, Tingsten, makarna Myrdal och Hedenius* (Stockholm & Stehag, 2000), 28, 239, 254.

6. Svante Nordin: *Från Hägerström till Hedenius. Den moderna svenska filosofin* (Lund, 1984), 139. Se även Thomas Mautner: ”Hägerströms lära i moral. Hägerströms vär-

defrihetstes” i *Insikt och handling* 20 (2000), 27. Också Webers värdefrihetstes har uppfattats som en vetenskaplig legitimeringsstrategi. Se Knut Erik Tranøy: ”Humanistisk vitenskap. Egenart, identitet og legitimeringsmuligheter” i Tore Frängsmyr (red.): *Humanioras egenart. En rapport* (Oslo, Bergen & Tromsø, 1983), 27–28. Liknande tendenser fanns inom svensk historievitenskap. Se t.ex. Simon Larsson: *Intelligensaristokrater och arkivmartyrer. Normerna för vetenskaplig skicklighet i svensk historieforskning 1900–1945* (Hedemora, 2010), 28. Även Myrdals gränsdragningsarbete har tolkats som ett försök att diskursivt legitimera samhällsvetenskap. Se Per Wisselgren: ”Vetenskap och/eller politik? Om gränsteorier och utredningsväsendets vetenskaps-historia” i Bosse Sundin & Maria Göransdotter (red.): *Mångsysslare och gränsöverskridare. 13 uppsatser i idéhistoria* (Umeå, 2008), 111–112.

7. Som påpekas i *Insikt och Handling*s temanummer om vetenskapligt ethos kan begreppet ”användas som ett perspektiv för att förstå hur vetenskapen erhåller trovärdighet, tillförlitlighet och auktoritet”. Se [Osign.]: ”Vetenskapligt ethos i efterkrigstidens Sverige” i Victoria Höög & Anna Tunlid (red.): *Insikt och handling. Temanummer om vetenskapligt ethos i efterkrigstidens Sverige* 23 (2010), 7–8.

8. Robert K. Merton: ”The Normative structure of science” i *The Sociology of science. Theoretical and empirical investigations* (Chicago & London, 1974 [1942]), 267–268. Med inspiration från Weber använde även Alf Ahlberg ethos-begreppet i tidskriften *Tiden* 1939. Se Alf Ahlberg: ”Humanitet och akademisk skolning” i *Tiden* 5 (1939), 270.

9. Herbert Tingsten: ”1789–1940. En idéhistorisk återblick” i *Tiden* 9 (1940), 536. Göran Blomqvist har låtit begreppet ”elfenbenstorn” representera ”de lärdes avskildhet från vardagens problem och uppfattningen att vetenskaplig verksamhet ska vara en intern, självreglerande och kontinuerlig process”. Se Göran Blomqvist: *Elfenbenstorn eller statskepp? Stat, universitet och akademisk frihet i vardag och vision från Agardh till Schück* (Lund, 1992), 3. För begreppets historia, se även Steven Shapin: ”The ivory tower. The history of a figure of speech and its cultural uses” i *The British journal for the history of science* 45:1 (2012), 1–27.

10. Jfr Jesper Eckhardt Larsen: ”ikke af brod alene...”. *Argumenter for humaniora og universitet i Norge, Danmark, Tyskland og USA 1945–2005* (Köpenhamn, 2007), 8–9, Aant Elzinga: ”Humanioras roll i det högteknologiska samhället” i Thorsten Nybom (red.): *Universitet och samhälle. Om forskningspolitik och vetenskapens samhälleliga roll* (Stockholm, 1989), 239 och Helge Jordheim & Tore Rem (red.): *Hva skal vi med humaniora? Rapport om de humanistiske fagenes situasjon i Norge* (Fritt Ord, 2014), 55–57.

11. Anders Ekström & Sverker Sörlin: ”Inledning. Humanisterna och framtidssamhället” i *Humanisterna och framtidssamhället* (Stockholm, 2011), 16.

12. Även Nordins *Humaniora i Sverige* (2008) är dispositionsmässigt styrd av enskilda discipliner.

13. Se t.ex. Rens Bod: *A new history of the humanities. The search for principles and patterns from antiquity to the present* (Oxford, 2013) och Rens Bod, Jaap Maat & Thijs Weststeijn (red.): *The making of the humanities. The modern humanities*, Vol. III (Amsterdam, 2014).

14. Se Rens Bod et al.: ”A new field. History of humanities” i *History of humanities* 1:1 (2016), 1–8.

15. Bo Lindberg: ”’De rolige vetenskaperna’. Om humaniora före moderniteten” i Mohammad Fazlhashemi & Eva Österberg (red.): *Omodern. Människor och tankar i förmodern tid* (Lund, 2009), 124–126.

16. Se Ekström & Sörlin: ”Inledning”, 11.

17. Svante Nordin: *Humaniora i Sverige. Framväxt – Guldålder – Kris* (Stockholm, 2008), 97–136; Henrik Brissman: *Mellan nation och omvärld. Debatt i Sverige om vetenskapens organisering och finansiering samt dess internationella och nationella aspekter under 1900-talets första hälft* (Lund, 2010), 427, 430. Brissman har t.ex. identifierat ”ett krismedvetande” för humaniora i Sverige redan på 1930-talet, åtminstone ur ett resursmässigt perspektiv.
18. Se Simen Andersen Øyen, Ingrid Birce Müftüoglu & Finn I. Birkeland: ”De unyttige – Fortolkningsvitenskapens framtid i det nye akademien” i Simen Andersen Øyen, Ingrid Birce Müftüoglu & Finn I. Birkeland (red.): *Humanioras framtid. Kampen om forståelsen av menneske og samfunn* (Oslo, 2011), 9–13.
19. Se Martha C. Nussbaum: *Not for profit. Why democracy needs the humanities* (Princeton, 2012), 128, 131, men även Geoffrey Galt Harpham: *The humanities and the dream of America* (London & Chicago, 2011), 15, Stefan Collini: *What are universities for?* (London, 2012), 3, 5 och Toril Moi: ”Hvordan skal vi forsvare humaniora? Perspektiver fra USA” i *Nytt Norsk Tidsskrift* 28:3 (2011), 273.
20. Larsen: ”ikke afbrød alene...”, 59–63, 201–202, 336–339.
21. Jfr Kjell Jonsson: *Vid vetandets gräns. Om skiljelinjen mellan naturvetenskap och metafysik i svensk kulturdebatt 1870–1920* (Lund, 1987), 10.
22. *Vetenskap av idag* gavs ut av Almqvist & Wiksells, *Tidsspegel* av Bonniers och *Vetenskapen just nu* av Wahlström & Widstrand. För Bonnierantologierna angavs inga redaktörer.
23. Thorsten Nybom: ”Bernalism och forskningsorganisation. Vetenskapsideologi och forskningspolitik i 1930-talets Sverige” i *Daedalus* 55 (1986), 83; Thorsten Nybom: *Kunskap – politik – samhälle. Essäer om kunskapssyn, universitet och forskningspolitik 1900–2000* (Hargshamn, 1997), 34, 37, 108.
24. Lars Geschwind & Miriam Terrell: ”Vilka var humanisterna? Miljöer och verksamhet 1900, 1950 och 2000” i *Humanisterna och framtidssamhället*, 86.
25. Larsen: ”ikke afbrød alene...”, 60–71. Ragnar Josephson påpekade 1942 att man borde kunna ”förmoda, att i den nuvarande kulturkrisen vetenskapsmannens plats vore självklar”, men att den i praktiken inte alls var det. Se Ragnar Josephson: ”Vetenskapsmannen och tiden” i *Tidsspegel. Aktuella uppsatser om vetenskap och samhälle av tio Lunda-professorer* (Stockholm, 1942), 57.
26. Harald Elovson: ”Litteraturhistoriens problem” i Gunnar Aspelin & Göte Turesson (red.): *Vetenskap av idag. Framlagd av svenska forskare* (Stockholm, 1940), 91–92. Liknande problem urskildes för historievetenskapen, vars vetenskapliga ställning sågs som ifrågasatt. Se Erik Lönnroth: ”Modern historievetenskap” i Aspelin och Turesson (red.): *Vetenskap av idag*, 166–167, 174. Även för språkvetenskapen uppmärksammades inre motsättningar som ett problem. Se Hjalmar Frisk: ”Vad är jämförande språkforskning?” i *Svensk tidskrift* (1939), 22; Hjalmar Frisk: ”Språkvetenskap” i Aspelin & Turesson (red.): *Vetenskap av idag*, 64–65 och Bertil Malmberg: ”Mål och medel i språkforskningen” i *Svensk tidskrift* (1945), 265–266.
27. Frisk: ”Språkvetenskap”, 64.
28. Jonas Hansson: *Humanismens kris. Bildningsideal och kulturkritik i Sverige 1848–1933* (Stockholm & Stehag, 1999), 19, 112.
29. Sten Lindroth: ”Åttioalet i memoriam” i *Samtid och framtid* 9 (1944), 20.
30. Sten Lindroth: ”Litteraturhistorien och vetenskapen” i *Tiden* 3 (1942), 176–181. ”Den humanistiska vetenskapen har alltid befunnit sig i en vansklig ställning”, skrev Lindroth.

31. Gunnar Brandell: "Kulturlivets splittring" i *Samtid och framtid* 3 (1944), 14.
32. Henrik Cornell: "Konsthistoriens aktuella problem" i Aspelin och Turesson (red.): *Vetenskap av idag*, 137.
33. Se Erik Lönnroth: "Historien och aktualitetskravet" i *Tiden* 3 (1943), 154 och Sven Ulric Palme: "Den humanistiska upprustningen" i *Samtid och framtid* 5 (1947), 296–297.
34. Gunnar Aspelin: "Filosofisk forskning och social verklighet" i *Samtid och framtid* 6 (1944), 28. Se även Karl Ragnar Gierow: "Viljan. En essay om nödvändigheten och det fria ögonblicket" i *I angeläget ärende*, 35–36, 44, 56 och Hans Larsson: "Min filosofi" i Alf Ahlberg (red.): *Min tro. En bok om livsåskådningar* (Stockholm, 1941), 28.
35. Tore Zetterholm: "Vördnad för livet" i *Samtid och framtid* 4 (1947), 245.
36. Lönnroth: "Modern historievetskap", 184–185; Lönnroth: "Historien och aktualitetskravet", 147–151.
37. Erik Lönnroth: "Vetenskaplig forskning och akademisk utbildning" i *Samtid och framtid* 8 (1944), 5–6.
38. Lönnroth: "Vetenskaplig forskning", 5.
39. Lönnroth: "Modern historievetskap", 174–177.
40. Den norske förlagsmannen Henrik Groth menade t.ex. att: "Litteraturhistorici och kulturfilosofer" arbetade "fullständigt medeltidsmässigt". Se Henrik Groth: "Läsningens kulturproblem" i *Tiden* 7 (1941), 424, men även Alf Nyman: "Genialitetens framtid. En betraktelse över elit och massa" i *Samtid och framtid* 1 (1944), 18–19.
41. Eric Petrén: "Psykologien och framtiden" i *Samtid och framtid* 8 (1946), 493–494.
42. Hjalmar Frisk: "Språkvetskap och litteraturforskning" i *Samtid och framtid* 2 (1947), 96. Se även Alf Ahlberg: "Regnum hominis" i *Samtid och framtid* 1 (1946), 8 och Harald Sjövall: "Latinlinjens framtid" i *Svensk tidskrift* (1944), 341–348.
43. [Osign.]: "Statsmakterna och det vetenskapliga arbetet" i *Svensk tidskrift* (1944), 474. Se även Tage Erlander: "Akademikerna och samhället. Tal vid hälsningssgille för årets nya studenter vid Lunds universitet den 4 oktober 1946" i *Tiden* 9 (1946), 519.
44. Torsten Gustafson: "Naturvetenskapen och frihetstanken" i *Tidspegel*, 8, 11, 16. Jfr Kjell Jonsson: "Naturvetenskap, världsåskådning och metafysiskt patos i mellankrigstidens Sverige" i *Lychnos* (1992), 115–119.
45. Bertil Lindblad: "Om de nyare framstegen inom astronomien" i Aspelin & Turesson (red.): *Vetenskap av idag*, 273; Gustafson: "Naturvetenskapen och frihetstanken", 8; Edy Velander: "Företal" i Karl Modin (red.): *Vetenskapen just nu* (Stockholm, 1946), 9; Lönnroth: "Vetenskaplig forskning", 5.
46. Eli F. Heckscher: "Den ekonomiska vetenskapens grundläggning i Sverige" i *Svensk tidskrift* (1942), 672.
47. Velander: "Företal", 9, 11. Påfallande är att bokens innehållsförteckning inkluderar ord som "framsteg" och "landvinningar". Gustafsson jämförde även naturvetarnas upptäckter med nybyggares framfart över Amerika. Se Gustafsson: "Naturvetenskapen och frihetstanken", 8.
48. Se t.ex. "Statsmakterna och det vetenskapliga arbetet", 477 och Georg Andrén: "En tillbakablick. Tal för Lunds studenter vid Tegnérfesten 1945" i *Svensk tidskrift* (1945), 657.
49. Alf Ahlberg: "Den moraliska förbistringen" i *Samtid och framtid* 3 (1947), 136.
50. Erlander: "Akademikerna och samhället", 519–522.
51. Enligt Anna Larsson sammankopplades sociologin "med modernitet och en

lovande framtid". Se Anna Larsson: *Det moderna samhällets vetenskap. Om etableringen av sociologi i Sverige 1930–1955* (Umeå, 2001), 63, 76, 80, 178.

52. Torgny T:son Segerstedt: "Sociologiens ställning bland vetenskaperna" i *Samtid och framtid* 2 (1946), 110, 114. I *Tiden* 1937 berömdes även Marx och Engels för att ha lett "sociologin ut ur litteraturen in i verkligheten" och gjort "den från en humanistisk vetenskap till en naturvetenskap". Se Rudolph Philipp: "Socialism och vetenskap" i *Tiden* 11 (1937), 555. Jfr Erik Blomberg: "Kristendom och socialism" i *Tiden* 8 (1938), 378.

53. T:son Segerstedt: "Sociologiens ställning", 117.

54. Herbert Tingsten: "Statsvetenskapliga arbetsuppgifter" i Aspelin & Turesson (red.): *Vetenskap av idag*, 202, 205, 214; Sigfrid Leander: "Folkbildning – vad är det?" i *Samtid och framtid* 2 (1947), 82.

55. Torsten Gårdlund: "Bildningsdetaljen" i *Tiden* 8 (1944), 456.

56. Se Gustafson: "Naturvetenskapen och frihetstanken", 14–15. Gustafsson var själv rådgivare åt och vän till Tage Erlander. Se Karl Grandin: "Naturlig neutralitet? Tage Erlander, Torsten Gustafsson och den svenska atompolitiken, 1945–1953" i Sven Widmalm (red.): *Vetenskapsbärarna. Naturvetenskapen i det svenska samhället, 1880–1950* (Hedemora, 1999), 332, 338, 345.

57. Hansson: *Humanismens kris*, 160–161, 170.

58. I *Tiden* urskilde Groth två människotyper: socialpolitikern och "humanisten, elitkulturens förnäme mandarin, kvalitetens och de andliga värdemåttens väktare". Se Groth: "Läsningens kulturproblem", 425.

59. Josephson: "Vetenskapsmannen och tiden", 58.

60. Ingemar Hedenius: "Värderingsfri vetenskap" i *Tiden* 4 (1941), 221.

61. Lindroth: "Litteraturhistorien och vetenskapen", 178–181.

62. För fler exempel, se Elovson: "Litteraturhistoriens problem", 118 och Cornell: "Konsthistoriens aktuella problem", 140.

63. Olle Holmberg: "Sanningskravet" i *I angeläget ärende*, 93, 99, 108; Rolf Lagerborg: "De frommes trots" i Ahlberg (red.): *Min tro*, 48.

64. Aspelin: "Filosofisk forskning", 28–29.

65. Andrén: "En tillbakablick", 658.

66. Se t.ex. Ahlberg: "Humanitet och akademisk skolning", 267–271, som i den här artikeln särskilt ställde sig kritisk mot esteticism och intellektualism.

67. Se t.ex. Evald Fransson: "Socialismen och kulturen. Några synpunkter" i *Tiden* 10 (1946), 612. Kritik riktades mot att: "Den borgerliga ordningens väktare anammar tacksamt filosofens spekulationer".

68. Larsson: "Min filosofi", 30. Se även Gunnar Aspelin: "Aktuella problem inom filosofihistorisk forskning" i Aspelin & Turesson (red.): *Vetenskap av idag*, 24, som påpekade att filosofer inte var "rena förnuftsvarer" utan borde forma sina problemställningar mot "sociala realiteter".

69. Eli F. Heckscher: "Materialistisk och annan historieuppfattning" i *Svensk tidskrift* (1937), 117–118.

70. Lönnroth: "Modern historievetenskap", 166–170, 173, 177, 184–185.

71. Lönnroth: "Historien och aktualitetskravet", 147.

72. Lönnroth: "Modern historievetenskap", 192; Lönnroth: "Historien och aktualitetskravet", 143–144.

73. Se t.ex. Lönnroth: "Modern historievetenskap", 189, Lönnroth: "Historien och aktualitetskravet", 147, Albert Wifstrand: "Antiken och vi" i *Svensk tidskrift* (1942),

526 och Gårdlund: "Bildningsdetaljen", 456. Jfr Ulf Zander: "Att legitimera och bli legitimerat. Historieämnet förr och nu i Sverige och annorstädes" i Hans Albin Larsson (red.): *Historiedidaktiska utmaningar* (Jönköping, 1998), 37–38. I tidigare forskning har det framhållits att avmytologisering genom bl.a. källkritik och objektivism under efterkrigstiden uppfattades som en betydelsefull demokratisk legitimeringsstrategi för humaniora. Men samtidigt har Zander uppmärksammat att övergången från ett nationalistisk-ideologiskt till ett demokratisk-ideologiskt historiebruk blev problematiskt för historieämnet i skolan. Se Ulf Zander: *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte* (Lund, 2001), 328–340, men även Martin Wiklund: "Historievetenskapens ethos och roller under efterkrigstiden" i *Insikt och handling* 23 (2010), 98.

74. Se t.ex. Bertil Pfannenstill: "Huvudströmningar i våra dagars filosofi" i *Svensk tidskrift* (1937), 411, Aspelin: "Aktuella problem", 11 och Larsson: "Min filosofi", 29.

75. Se t.ex. Gunnar Brandell: "Folkbildning och organisationsbildning" i *Samtid och framtid* 10 (1944), 15 och Frisk: "Språkvetenskap och litteraturforskning", 95.

76. Se t.ex. "Statsmakterna och det vetenskapliga arbetet", 474, 477, [Osign.]: "En kulturuppgift i utlandet" i *Svensk tidskrift* (1945), 440 och Palme: "Den humanistiska upprustningen", 296–297.

77. "Förord" i *I angeläget ärende*, 5–6.

78. Jfr Jan Svensson: "Humanist eller forskare – några tankar om vetenskapligt ethos" i *Insikt och handling* 23 (2010), 14–15.

79. Jfr Tranøy: "Humanistisk vetenskap", 27.

80. Se baksidestexten.

81. Filosofi representerades av Gunnar Aspelin, John Landquist, Einar Tegen, Hans Ruin, Viggo Cavling, Eino Kaila och Rolf Lagerborg, historia av Eli F. Heckscher och Ernest Barker och biomedicin av Iwan Bratt. Dessutom kategoriserades ytterligare bidrag som teologiska, juridiska, judiska, muhammedanska, buddhistiska och kinesiska perspektiv.

82. Johan Hansson: "Förord" i Hansson (red.): *Världsmoral* (Stockholm, 1945), 7–8; Johan Hansson: "Världsmoral" i Hansson (red.): *Världsmoral*, 17. Se även Gunnar Aspelin: "Försvar för världsmoralen" i Hansson (red.): *Världsmoral*, 75–76.

83. Kay Glans: "Ett hum om framtiden" i Tomas Forser & Thomas Karlsruhn (red.): *Till vilken nytta? En bok om humanioras möjligheter* (Göteborg, 2013), 47–48.

84. Collini: *What are universities for?*, 90, 93. Jfr Sharon Rider: "Har filosofin en framtid? Ett anspråklöst förslag" i Forser & Karlsruhn (red.): *Till vilken nytta?*, 54.

85. Velander: "Företal", 10–11.

86. Sven Widmalm: "Inledning" i Widmalm (red.): *Vetenskapsbärarna*, 9.

87. Zander: *Fornstora dagar*, 324.

88. Sigurdson: *Den lyckliga filosofin*, 191, 233. Se även Jan Larsson: *Hemmet vi ärvde. Om folkhemmet, identiteten och den gemensamma framtiden* (Stockholm, 1994), 115–178.

89. Anders Ekström & Sverker Sörlin: *Alltings mått. Humanistisk kunskap i framtidens samhälle* (Stockholm, 2012), 102, 104. Se även Brissman: *Mellan nation och omvärld*, 186, 377, 417.

90. Shapin: "The ivory tower", 20.

91. Jfr Tranøy: "Humanistisk vetenskap", 27–28, Finn Collin & Jan Faye: "Humaniora og den moderne forskningspolitik" i Finn Collin & Jan Faye (red.): *Idéer vi lever på. Humanistisk viden i videnssamfundet* (Köpenhamn, 2008), 18 och Ragnar Nilsson: "Granskningssamhällets forskningspolitik och humanioras värden" i Jesper Eckhardt

Larsen & Martin Wiklund (red.): *Humaniora i kunskapssamhället. En nordisk debattbok* (Malmö, 2012), 121, 127.

92. Larsen: "ikke afbrød alene...", 336–339.

93. Se t.ex. Torbjörn Forslid & Anders Ohlsson: *Hamlet eller Hamilton? Litteraturvetenskapens problem och möjligheter* (Lund, 2007), 40 och Zander: *Fornstora dagar*, 310.

94. Litteraturhistoria hade t.ex. avsevärt inflytande i skolundervisningen. Se Bengt Landgren: "Konsolideringens tid. 1920–1946" i Claes Ahlund & Bengt Landgren: *Från etableringsfas till konsolidering. Svensk akademisk litteraturundervisning 1890–1946* (Uppsala: 2003), 133.

Abstract

The ivory tower under siege. Legitimation and mobilization of the humanities in Sweden 1937–1947, by Hampus Östh Gustafsson, PhD student in History of science and ideas, the Department of history of science and ideas, Uppsala University.

Recently, there have been intense discussions on the humanities and their role in society. However, these discussions demonstrate a lack of historical perspectives based on thorough empirical research. This study aims to contribute to a deeper understanding of the historic legitimacy of the humanities and their relation to society. Through an analysis of Swedish journals and anthologies, published between 1937 and 1947, a discourse is identified in a borderland between science and politics that should be regarded as part of a renegotiation of the humanities' role in society. In the context of World War II and societal changes, there occurred a greater pressure to mobilize science for socio-political purposes. For the humanities, such demands seemed to conflict with their scientific ethos. This ethos was often based on a norm that demanded the drawing of a strict boundary between science and politics. But if they did not mobilize socially, scholars risked getting blamed for being isolated in the so-called 'ivory tower'. How the humanities could be mobilized while still maintaining their legitimacy in a scientific context emerged as a fundamental problem with no clear solutions. Central to this problem was the exclusion of the humanities from narratives of the future of society.

Key words: humanities, legitimation, mobilization, science, society, Sweden, World War II.

Miscellanea

The great chain of ideas

*The past and future of the history of ideas,
or why we should not return to Lovejoy*

PETTER HELLSTRÖM*

In 1933, Arthur Lovejoy gave a series of lectures at Harvard University; they were later edited and published in 1936 as *The great chain of being*. Lovejoy was trained in and a professor of philosophy, and the lecture series was presented in honour of the late professor of philosophy William James. Yet in his lectures Lovejoy ventured out of the classical philosophical territory to bring together histories that had previously been told in separate contexts; his examples ranged from philosophy and theology to poetry and the natural sciences. “Many separate parts of the history have, indeed, been told before”, Lovejoy conceded; however, rather than novelty it was “their relation to a single pervasive complex of ideas – and thereby, often, to one another – that still seems to need to be set forth”.¹

Lovejoy’s ambition was something more than a new approach to the history of philosophy – he hoped to found an entirely new discipline. Beginning in 1919, he spoke of the new research programme as the “history of ideas”; in 1923 he formed the “History of ideas club” at Johns Hopkins University; and in 1940 he published the first issue of *The journal of the history of ideas*.² In consequence, Lovejoy is often described as the founding father of the history of ideas, at least in North America (Swedish *idéhistoria*, German *Ideengeschichte*, and other research traditions, several of which are at least as old as their North American counterpart, had their own founding fathers).

Yet as often happens with strong-minded school builders, Lovejoy eventually fell out of fashion, not least in the very discipline he had helped to establish. Methodological advancements such as social and cultural history, increased attention paid to context and language, and critical

---

* History of science and ideas, Uppsala University

perspectives including those derived from psychoanalysis, Marxism, post-structuralism, and feminism, made Lovejoy and his contemporaries seem increasingly antiquarian, detached from reality, elitist and idealist. Many influential scholars in the discipline, including Quentin Skinner, J. G. A. Pocock, and Robert Darnton explicitly took a stance against Lovejoy, who increasingly became a symbol of the bad old days.

Since this is largely how I myself have encountered Lovejoy in the past, I was surprised when in *Rethinking modern European intellectual history*, a recent anthology meant to stimulate discussion about methodological questions and “to clarify the alternatives for the future”,³ several of the contributing authors try to revive Lovejoy, characteristically described by the volume editors, Darrin M. McMahon and Samuel Moyn, as “the discipline’s founding father [...] more often dismissed than read today”.⁴

In his own contribution, entitled “The return of the history of ideas?”, McMahon argues for the reappraisal of Lovejoy and the revival of a more Lovejoyous history of ideas. Making his departure from a perceptive statement by Lovejoy, that “every age tends to exaggerate the scope or finality of its own discoveries [...] and forgets aspects of truth against prior exaggerations of which it has revolted”,⁵ McMahon convincingly argues that the generation of scholars who most fiercely denounced Lovejoy fashioned a largely artificial divide between themselves and their predecessors, making of Lovejoy something he was not, while exaggerating the novelty of their own contributions. As McMahon registers, this created a somewhat confusing situation, in which an intellectual historian such as Pocock could claim (in his 2002 afterword to *The Machiavellian moment*) that “some would describe this [study] as doing the ‘history of ideas’, but I find neither this term nor its connotations satisfactory as an account of what I have been and am doing”;⁶ the very need to make the distinction indicates that the difference was not as apparent as Pocock wanted it to be. A similar, uncomfortable relation to the discipline’s past was evident also in Michel Foucault, who declared (in *The archaeology of knowledge*) that “I cannot be satisfied until I have cut myself off from ‘the history of ideas’”, but who also speculated that: “Perhaps I am a historian of ideas after all”.⁷

McMahon is clearly right that the difference between Lovejoy and the generation of the 1960s and 1970s has been exaggerated (McMahon does not do so, but one could even understand Skinner’s dismissal of Lovejoy using Skinner’s own methodological tools). Lovejoy’s method was analytical and reductionist, but the fact that Lovejoy studied continuities does not mean he studied constants. In practice if less so in theory, he remained significantly more attentive to shifts in meaning and to the importance of contexts, actors, and uses, than he is typically credited for today. In addition, the methodologies of later school builders were less radical and

less inventive than their proponents may have thought them to be. “Like other trends”, McMahon writes, “the history of ideas was rendered passé for reasons that were not confined exclusively to its own deficiencies or to the intellectual superiority of its rivals”.⁸

Yet even if McMahon is right to claim that Lovejoy was more subtle than his critics have granted, that he was not as different from later generations as they have pretended, that he at least to some degree acknowledged and cared for the importance of cultural and political context, and further that much of the criticism levelled against him can be levelled back at his critics – why would that lead to the conclusion that we ought to revive Lovejoy, and return to past ways of doing things? One possible answer is that McMahon seeks a suitable ally in his plea for big histories. He regrets the fragmented geography of cultural and social history, he wants more far-ranging, ambitious studies. His own big book reveals the ideal; it is a history of “happiness” that moves from the ancient Greeks (presumably in their capacity as ancestors of the Western world) to his own place in time and space: North America.⁹

This familiar time-span, of course, was present but not original in Lovejoy, and neither was the progressive tectonic drift from Greece over Rome to France, Germany, England, and finally America – more accurately described, I think, as Westbound rather than as Western. Again, this itinerary was nothing new – it was conventional at the time when Lovejoy composed his works (and it still is in some intellectual milieux). The more genuine invention in Lovejoy’s history of ideas, or at least as the subject was configured in North America in the 1920s to the 1950s, was rather its interdisciplinary thrust. Lovejoy studied Western thought by recourse to canonical thinkers and writers, he studied men, he studied men who wrote in European languages that he could read, and so on. Again, such were the conventions. But at least he departed from the conventions by not confining himself to any specific discipline. His choice of canonical texts constituted a motley of literary, scientific, theological, and philosophical works.

In his contribution in the same volume, John Tresch recognises and lauds “Lovejoy’s ecumenical, embracing approach”,¹⁰ in which he finds inspiration for an increased integration of his own field, the history of science, with intellectual history – an integration meant to overcome the unlucky “standoff” between the fields.¹¹ Tresch claims that the two were once happily interacting, not least in Lovejoy’s own writings, as well as under his editorship of *The journal of the history of ideas*. For Tresch, then, Lovejoy stands as a symbol not of big histories, but rather of a lost era during which the historical study of science, politics, and other intellectual pursuits, was gathered under one roof. This previous unity, Tresch argues,

was at least partly achieved because there existed a common research object. “Lovejoy’s true obsession”, Tresch claims, was “large-scale, synchronic ensembles of ideas – cosmologies or worldviews – and their modification over time”.¹² In Tresch’s understanding, it does not matter whether Lovejoy himself or his historical actors would classify those ideas as scientific, theological, or something else; whatever the categories, it was still the case that “Lovejoy and his fellow travelers were driven by a fascination for ideas about the composition, extent, and structure of the universe, and the place of humans within it”.¹³

Both Tresch and McMahon correctly point out how Lovejoy, although he theoretically presented his study of “unit-ideas” in a way that seems almost offensive to the modern historian, was in actual practice more attuned to changes and developments, shifts and reconfigurations in meaning, politics, uses, and not least ironies. To Tresch, this makes Lovejoy more attractive than the “neo-revolutionary” historians of science who superseded him, and who created a mythology of progress centred on the idea of a “scientific revolution” directed against faith and superstition. Theirs was an internalist history of the winners, a progressivist perspective that often transpired already in the titles of the works produced by its proponents (take for one example Herbert Butterfield’s *The origins of modern science*; ironically, it was also Butterfield who coined the term “Whig history”, describing the tendency to look to the past to justify the present). However, if historians of science have long worked hard to delineate their own discipline from the history of ideas, then the fields have also experienced parallel theoretical and methodological trajectories, with increased attention paid to situated and embodied knowledge, as well as to contexts, actors, media, and materiality. This, one would think, would provide good prospects for a future reintegration.

In his essay entitled “Intellectual history and the interdisciplinary ideal”, closing the anthology, Warren Breckman argues that the discipline of intellectual history is inherently interdisciplinary, in the literal sense that the interdisciplinary ambitions were inherited from scholars trained in other disciplines, and who created the discipline in the first place. Breckman, too, quotes Lovejoy, who in the first essay of the first volume of *The journal of the history of ideas* (currently edited by Breckman) wrote that: “A preconception, category, postulate, dialectical motive, pregnant metaphor or analogy, ‘sacred word’, mood of thought, or explicit doctrine, which makes its first appearance upon the scene in one of the conventionally distinguished provinces of history . . . may, and frequently does, cross over into a dozen others”.¹⁴ (Personally I was positively surprised as I first read Lovejoy more carefully, and noticed how easily he moved between disciplines, or rather, how he largely succeeded in not projecting his own

categories back in time onto a material and a period that did not organise the intellectual world in the same way as he did.)

I recognise and share with McMahon, Tresch and Breckman the sense that Lovejoy very productively brought disciplines together, a feat that has not always been acknowledged or emulated by later generations. The obvious example is the grim prospects of studying science in the seventeenth, eighteenth or even in the nineteenth century, without paying sufficient attention to religion, literary culture, and other intellectual contexts within which the scientists (in the case they could even be called scientists) were trained, lived and acted; it is simply a recipe for failure. Lovejoy for one convincingly demonstrated how the concept or idea of “the great chain of being” was continuously activated and called upon by writers in different times but also in different spheres of intellectual pursuit, including natural science, philosophy, theology, and poetry – spheres that in some times and contexts could be more easily discerned, whereas in others they virtually collapsed into one another. Accordingly, there is no way for a historian to appreciate the force and character of “the great chain of being”, or any comparable intellectual agglomerate, as long as he or she attends only to natural science, or for that matter only to theology or philosophy. But is this reason enough to call for “a return to the history of ideas”? The underlying message of McMahon and Moyn, which seems to be that intellectual historians ought to keep in line and should respect their forebears, seems akin to that of Donald Kelley, at the time editor of *The journal of the history of ideas*, who in 1990 warned about the “enticements of postmodern theories and the siren song of ‘cultural criticism’”, and who called fellow historians of ideas back to “their proper work and their own traditions – which are not as negligible nor as disposable as enthusiasts for recent theories assume”.¹⁵

All in all, *Rethinking modern European intellectual history* is timely in that it mirrors the surrounding society’s sense of urgency and crisis, as well as its search for historical anchorage, meaning and identity. It is the opinion of the volume editors that intellectual historians are too self-confident, but not sufficiently self-reflective. “Everyone cultivates his or her private garden as if writing history were a largely personal task”, complain McMahon and Moyn. In their view, this seemingly peaceful state of affairs is treacherous, since intellectual history really “stands at a critical juncture” with regards to purpose, theory and method. It has become imperative that intellectual historians come out from under the “cozy tent” of eclecticism and expose their methods to fresh air.¹⁶ In response to this challenge, the editors call attention to “a number of cohesive tendencies” in the contributions to the anthology, including: “An embrace of intellectual history’s role as a field that crosses disciplinary frontiers [...] and a desire

to overcome tired dichotomies (intellectual history versus social or cultural history, high versus low, science versus the arts) that no longer seem fruitful or sustainable".¹⁷ I am not convinced that everyone in the anthology stands behind this programme, but it is obvious how Lovejoy can be made to play a role as its mascot.

In any case, it is a programme that probably reflects better on a North American situation, rather than on a more general one. "With just a few exceptions in England and continental Europe", Breckman writes, "there are no departments of intellectual history, history of political thought, or history of ideas".¹⁸ Incidentally, I write these words from one such exceptional environment. In Sweden, invoked here not as a truer reality but as a counter-example, the break between the history of ideas, the history of political thought, and the history of science, as described by Tresch, has been less decisive. If Lovejoy thus appears attractive to North American historians, as a symbol of a lost world, then he may seem less attractive – because less useful – in other parts of the world.

We should also not forget that Lovejoy does not speak for himself in this debate. As with other founding fathers, his memory is dug up and invoked by the living. The purpose is straightforward enough in the cases of Tresch and Breckman: a plea for more interdisciplinarity. Yet in the case of McMahan, it seems to be something more than that. In the grand finale to his argument, McMahan in a section about style "confesses" his "nostalgia [...] for a time when intellectual historians not only thought about language and its (de-)constructive relationship to thought, but when they used it with art to conjure works of enchantment and beauty".¹⁹ Having spent the entire chapter on invoking Lovejoy, McMahan suddenly summons another ghost: Isaiah Berlin. He quotes in the affirmative Noel Annan's assessment, that "nobody in our time has invested ideas with such personality, given them a corporeal shape and *breathed life into them* more than Isaiah Berlin", who was able to do this "because ideas for him are not mere abstractions. They live [...] in the minds of men and women, *inspiring them, shaping their lives, influencing their actions and changing the course of history*".²⁰ Such enchantment may make for spirited stories, and McMahan himself certainly is a moving writer – but should we really grant life and agency to ideas? Personally I think it is a bad idea, even as it apparently refuses to die (if I am allowed the pun). If we let ideas "live" to "change" the course of history, what will we believe in next? "Selfish" genes? I understand that the expressions are only meant metaphorically, but unreflected metaphors have a tendency to confuse more than they illuminate. Let us not return to that genre of enchanted writing.

In fact, let us not return at all. The fruitfulness of interdisciplinarity is granted – not everything was bad in the bad old days. But cannot these

North American professors see the very serious problems inherent to the Lovejoyous manner of writing the history of ideas? Is it really a peripheral issue that *The great chain of being* only contains important and influential men, that very few (and only European) languages are represented, and finally that Lovejoy's history begins in ancient Greece, whence it moves gradually westward until it ends in the twentieth century and in North America – a time and place incidentally known for “the end of ideology”, “the end of history”, and so on? The evidently very erudite Lovejoy drew on a wide array of sources, but they were all canonical texts; he did not attend to notebooks or letters, artefacts, political and social contexts, or personal biography. He did not need to justify his choices; he studied the thoughts of men who had already been canonised. Out of these thoughts he fashioned his great chain of ideas, connecting Athens to Harvard, anchoring the United States of America to its imagined intellectual origins in Greek antiquity. So while I am at it, let me remind you that chains are crafted, that their links are attached to one another to perform the job of chaining. However, and despite all the objections I have raised so far, it is my personal opinion that Lovejoy did well. The risk is evident that anyone who tries to walk in his steps today would do the same job less well; the reluctant heir is often more suited than the willing.

In the end, it may be wise to look elsewhere for inspiration. One place to look is in another recent anthology, *Global intellectual history*, edited by Samuel Moyn (again) and Andrew Sartori. The collection is offered as “a framework for debate”, “intended to showcase the available choices at a threshold moment in the possible formation of an intellectual history extending across geographical parameters far larger than usual”.²¹ The ambition driving this anthology – to raise and discuss methodological alternatives – is thus similar to the one driving the previously discussed volume.

There are good reasons to be suspicious about the trendy word “global”. Why is there suddenly an interest in a global history and a global past, precisely during an unprecedented peak in the globalised integration of the market? How is this development comparable to the previous rise of “universal history” under the aegis of Western imperialism, or the relatively recent interest in “European” history? Are there reasons to think, with Slavoj Žižek, that intellectual developments naturalise changes in the constellation of power and capital?²² A similar suspicion concerns the recurring network metaphors. Every epoch has its favoured metaphors, and when Moyn and Sartori propose – in this age of professional and social networking, network-managed supranational corporations, and not least the Internet – that precisely “the network model” seems a particularly promising one for intellectual historians,²³ we should not be surprised – we should be sceptical.

Regardless of such hesitations, however, the perspectives of global history do seem to have a lot to offer. Even “in a minimal conception”, meaning a more inclusive approach to intellectual history,²⁴ better attuned to diversity and multiplicity, it would challenge the great chain of ideas that still seems to bind Athens to Cambridge, Massachusetts. But there is more profit to be made still. When Cemil Aydin demonstrates how the ascent of the idea of the “Muslim World” was tightly bound up with political developments and power struggles – “the inseparable connection between intellectual and international history”²⁵ – and how the notion was first invented, then sustained and remodelled over time, because it proved useful to various historical actors, then we have a pragmatic model for how to place thinkers and thoughts into contexts that are not only cross-national, cross-cultural and political – but also possible to study. This is not ideas endowed with agency, it is ideas produced and used by people. It is a point made exceptionally well by Aydin, but it also comes out powerfully in Moyn’s own contribution, “On the nonglobalization of ideas”, in which he draws on available scholarship on the uprising of Haitian slaves in the wake of the French revolution, to describe the complex dynamic between “elites” and “subalterns” in the co-creation of ideas about universal values and human rights.²⁶ As Moyn writes, there is no inherent “logic” forcing ideas to go global if they are not useful to anyone. In his words, “concepts do not spread one by one. They are not only bound up with larger political and cultural processes but also selected out of larger actual and possible sets of alternative concepts. This means that for every concept that does globalize, others do not do so”.²⁷ Which brings us back to the question of agency. Ideas do not have trajectories independent of human actors, and if we are to establish a global intellectual history, we should be careful not to invest in any metaphysical explanations of their diffusion.

Intellectual historians attuned to global perspectives have generally been adept to take into account human processes of intermediation, translation, reception, and interpretation. Vanessa Smith’s contribution in the volume, “Joseph Banks’s intermediaries. Rethinking global cultural exchange”,²⁸ is a textbook example of this, but there are numerous other good examples both here and elsewhere. In any case, as we study how ideas are transported around the physical and metaphysical world we should remember that they never travel on their own. In *Rethinking modern European intellectual history*, McMahon approvingly cites Lovejoy, who once stated that: “Ideas are the most migratory things in the world”.²⁹ It is beautifully phrased, and both Lovejoy and McMahon clearly have a good sense for style. At the same time, the statement is most obviously false: just as guns do not kill people and market forces do not exert power, ideas

do not travel. However generous McMahan might feel about distributing agency, ideas are thoroughly human and they can only move when humans move, or else when we utter them, record them, transport them by way of human-made infrastructure such as cables, transmitters or satellites, embed them in technologies, practices, or in other ways of doing things, or employ them in some other, human way.

Notes

1. Arthur O. Lovejoy, *The great chain of being. A study of the history of an idea*, Harvard University Press, 1998 (1936), vii.
2. Warren Breckman, "Intellectual history and the interdisciplinary ideal", 275–293 in Darrin M. McMahan and Samuel Moyn (eds.), *Rethinking modern European intellectual history*, Oxford University Press, 2014, 276–277.
3. Darrin M. McMahan and Samuel Moyn, "Introduction. Interim intellectual history", 3–12 in idem (eds.), *Rethinking modern European intellectual history*, 11.
4. *Ibid.*, 7.
5. Darrin M. McMahan, "The return of the history of ideas?", 13–31 in McMahan and Moyn (eds.), *Rethinking modern European intellectual history*, 13.
6. *Ibid.*, 21.
7. *Ibid.*, 16.
8. *Ibid.*, 21.
9. Darrin M. McMahan, *Happiness. A history*, Atlantic Monthly Press, 2005.
10. John Tresch, "Cosmologies materialized. History of science and history of ideas", 153–172 in McMahan and Moyn (eds.), *Rethinking modern European intellectual history*, 154.
11. *Ibid.*, 153.
12. *Ibid.*, 155.
13. *Ibid.*, 161.
14. Breckman, "Intellectual history and the interdisciplinary ideal", 277.
15. *Ibid.*, 281.
16. McMahan and Moyn, "Introduction. Interim intellectual history", 4.
17. *Ibid.*, 10.
18. Breckman, "Intellectual history and the interdisciplinary ideal", 285.
19. McMahan, "The return of the history of ideas?", 27.
20. *Ibid.*, 27; emphases added.
21. Samuel Moyn and Andrew Sartori, "Approaches to global intellectual history", 3–30 in idem (eds.), *Global intellectual history*, Columbia University Press, 2013, 1, 4.
22. Slavoj Žižek, "Multiculturalism, or, the cultural logic of multinational capitalism", in *New left review*, vol. I: 225 (1997).
23. Moyn and Sartori, "Approaches to global intellectual history", 13–14.
24. *Ibid.*, 7.
25. Cemil Aydin, "Globalizing the intellectual history of the idea of the 'Muslim world'", 159–186 in Moyn and Sartori (eds.), *Global intellectual history*, 161; cf. Annika Rabo, "När Mellanöstern blev 'Den muslimska världen'", 32–41 in *Babylon. Tidskrift om Midt-Östen og Nord-Afrika*, vol. 4: 2 (2006).

26. See especially Samuel Moyn, “On the nonglobalization of ideas”, 187–204 in Moyn and Sartori (eds.), *Global intellectual history*, 189.

27. *Ibid.*, 201.

28. Vanessa Smith, “Joseph Banks’s intermediaries. Rethinking global cultural exchange”, 81–109 in Moyn and Sartori (eds.), *Global intellectual history*.

29. McMahon, “The return of the history of ideas?”, 25.

In memoriam

Karin Johannisson

1944–2016

Professor Karin Johannisson avled den 23 november 2016. Hon var förstas välkänd för *Lychnos* läsare, först som uppsatsförfattare och recensent, senare som årsbokens redaktör under perioden 1990–2000. När Karin utnämndes till professor i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet 1996 hade hon många betydande insatser bakom sig som lärare och forskare i ämnet idé- och lärdomshistoria. Studierna inledde hon i Göteborg, men sin forskarutbildning fick hon i Uppsala med Sten Lindroth som mångårig lärare. Karin återvände ofta till Stens avgörande betydelse för den studie- och seminariemiljö hon formades i.

Karins första stora uppsats i *Lychnos* publicerades i volymen 1979–1980, omkring fem år efter avhandlingen *Magnetisörernas tid: Den animala magnetismen i Sverige* (1974). Både i avhandlingen och i uppsatsen ”Naturvetenskap på reträtt” finns avtryck av den lärdomshistoriska skriv- och forskningstradition hon utbildades i. Stilen är redan suverän, inlevelsen en självklar metod och 1700-talets svenska naturvetenskaper ett givet empiriskt fokus. I dessa studier förbereds också den enastående förnyelse av ämnet som hennes senare arbeten ska fullfölja. Redan i avhandlingen arbetar hon med flera av de analytiska spår som är mest centrala i hennes samlade medicinhistoriska gärning – den medicinska kunskapens kulturella bestämningar, de diagnostiska metodernas historia och det förtätade, djupt komplexa mötet mellan medicinens självupptagna magiker och den enskilda patientens kropp och existentiella bråddjup.

Vägen till en ännu spetsigare forskning om kroppens, diagnosernas och sjukdomsrollernas historia gick genom några avgörande impulser. Under 1980- och 1990-talen utvecklas en internationell våg av konstruktivistisk och feministisk forskning om den i bredaste mening politiska kroppen. Karins medicinhistoriska studier ingår i och bidrar till denna nya forskning. Teoretiskt upptäcker hon tidigt Michel Foucault och blir en av dem som på allvar och med stor konsekvens införlivar Foucault med den idéhistoriska forskningen i Sverige. Hennes bok om statistikens historia, *Det mätbara samhället* (1988), överbryggar intresset för 1700-talets vetenskaper med Foucaults analyser av biopolitikens roll i den moderna sam-

hällskroppen. Lika viktiga för riktningen i hennes senare forskning blir dennes arbeten om sexualitetens, vansinnets och klinikens historia. I *Medicinens öga* (1990) öppnar hon i dialog med Foucaults begrepp ”den medicinska blicken”. Hon är framme vid sitt tema:

Den medicinska blicken kryper under skinnet, under det synliga, löser upp den sjuka kroppen i organ, funktioner, vånader och celler. Sjukdom förvandlas från någonting som upplevs och känns till ett inre landskap som bara läkaren behärskar.

Det innebär att sjukdom inte definieras på samma sätt av läkaren och den sjuka själv. De ser på olika sätt. De ser olika saker.

Det är en av historiens underbara ironier att Foucault, denne särpling som under några år på 1950-talet beforskade Wallersamlingen i Carolina Rediviva för sin avhandling om vansinnets historia, men bedömdes som empiriskt alltför ofärdig för att kunna lägga fram sitt arbete i Uppsala för disputation, spelade en så viktig roll för den förnyelse av ämnet som Karin åstadkom. Samtidigt var det en av hennes storheter som humanistisk forskare att hon sällan ängslades över den rätta innebörden hos andras begrepp. Hon sökte i varje stund ett eget uttryck, omformade sina läsningar tätt inpå det empiriska materialet och utvecklade en analytisk stil med stort inflytande på andra forskare inom många olika fält.

Från mitten av 1990-talet fram till sin död 2016 skrev hon en serie lysande studier med få motstycken inom svensk humanistisk forskning. Det löper en lika klar analytisk som stilistisk linje från *Den mörka kontinenten* (1994) till hennes sista bok *Den sårade divan* (2015). Betydelsen av dessa verk går långt utöver deras specifika bidrag till den idé- och medicinhistoriska forskningen. Med utgångspunkt i begreppet kultursjukdomar, först utmejslat i en essä som publicerades i antologin *Kunskapens trädgårdar* (1988), förändrar hon bilden av så skilda fenomen som melankoli, hemlängtan och utbrändhet. Begreppet vandrar in i samtida läkares och psykologers diskussioner, i hennes läsares förståelse av den egna kroppen och i samhällets kollektiva hantering av svårfångade känslor av ohälsa.

Under samma period blev Karin Johannisson en mycket efterfrågad röst i offentligheten. Hon föreläste ofta och inför stor publik, medverkade i radio och tv och skrev regelbundet på *Dagens Nyheter*s kultursidor. Det innebar att hon förädlade en annan sida av den humanistiska traditionen: förmågan att utveckla ett öppet tilltal med bibehållet djup. Hon blev en av våra allra främsta förmedlare av den humanistiska kunskapens betydelse i människors liv. Den egenskapen bottnade i att hennes tänkande, skrivande och muntliga konst på ett så självklart sätt kombinerade idéhistorisk forskning med avancerade intryck från litteratur och musik och ett aldrig sviktande fokus på samtidens mest brännande frågor. Det vore fel att beskriva den mixen som en intellektuell roll, den var hennes väsen.

Humanistisk forskning har traditionellt ett slags dubbelhet. Den riktar sig till de akademiska specialisterna men ibland får den som hos Karin också stort publikt genomslag. Karin lyckades dessutom med något som är mycket mer sällsynt, inte bara inom svensk humaniora utan också internationellt. Hon skaffade sig med åren en allt större publik i ett annat expertsammanhang än hennes eget, nämligen bland dem som arbetar inom sjukvården. Hon bidrog på det sättet till att förändra synen på sjukdom som erfarenhet och läkekonst som praktik bland historiker, hos den stora allmänhet som är intresserad av medicinska frågor, och inom den professionella sjukvården. Den insatsen är mycket märkvärdig.

Åren efter pensioneringen fortsatte Karin att delta i verksamheten vid Institutionen för idé- och lärdomshistoria i Uppsala. Hon tog aktiv del i den fortsatta utvecklingen av medicinshistoria som en bärande forskningsprofil, nu företrädd av flera av de forskare hon själv inspirerat och i flera fall handlett. Många priser och utnämningar vittnar om hennes stora betydelse inom vetenskapssamhället. För åtskilliga studenter, forskare och många andra har läsningen av någon av hennes texter varit ingången till ämnet idé- och lärdomshistoria och väckt lusten att läsa vidare. I den egenskapen kommer hennes röst att leva länge.

Vi som kände henne har nog dessutom alla blivit präglade av Karins personlighet. Det goda samtalet var en konst som hon talade om med värme och det beror säkert på att hon själv var en mästare på området. Samtalen med Karin etsade sig fast i minnet, inte minst för att hon ägde den ovanliga förmågan att få sin samtalspartner att känna sig utvald och förmögen till viktiga insikter. Intensiteten och allvaret hon skapade i mötet med andra var stor och betydelsefull. Hon var också osentimental, med en fin känsla för det löjliga i tillvaron, och hon hade stor humor. Nu har många samtal tystnat.

Anders Ekström & Sven Widmalm för vänner, kollegor och doktorander vid Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala

Avhandlingsrecensioner

A pilgrimage to the past

Matthew Norris: *A pilgrimage to the past. Johannes Bureus and the rise of Swedish antiquarian scholarship, 1600–1650*. Ugglan: Lund studies in the history of ideas and sciences. Minerva Series 19. Lund: Faculties of humanities and theology, department of the history of ideas and sciences, 2016. 707 s. ISBN 9789187833595, hft.

Den tidigmoderna kulturen är en omistlig källa för att förstå vår egen tid. Blandningen av välbekanta och främmande drag tvingar oss att ompröva våra egna försanthållanden och utgångspunkter, fråga oss hur de har uppstått och med vilka konsekvenser. Sällan blir det så tydligt som när man läser Matthew Norris avhandling *A pilgrimage to the past. Johannes Bureus and the rise of Swedish antiquarian scholarship, 1600–1650*. Bureus får beskrivas som en av de mest komplexa och svårhanterade gestalterna i det svenska 1600-talet, och han utgör ingången till en rad viktiga idéhistoriska sammanhang.

Bureus är svårhanterad av flera skäl: ett är att hans tolkningar och föreställningar ofta är mycket esoteriska, ja, hermetiska. Problemen att förstå hans tankar förstärks kraftfullt av det förhållande att han nästan aldrig blev färdig med dem: hans produktion var omfattande, men ledde sällan till publikationer. I Bureus manuskript finner man arbetsanteckningar, strykningar, omformuleringar, nya försök att närma sig företeelser ur andra perspektiv, spridda över stora mängder papper. Norris formulerar det träffande: "Few men who have ever set pen to paper have proven themselves to be more incapable of thinking in a methodical and articulate fashion." Och ändå lade Bureus grunden för så mycket av den svenska stormaktstidens historieskrivning, antikvitetsforskning, politiska och religiösa positioneringar, att mycket kvarstår att utreda. Avhandlingens ämne är alltså mycket väl valt. Att ge sig in i det väldiga materialet, som i sin tur aktualiserar ännu mer vidsträckta fält av vetande och föreställningar från antiken fram till Bureus samtid, är ett djärvt företag. Avhandlingen ger en generös introduktion till en rad områden och klargör betydande delar av Bureus verksamhet och kontexten omkring den.

Avhandlingen är indelad i sex kapitel. Det första, "Introduction. *Tempus meus ager*", är indelat i två underkapitel, varav det första gör ett antal nedslag som tydliggör personen Bureus: hur han tänkte, antecknade, några av de sammanhang han rörde sig i. Detta leder fram till ett slags programförklaring:

”Disciplines and methodologies, whether scientific or scholarly, do not have lives of their own, but are innately bound up with the lives of the men and women who inherit, practice, and inevitably reshape them. Historical analysis of any value always begins with a careful and honest listening [---]. Indeed, one of the aims of this study is to show that the sociological outlook itself—the perception that humanity is made up of communities of individuals defined in part by shared systems of beliefs, values, customs, and institutions—can be counted among the many forgotten inheritances of the antiquary.”

Nästa underkapitel går in just på antikvariens centrala roll så som den lyfts fram främst av Arturo Momigliano kring 1950. Antikvarierna inriktade sig på faktiska ting och hur människor hade levt snarare än på historikernas narrativa skeenden, och bidrog till den metodologiska utvecklingen till exempel genom utvecklade distinktioner mellan primärkällor och sekundärkällor. Norris nyanserar och preciserar frågorna, sätter in dem i givande sammanhang med utvecklingen av runologin och göticismen i Sverige, och formulerar så ett antal problem knutna till den tidigare forskningen på det svenska materialet. Slutsatsen är att förhållandet mellan göticism och den antikvariska verksamheten behöver utredas genom en undersökning inte bara av europeiska influenser och kontexter, utan också av den bredare kultur av antikvarisk forskning som blomstrade omkring Bureus i Sverige. Fokuset på antikvarien hänger också samman med Norris kritik av forskare som sett 1600-talets svenska historieskrivning som sammanvävd med nationens politiska intresse – i stället vill han betona det individuella.

Det andra kapitlet, ”The stars, the stones, and the bones. The antiquary conjures a world”, introducerar Bureus utifrån ett mer eller mindre kronologiskt perspektiv, med tonvikt på hans unga år och hur han formades i sitt möte med vetenskaperna och med de historiska dokumenten och monumenten. Det avser att introducera de teman som skall behandlas vidare i följande kapitel och belägga Bureus förankring i det större sammanhanget (49), men med sina 120 sidor blir kapitlet inte så mycket en förberedelse som en egen studie. I detta kapitel blir den kontextualiserande metoden mest påtaglig: läsaren beskåras rika beskrivningar av antikens och renässansens lärda traditioner och praktiker, ibland av mer generellt slag, ibland tydligare knutna till Bureus själv.

Kapitel tre, ”Barbarian Renaissance”, fokuserar på de problem som uppstod då man skulle lansera de primitiva nordborna som ett stort kulturfolk. Man hade att hantera en lång rad tidigare beskrivningar från antiken och framåt, och kombinera dem med de göticistiska tankegångar som formulerats sedan Nicolaus Ragvaldis vitttryktade anförande vid kyrkomötet i Basel 1434. Förhandlingarna kring den svenska historien var känsliga inte bara utåt utan också inåt, mot den svenska traditionen. Bröderna Magnus hade effektfullt

lanserat den götiska historien på 1550-talet, men Norris visar omsorgsfullt på skillnaderna inom den göticitiska traditionen och hur Bureus orienterade sig bort från bröderna Magnus. Andra undersökningar i kapitlet tar sin utgångspunkt i materiella dokument och artefakter i Bureus direkta närhet och strävar att rekonstruera hur han fogade in dem i sina teorier.

Det fjärde kapitlet, "The purloined letters", behandlar Bureus syn på språk och skrift, med givet fokus på runorna, deras ålder och historia, framför allt genom konkurrensen och konflikterna med dansk forskning. Inte minst diskuteras tidigare forskares bedömning av konkurrenten Ole Worms insats. Polemiken kring de empiriska eller för-empiriska metodernas utveckling återkommer i samband med Olaus Petri, som brukar bedömas som en mer balanserad historiker än Bureus och andra göticitister. Den mättade rubriken till trots handlar kapitlet bara till viss del om bokstäver och skriftsystem, i hög grad i stället om texter och historiska föremål och metod knuten till dem.

I det femte kapitlet, "Alphabetic archaeology", vidgas diskussionen av språk och skriftsystem till Bureus överväganden om relationen mellan det götiska och de orientaliska skriftsystemen. Kapitlet ger en fascinerande inblick i hur Bureus prövade olika tolkningar och sätt att argumentera kring språkens ålder. Den grundläggande tanken, att runorna är både alfabetiska tecken och symboler för högre kabbalistiska eller gudomliga sanningar, väcker frågan hur de kunde tänkas relatera till Guds urspråk och hebreiskan, som brukade anses närmast det. Adam och hans söner blir genom en rad manövrar de första runmästarna.

Det sista kapitlet, "Epilogue. From pasts to presents", är inte en avslutning i traditionell mening, men summerar de viktigaste teserna och drar sedan ut linjerna mot idag. Här framhålls att Bureus idé om hyperboreerna blev betydelsefull och inflytelserik genom framför allt Stiernhielm och sedan Rudbeck, men att den tanke Bureus själv ansåg viktigast, den ockulta visdomen hos första generationerna svenskar som var identisk med tidig kristenhet (och protestantism), inte alls rönt samma inflytande. Här understryks åter att skillnaden mellan Bureus och Worm inte var så stor, och att man inte bör tala om en "clash between superstition and science" utan om en fortlöpande utväxling. Norris avslutar med överväganden om Bureus och hans antikvariska likars betydelse idag, och drar linjerna till modern tvärvetenskap, det breda kulturstudiets relation till moderna idéhistoriska studier om – till exempel – fotnoten, katten, hygien, natten (586). Frågan vad vi kan lära oss av det förflutna föranleder också kritiska betraktelser över andra delar av vår forskningsstruktur.

Avhandlingen är imponerande i sitt lediga umgänge med ett mycket stort och svårforcerat material: inte bara Bureus egna skrifter, utan också en väldig mängd verk ur antiken och det tidigmoderna Europa som klagör

bakgrunden till Bureus föreställningar. Den erbjuder många goda insikter, men har ingen tydlig linje. Undersökningen drivs av ett starkt intresse för hur den antikvariska verksamheten växte fram i Sverige, huvudsakligen genom Bureus, återkommande betonande av individuella och sociala sammanhang, och en påtaglig vilja att gendriva tidigare forskares föreställningar. Arbetet styrs däremot inte av en övergripande tes, vilket gör det svårt att följa resonemangen och relatera dem till helheten.

Boken är medryckande skriven, ibland i överkant. Norris fokus på relationen mellan hans studieobjekt och vår samtid yttrar sig i talrika associationer till Sonny Corleone, Indiana Jones, databaser, Twitter, Instagram, Google Earth med mera. En annan form av läsartillvändhet är ett flödande bildspråk. Ett mer besvärande drag i avhandlingen är de många fantasier, spekulationer och visualiseringar som fyller den. Redan på första sidan inbjuds läsaren betrakta en åskådlig scen som aldrig har ägt rum, och gång efter gång möter vi personer som – kanske – gnisslar tänder i frustration, exploderar av ilska, och så vidare. Denna inlevelse riskerar att vålla oklarhet i sakfrågan, som på sidan 380 när Bureus uppfattar Ole Worm som en Jan Gruter och anser att hans empiri är bristfällig – men Bureus talar inte i termer av empiri och jämför inte Worm med Gruter annat än i Norris framställning.

Samtidigt med sina påtagliga förtjänster har avhandlingen ett antal brister rörande struktur, tydlighet och resonemang. Rubrikerna är kryptiskt formulerade, ofta suggestivt allittererande, och klargör i låg grad kapitlens innehåll. Inledningen rymmer några få raders beskrivning av vad som skall behandlas i de olika kapitlen (48–49), men det klargörs inte vad avhandlingens delar faktiskt skall besvara för frågor eller hur kapitlet leder till varandra. Kapitlet och underkapitlet själva ger sällan någon beskrivning av vad de skall behandla eller varför, och aldrig någon summering av slutsatser. Avslutningen summerar eller diskuterar inte resultat av undersökningen utan upprepar vissa påståenden Norris gjort, följt av en relativt fristående – inte invändningsfri – utblick mot vår samtid. Avhandlingen erbjuder heller ingen diskussion av metod förutom ambitionen att kraftfullare kontextualisera Bureus och tydliggöra hans plats i tidigare och samtida utveckling, däremot erbjuds vissa teoretiska utgångspunkter och ett antal invändningar mot tidigare forskning. Det förblir oklart hur den kontextualiserande ambitionen förhåller sig till gamla tiders komparatism och hur anslutningen till teorier om antikvarien från Momigliano och framåt påverkat metoden och slutsatserna. Inte minst saknas uppföljning och argumentation kring de ymniga ifrågasättandena av tidigare forskning: intrycket blir i stället att invändningarna inte sällan är rätt onödiga markeringar eller baserade på svaga argument.

Vissa saker återkommer lite olika formulerade i de olika kapitlen: diskussionen och polemiken kring empiricism och gryende historisk metodologi,

slutsatser om hur Bureus kan verka främmande och obegriplig för oss både genom det nyplatoniska föreställningskomplexet och genom den åtminstone skenbart paradoxala kombinationen av kritisk reflektion och okritiska slutsatser – ofta mycket tänkvärda, men spridda på ett sätt som förtar deras kraft. En inledande diskussion och en mer systematisk bearbetning hade gjort avhandlingen betydligt mer lättillgänglig och dess resultat tydligare. I en sådan inledning hade inte minst Gunnar Erikssons begrepp barockvetenskap (formulerat bland annat i en artikel i *Lychnos* 1999) fyllt en viktig funktion som utgångspunkt, inte för att Bureus själv skulle definieras som barock, men därför att begreppet är centralt för förståelsen av hur den vetenskapliga utvecklingen inte minst kring empiriska metoder förhöll sig till det som idag framstår som vildsinta spekulationer. Som framgår på spridda håll hade Christopher Woods diskussion (i *Forgery, replica, fiction. Temporalities of German renaissance art* (Chicago 2008)) inte minst kring begreppet *learned credulity* också haft en viktig plats i inledningen.

Norris är mycket generös med både positiva och negativa värderingar i förbigående av forskare, värderingar vilkas grund inte alltid klargörs och som någon gång blir rent förvirrande (293). När polemiken blir mer utförlig, i regel i försök till äreräddning av Bureus, händer det att den inte alls övertygar. Det gäller särskilt diskussionen av graden av empirism, modernitet och rationalitet hos Bureus jämfört med Worm och Olaus Petri, gentemot forskare som Henrik Schück, Tore Frängsmyr och Evert Baudou.

På sidan 387 inleds en kritik av Baudou, som beskrivit Bureus danske kollega och konkurrent som pionjären för en empirisk antikvarisk forskning som spreds från Danmark till Sverige (*Den nordiska arkeologin – historia och tolkningar* (Stockholm 2004), 56). "Using the criterion of empiricism as a basis, and echoing an interpretation offered earlier by Schück, Baudou argues that there was 'a very great difference between the ways in which Worm and Bureus searched for knowledge'", skriver Norris och ifrågasätter med en rad argument varav det första är att Bureus hade blivit häpen om han hade hört den tolkningen. Ett annat argument är att Baudou lutar sig mot H.D. Schepelerns studie 1971 som har kritiserats för att göra Worm till en "modern natural-scientist-in-waiting" (379). Också om den kritiken av Schepelern är riktig, så är det i sig inte ett belägg mot ståndpunkten att det var mycket stor skillnad mellan Worms och Bureus sätt att söka kunskap och att Worm var mer framåtsyftande än Bureus. Norris kritiserar vidare Worm för att ha gjort *autopsia*, den egna iakttagelsen, till epistemologiskt fundament men sedan i allt högre grad ha förlitat sig på andras observationer. Men vad som framgår av Norris beskrivning är bara att Worm understrukt att han eller hans medarbetare själva sett föremålen han återger – Worm har alltså talat om äkthet, inte tecknat en metodologi, och det syns inga skäl att kritisera Worm för inkonsekvens. Även om Worm övertygande hade belagts med

inkonsekvens (vilket inte alls vore uteslutet), hade det inte varit ett argument för att Worm var mindre av pionjär eller ett motargument mot Baudou. Norris söker också gendriva den tidigare beskrivningen att Worms antiskolastik skulle vara framåtsyftande med konstaterandet att antiskolastik också sedan länge formulerats inom nyplatonismen – men nyplatonismens kritik av skolastiken formulerades förstås på helt andra grunder än den gryende empiricismens.

Norris tillskriver Baudou misstaget att i Worms empiricism se en modern, objektiv vetenskapsman (386) och summerar: "There is no historical basis for Baudou's claim that the empirical anchoring of early modern antiquarianism was reliant on new developments in the natural sciences. Direct observation was a central component of the epistemological framework in which the antiquarian accumulation of material evidence had been carried out from the beginning of the fifteenth century." (387) Men: å ena sidan har Norris inte visat att det inte finns grunder för antagandet att den empiriska förankringen kom från naturvetenskapen. Å andra sidan visar Norris här att hans egen definition av empiricism är reducerad till kravet på direkt observation – men en så reduktiv definition av empiricism är inte Baudous, och därför är kritiken missriktad. Det som får ses som centralt är i stället hållningen att erfarenhetsmässiga fakta styr utformningen av slutsatser och teori, det vill säga en rationell, induktiv kunskapsväg i motsats till deduktionen där man utgår från en hypotes eller föreställning. Och här är det uppenbart att Bureus metafysisk/hermetiska spekulationer är exceptionellt deduktiva, och utgör den ram varunder hans iakttagelser fogas. Worm kan förvisso tala allmänt om urgammal visdom med mera, men han gör inte det till utgångspunkt för sin forskning eller för metafysiska teoribyggen. Mitt i detta inrymmer Norris att "Baudou is of course correct to assert that Worm's epistemological bearing was characterized by an underlying concern for *saklighet*, an objective focus on *things*" (382), och eftersom den beskrivningen inte kan appliceras på Bureus framstår det hela som ännu mer besynnerligt.

På sidan 434 återkommer polemiken, nu med Schück som mål. Norris invänder mot hans beskrivning att Worm hade "greater urbanity" och var fri från Bureus kabbalistiska föreställningar – men denna beskrivning framstår fortfarande som helt ovedersäglig. Kritiken mot Tore Frängsmyr (46), som ställt göticismen mot den framväxande empiricismen, är baserad på samma glömska inför den vilda spekulation i stället för induktiv slutledning som är Bureus och senare blir inte minst Olof Rudbecks. (Men givetvis är de två riktningarna sammantvinnade, som inte minst Gunnar Eriksson visar i sin diskussion av begreppet barockvetenskap.)

Samma form av försök till äreräddning dominerar diskussionen kring Olaus Petri, som av Schück, Frängsmyr och Baudou med flera framhållits som osedvanligt rationell och realistisk för sin tid (441ff). Norris menar att

Petris formuleringar är ytlig kritik och att han kastar ut barnet med badvattnet, samt att han hämtar argument från Franciscus Irenicus verk om den tyska historien från 1518 vilket innehåller mycket orimliga påståenden. Men dessa påståenden återger ju inte Petri, och hur man än ser på det framstår Petris ord som balanserat källkritiska: ”Doch är thet alt owist, och är ganska wildsam, vthleeta thet som rettast är i så gamul ärende, och är för then skul better låta thet bestå, än noghot thet owist är föregiffua.”

Johannes Messenius tar stort utrymme främst sidorna 202–253 och 562–567. Han ersätter, kan man säga, Bureus, och argumentet är att han förhåller sig tydligare till den götiska traditionen. Det är delvis effektivt men tynger också, då Norris personhistoriska intresse riktas också mot andra än Bureus. Messenius fungerar bra för att tydliggöra en central skillnad mellan katolsk och protestantisk historiesyn: katoliker som bröderna Magnus (och Messenius, nyss konverterad till protestantismen) såg kyrkan och kyrkohistorien som det bärande i historien och talar i termer av kontinuitet, den eviga kyrkan (*ecclesia perennis*). Den protestantiska bilden blir i stället en av förfall, där katolicismen korruperat utvecklingen medan protestantismen erbjuder en återgång till den gamla ursprungliga visdomen och religionen och blir räddningen. Här kunde Arngrímur Jónssons *Brevis commentarius de Islandia* från 1593 (*Arngrimi Jonae Opera Latine Conscripta*, ed. Jakob Benediktsson, I, Hafniae 1950, 45–48) ha anförts som sannolik bakgrund.

De enskilda analyserna är ofta givande, alltid baserade på en unik förmåga att navigera i det svårtillgängliga materialet. Ett exempel på hur den kontextualiserande metoden kommer till mycket stor nytta är kapitlet ”Origin and imitation”. Det handlar om ursprung, detta så centrala ämne för Bureus, som byggde upp en storslagen föreställning om den allra äldsta hyperboreiska kulturen där det inte fanns städer eller civilisation att tala om, men ändå en djup helig visdom i överensstämmelse med den sanna religionen. Bureus talar om den enkla men heliga *hyddan* som en kosmisk modell, och i hans skiss om de hyperboreiska trädgårdarna, avskilda från den allmänna hopen, knyter han samman hebreiska och hyperboreiska ursprung. Norris kan visa hur Bureus baserar sin beskrivning på Heinrich Khunraths *Amphitheatrum sapientiae aeternae*, 1609, och på så sätt klargöra hans långt ifrån lättforcerade tankevärld.

Ett problem är att den kontextualiserande metoden riskerar bli höggradigt rekonstruktiv. I kapitlet, ”Hic sunt dracones”, fungerar den mindre väl. Utgångspunkten är en skulptur av Sankt Jörans prinsessa i Timrå kyrka. Bureus har ingen kommentar i sina manuskript, bara en avbildning, men han verkar ha tyckt att den var viktig eftersom han har ritat av statyn ur tre olika perspektiv (ill. 56). Med utgångspunkt i den tar Norris upp en rad föreställningar om apokalyptiska kvinnogestalter hos Bureus och i idékomplex omkring honom, och knyter resonemanget också till en bild av

Albertus pictor i Härkeberga kyrka – som Bureus inte har ritat av eller diskuterat. Norris tvingas spekulera över varför Bureus inte nämner bilden om den nu var så viktig för honom, och i slutändan finns inga belägg för att Bureus förknippade Timråskulpturen med de tankekomplex som beskrivits. På sidan 307 konstaterar Norris: "In the end, it is impossible to point to a particular myth that lay at the bottom of Bureus' interpretation of the Timrå carving", och då är frågan om resonemanget alls var motiverat. Längre ner på samma sida har det blivit nästan säkert: "That Bureus interpreted the Timrå statue against the broad backdrop of pagan mythology and cosmological and chemical symbolism outlined in the preceding pages is nearly certain. And it is possible to go a step further and suggest that he may have viewed the carving either as the original or a copy of the idol of Freyja formerly contained in the pagan temple in Uppsala." Denna koppling till Freja utvecklas aldrig.

Metoden fungerar väl i kapitlet "The curious case of Thor and the missing phallus", där Norris knyter samman en rekonstruktion av hur Bureus arbetade och tänkte utifrån ett egentligen ganska litet underlag – men det är tillräckligt stort, eftersom han kan knyta det hela till Bureus genom en anteckning han gjorde. Det handlar om en trasig helgonstaty som man trodde var en staty av hednaguden Tor, som Messenius diskuterar i *Sveopentapropolis* och sätter in i en diskussion av hedniska praktiker och föreställningar om androgyna gudomligheter i olika religioner. Frågan är om Messenius resonemang kan anses komma från Bureus och därmed vara representativt för honom. **Det kan det: Norris knyter tanken till Bureus genom två anteckningar där Bureus kopplar samman Tor med Orfeus på ett sätt som måste angå just den skulpturen.**

Överlag uppvisar Norris en föredömlig precision i avskrifter och översättningar. Några misstag måste dyka upp i ett så stort material, men de är slående få. Det är anmärkningsvärt få korrekturfel, och det hela är välskrivet och medryckande. Det är en på många sätt imponerande avhandling. Bara Bureus handskrifter är ett väldigt och otillgängligt material: Norris behärskar det alldeles utomordentligt. Sedan tillkommer en väldigt mängd källor ur svensk och europeisk tidigmodern kultur, därtill ur antiken och medeltiden. Det är en prestation att kunna hantera ett sådant material. Mängden material tycks också föra med sig en del av de problem som berörs här: oklar struktur, sättet på vilket frågor formuleras och bearbetas. Relationen till delar av tidigare forskning och enskilda tolkningar vållar ett antal invändningar, men det är ett privilegium att få ta del av den oupphörligt fascinerande värld som är Johannes Bureus, och numera också Matthew Norris.

Mats Malm

Göteborgs universitet

Innan forskningen blev radikal

Daniel Nyström: *Innan forskningen blev radikal. En historiografisk studie av arbetarhistoria och kvinnohistoria*. Historiska studier: Skrifter från Umeå universitet, nr. 11, 2015. 283 s. ISBN 978-91-87439-23-0, hft.

Intresset för historiesyn, historiebruk och historiografi har under senaste decenniet ökat. Daniel Nyströms avhandling är en av de senaste större undersökningarna av hur historia skapas och används. Avhandlingen behandlar två områden inom socialhistoria i Sverige: kvinno- och arbetarhistoria samt historieskrivningen om dessa två. Ämnet har hittills varit relativt outforskat på ett mer systematiskt och omfattande sätt även om en rad mindre presentationer i form av översikter, summeringar och dylikt, har producerats. Detta inte sällan av föreläsare för området.

Avhandlingen har en tesdrivande ansats som genast möter läsaren. Den undersöker forskning som producerats före det sena 1960-talets vänsterpolitiska radikaliserings, forskning som vanligen etiketterats som varande icke radikal (därav avhandlingens titel). Redan i prologen framkommer att avhandlingsförfattaren anser att berättelser om hur kvinnohistoria och arbetarhistoria vuxit fram och varför, mer har färgats av berättelsernas specifika tillkomsttid och historieproducenternas egna positioneringar än faktiska förhållanden. Detta beroende på individers tendens att få ihop en sammanhängande berättelse som ger mening åt det förflutna, på ett begripligt och trovärdigt sätt. Men, fortsätter prologen, "[o]turligt nog är historien inte sammanhängande på det sättet. De mönster som framträder är sällan helgjutna och de iakttagelser som går att göra är sällan entydiga" (9). Det kontingenta, det tillfälliga och flertydiga, och det inte alltid planenliga, är vad vi ska bära i minnet när vi studerar det förflutna så att såväl förändringar som konstans fångas upp på ett balanserat och reflekterat sätt. Något vi också bör bära i minnet, enligt inledningskapitlets början, är att det inte självklart alltid finns en stark koppling mellan text och kontext (11).

Avhandlingen tar avstamp i senare tids historiografiska studier över framför allt den feministiska teorins historieskrivning, utifrån den brittiska forskaren Clare Hemmings uppmärksammade bok *Why stories matter. The political grammar of feminist theory* från 2011, även om såväl Edward Said, Wendy Brown och Sara Ahmed figurerar som teoretiska utgångspunkter. Hemmings arbete visar hur starka berättelser skapas, vanligen om utveckling och framgång eller om uppgång och förfall, genom narrativa strukturer som med hjälp av citeringspraktiker och känslomobilisering skapar trovärdighet. De är emellertid berättelser som märkligt nog följer decennieskiftet och som gjort poststrukturalismen till den stora vattendelaren. Genom ett antal berättelser om hur kvinnohistoria respektive arbetarhistoria vuxit fram

studerar avhandlingsförfattaren hur och vilka historier som producerats från 1970-talet fram till idag. Detta historiografiska grepp är viktigt och alltjämt utforskat i någon större omfattning. Men syftet med avhandlingen är större än så. Det inrymmer också ambitionen att granska hur denna tidiga arbetarhistoria och kvinnohistoria före den så kallade radikaleringen egentligen såg ut. Hur förhöll den sig till inomvetenskapliga normer och praxis, hur etablerade den sig och hur togs den emot? Vad gjorde egentligen en etablering möjlig? Dessa stora frågor är enligt författaren nödvändiga att behandla eftersom historieproduktionen om dessa områden blivit snedvriden. Detta ska nu rättas till. ”Vad jag hävdar i den följande undersökningen är att den historiografiska litteraturen särskilt betonar det synkrona perspektivet, dvs. kopplingen mellan forskning och radikalitet [politisk radikalitet, min anm.], och att arbetarhistorisk och kvinnohistorisk forskning därigenom blivit överlastad med associationer till 1960- och 1970-talens sociala och politiska rörelser” (13). Den historiografiska litteraturen har helt enkelt överdrivit skillnaderna mellan äldre och nyare forskning. Syftet med avhandlingen formuleras därför som tvåfaldigt: 1) att ”studera arbetarhistorisk och kvinnohistorisk forskning i Sverige från 1950-talet fram till slutet av 1970-talet, för att belysa hur dessa ämnesinriktningar förhöll sig till olika vetenskapliga normer och konventioner”, 2) studera hur denna forskning ”skrivs fram i historiografisk litteratur från 1970-talet till nutid med fokus på vilka betoningar och gränsdragningar som görs” (17).

I inledningskapitlet följer så de sedvanliga redogörelserna för frågeställningar, urval, metod, begrepp och forskningsläge. En rad avgränsningar görs för att undersökningen ska kunna genomföras. Arbetarhistoria och kvinnohistoria är de områden som valts ut eftersom de uppstod någotsånär samtidigt och var två betydande inriktningar inom svensk socialhistoria. Arbetarhistoria avgränsas så att arbetslivsforskning undantas, kvinnohistoria avgränsas mot den vidare kvinnoforskningen och könsrollsforskningen och båda områdena avgränsas så att det enbart är de inomvetenskapliga sammanhangen som tas med (23). I fokus står, vilket preciseras i en av frågeställningarna, relationen mellan forskningspublikationer och historiografiska framställningar (17).

Avhandlingen börjar, förvånansvärt nog, inte med en analys av forskningspublikationerna. Istället innehåller kapitel ett en noggrann genomgång av och diskussion om berättelserna om arbetarhistoria och kvinnohistoria. Kapitlet om historiografiska berättelser inleds med en kort beskrivning av svensk historieforskning och forskningstrender kring mitten av 1900-talet. Detta för att ge läsaren en nödvändig bakgrund till den historiografiska analys som sedan följer. Vi tar del av berättelsen om den källkritiska skolans dominans och dess opposition mot en nationalistisk och konservativ historieforskning. Analysen av det historiografiska materialet visar framför allt

hur de två områdena beskrivs i historisk litteratur, vad som fokuseras, vilka gränsdragningar inom respektive område som görs, vilka betoningar som görs i berättelserna. Delvis lyfts också kritiken som inriktningarna mött fram. Här får läsaren bland annat se hur 1968 görs till ett brytår i många arbetarhistoriska historiografier. Vi tar också del av turerna kring tillsättningen av den kvinnohistoriska professuren i Göteborg när Gunhild Kyles efterträdare skulle utses, valet stod mellan Christer Winberg och Yvonne Hirdman. Här behandlas också kort vad som händer när historiska utvecklingslinjer från andra länder appliceras på svenska förhållanden (Joan Scotts trestegsraket: her-story, en additiv socialhistorisk fas, en teoretisk genushistorisk fas). Sammanfattningsvis konstateras att arbetarhistoriska framställningar starkare än kvinnohistoriska sådana kopplar förändring till 1970-talets politiska radikalitet (97). De kvinnohistoriska historiografierna är snarare kopplade till inomvetenskapliga faktorer, såsom närheten till socialhistoria i början och den feministiska teoribildningen senare. I senare historiografierna blir den tidiga kvinnohistorien nästan perifer, som blott ett förstadium till en mer kritisk och teoretiskt medveten genushistoria.

Kapitel två och tre behandlar kvinnohistoria. Tre tidiga och uppmärksammade kvinnohistoriska avhandlingar och framväxten av området presenteras med en imponerande precision och historisk fingertoppskänslighet i läsningen. Det är Gunnar Qvists avhandling i historia *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846* (1960); litteraturhistorikern Karin Westman Bergs avhandling *C.J.L. Almqvists kvinnouppfattning* (1962); samt Eva Åsbrinks avhandling med religionshistorisk inriktning *Studier i den svenska kyrkans syn på kvinnans ställning i samhället 1809–1866* (1962). Samtliga avhandlingar rönt stor och varierad uppmärksamhet från forskarsamhället. Mest omfattande kritik mötte Åsbrink som blev anklagad för att bitvis vara ovetenskaplig och att tala i egen sak, dvs. för att föra fram egna kritiska synpunkter på svenska kyrkan. Minst kritik mötte Gunnar Qvist. Hans empiriskt omfattande arbete handlade i hög grad om klassaspekterna bakom genomförandet av politiska reformer som ökade kvinnors rörelsefrihet och formella ställning. Westman Bergs avhandling fick också ett gott bemötande, trots att hon hade en mer uttalat kvinnopolitisk hållning i sina frågeställningar än Qvist hade. Kapitel två visar väl hur vetenskapliga normer kommer till uttryck och utmanas i respektive avhandlingar, liksom i mottagandet av dessa. Nyström visar hur de tre forskarna flitigt korsrefererar till varandra, förefaller stödja och bygga på varandras tidigare rön (trots att Qvist disputerade först så hade såväl Åsbrink som Westman Berg lic:at innan). Analysen visar att de alla hade en likartad kumulativ kunskapssyn och, som teoretiskt diskuterats i inledningskapitlet, hur ett speciellt forskningsområde samfällt på detta vis tar form, nämligen kvinnohistoria.

För en kvinnorörelsehistoriker som jag själv har kapitel tre en fantastisk

titel: "Kampen om Fredrika Bremer". Här behandlas Qvists fortsatta forskning kring framför allt Fredrika Bremer: hennes eventuella betydelse, idéarv och tidsmässiga originalitet. Som i kapitlet innan är det mottagandet av och diskussionerna kring hans forskning som fokuseras. Detta sätts i relation till Qvists kunskapssyn, vetenskapliga normer och hans sätt att hantera synpunkter och kritik på. Hans artiklar i dagspressen och hans bok *Fredrika Bremer och kvinnans emancipation* (1969) väckte stor uppmärksamhet och mötte en hel del kritik. Bland annat från Karin Westman Berg som i likhet med andra (såsom Ulf Boëthius, Lars Furuland o Gustaf Fredén) undrade över Qvists bakomliggande intresse av att ta sig an en av kvinnorörelsens kanske mest omhuldade personligheter för att sedan, med massiv empiri och objektivistiska tolkningar leda i bevis hur egentligen obetydlig hon var. Enligt Qvist var hon inte bara obetydlig i genomförandet av myndighet för ogifta kvinnor (något som ju romanen *Hertha* tidigare hade sagts bidra till). Han hävdade också att hon för sin tid inte var särdeles originell som tänkare. Sammantaget visar kapitlet att det fördes en i tonen hygglig debatt (om vi jämför med det nedlåtande tonläge som dominerade mottagandet av Åsbrink) men det var en debatt som gång på gång återkom till den stora frågan om varför Qvist valde detta forskningsfokus (140, 152). Qvist hävdade, visar Nyström, genomgående att hans vetenskapliga hållning inte var uttryck för något annat än en (oskyldigt och objektivt) formulerad fråga som empiriskt kunde undersökas och besvaras. Kapitlet inrymmer också en analys av Greta Wieselgrens bok *Fredrika Bremer och verkligheten. Romanen Hertas tillblivelse* (1978) som försiktigt men väl underbyggt polemiserar med Qvist och som på flera punkter och på god empirisk grund lyfte fram andra aspekter av romanen *Herthas* betydelse och därmed också av Bremer själv. Nyström visar hur debatterna fördes just i relation till vetenskapliga normer och konventioner, det vill säga de var inte i första hand partsinlagor på kvinnoemancipatorisk, eller som vi skulle säga idag, feministisk grund.

Kapitel fyra och fem behandlar arbetarhistoria och inleds med en analys av Gustaf Utterströms avhandling i ekonomisk historia *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet* (Tidens förlag 1957) och det mottagande avhandlingen fick. Avhandlingen var synnerligen omfattande: två volymer om dryga 1400 sidor. Den kritiserades för att vara osystematisk, vag, alltför deskriptiv och oreflekterad, men blev samtidigt något av ett standardverk. Den utgjorde det tolfte och avslutande bidraget i det LO-finansierade forskningsprogrammet "Den svenska arbetarklassens historia". Syftet med delstudien är att "förstå Utterströms avhandling som ett uttryck för tidens socialhistoriska strömningar" (197). Nyström visar att trots mycken kritik mot arbetet och dess historievetenskapliga normer fanns det fler likheter mellan debattens deltagare än som hävdats tidigare i historiska översikter. Detta visas genom en analys

av två efterföljande arbeten som hade ett mer uttalat teoretiskt och därtill historiematerialistiskt anslag men som följde i Utterströms spår: historikern Christer Winbergs *Folkökning och proletarisering* (1975) och ekonomhistorikern Lars Herlitz' *Jordegendom och ränta* (1974). Kapitel fem behandlar diskussioner om värdet av berättande källor och insamlade arbetarminnen som giltigt källmaterial, något som Nyström menar var ”en i raden av utmaningar som historieforskningen stod inför under efterkrigstiden” när forskningen i högre grad än tidigare började undersöka det moderna samhället (203). Huvudsakliga frågor som ställs här rör vetenskapliga normer. Närmare bestämt analyseras källkritiska överväganden som gjordes i den forskning som kom att använda sig av den här typen av material. Två större arbeten studeras närmare: ekonomhistorikern Bo Gustafssons licentiatavhandling från 1965, *Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890–1913*, samt den norske historikern Edvard Bulls (den yngre) avhandling *Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd* från 1958. Båda använder sig av samlingar av arbetarminnen. Inte minst Bo Gustafsson finner dem otillräckliga för mer fullödiga analyser av arbetarklassens arbets- och levnadsvillkor. Avslutningsvis konstaterar Nyström att svensk socialhistoria fram till slutet av 1970-talet framför allt varit kvantitativt och statistiskt inriktad. Den ”historia underifrån” som ofta förknippas med socialhistoria är alltså, menar Nyström, av senare slag, ett barn av 1970-talets forskning.

I avhandlingens avslutande kapitel summeras resultaten, en kortare jämförelse mellan arbetar- och kvinnohistoria görs också. Här konstateras att den kritik som riktades mot arbetar- och kvinnohistoriska arbeten, väl synlig i kritiken av Utterströms avhandling och i receptionen av Qvists Bremer-bok, menade att forskningen inte förmådde att leva upp till utlovade maktkritiska analyser (237). Oavsett om kritiken var riktig eller ej visar den, menar Nyström, att de båda inriktningarna tidigt väckte debatt och diskuterades ingående. Detta visar också, enligt författaren, att de båda forskningsinriktningarna var i görande, höll på att formeras. Debatterna ses med detta perspektiv som ett slags förhandlingar om vetenskapliga normer, metoder och teoriingångar i ett kollektivt vetenskapligt sammanhang. Nyström påpekar att vissa särskilt betydelsebärande texter påverkar och skapar mer än föreställningar om vad vissa forskningsinriktningar och områden är. De skapar också berättelser om vad som är och bör vara denna forskningsinriktning (239) i sin samtid. Sett över tid förändras berättelserna om etablering och förändring. Tittar vi på arbetarhistoria ser vi att senare historiografier tonar ned kopplingen till den tidiga arbetarhistoriska forskningen. Politiskt radikala strömningar (med start i 1970-talet) är vad som särskilt lyfts fram som faktorer som präglat området. Den kvinnohistoriska historiografin har också den förändrats över tid. I äldre presentationer betonas kopplingen till socialhistoria. Inomvetenskapliga motiv, som att täcka in ny

outforskad empiri, istället för emancipatoriska (här en strävan efter kunskap för att bidra till förändring av kvinnors sociala villkor) var framträdande i tidiga översikter men kom efterhand att efterträdas av berättelser som istället betonade att kvinnohistoria var och centerades kring maktanalyser och ett kritiskt, positivistiskt förhållningssätt (240). På så sätt framställs kvinnohistoria som ett slags förstadium till genushistoria.

Avhandlingen visar att en kumulativ kunskapssyn synes ha varit förhärskande dels i båda inriktningarnas tidiga forskning, dels i tidiga presentationer över forskningsinriktningar. Nyström menar vidare att forskning som publicerats före 1970 sällan förefaller ha uppfattats som särdeles relevant i historiografiska översikter. Snarare betraktas den som ett nödvändigt utvecklingssteg alternativt som en språngbräda in mot den mer utvecklade, kritiskt präglade framtiden och dess mer sofistikerade forskning. Allt detta skapar stora (men förenklade) berättelser om förändring, mestadels utan nämnvärd reflektion över den narrativa strukturen. Den kumulativa strukturen förefaller snarare vara historiografiernas *raison d'être* (245). Nyström finner att historiografierna sammantaget är benägna att betona förändring snarare än att de förmår att samtidigt se den kontinuitet han själv finner i materialet. Är det månne en positionering mot äldre forskning som historiografierna själva gör? Är det uttryck för "en önskan bland forskare om att vara del av en progressiv utveckling" som gör att betoningen av förändring ter sig så attraktiv? Vi får inget riktigt svar på frågan. Men Nyström konstaterar avslutningsvis att betoning av kontinuitet kan bidra till att luckra upp berättelser, bryta upp dem och få dem att stanna upp i sitt berättande flöde. Det innebär i sin tur att konstruerade startpunkter historiseras och teoretiseras.

Mitt sammantagna omdöme av avhandlingen är positivt. Det är en i hög grad väl genomförd studie av ett omfattande och utforskat område som ventilerats. Avhandlingen har därtill en mycket god akribi och formalia. Mina främsta synpunkter rör själva upplägget av studien, avhandlingens syftesformulering och motiveringen av urval och avgränsningar, det vill säga synpunkter som rör de egentligen stora frågorna kring forskningens transparens och tydlighet kring hur och varför vissa saker görs och inte annat. Vad exakt som är undersökningens fokus förblir efter noggrann och sympatisk genomläsning oklart. Syftet är, som nämnts tvåfaldigt: att både undersöka den tidiga arbetar- och kvinnohistorien för att fånga in hur områdena förhöll sig till inomvetenskapliga normer och konventioner samt att analysera berättelser om dessa områden. Ja, men i syfte att komma åt vad mer exakt? Är syftet att analysera framväxten av och/eller berättelsen om socialhistoria i Sverige och kampen mellan olika fält där? Om så, varför då inte mer om socialhistoria i all dess spretighet? Är det en studie av oppositionella nya forskningsområden och förhandlingar inom akademien? Är det en mer

renodlad historiografisk studie som står i främsta fokus, där den ingående studien av hur det verkligen var (kapitel två till och med fem) utgör den empiriska grunden för en analys av berättelserna (kapitel ett)? Vad gäller urval och avgränsningar så hade avhandlingen tjänat på att mer utförligt motivera ett antal val som gjorts. Detta gäller särskilt frågan om varför historiografierna och forskningen inte analyseras i relation till den utomakademiska kontexten? Kvinnohistoria sätts inte heller i relation till kvinnoforskningen, där ju såväl Westman Berg, Åsbrink och Qvist varit betydelsefulla och där samma spänningar mellan objektivism och teoridrivna kritisk forskning funnits (se första numret av *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1980 t.ex.). Men för en universitetshistoriskt intresserad läsare och en läsare som är specialintresserad av sociala rörelser, kunskapsproduktionens villkor i allmänhet och akademien som en kunskapsproducerande institution är detta en avhandling som bringar läsaren mycken ny kunskap. Avhandlingen väcker nya tankar under läsningen, den inspirerar och stimulerar till nya studier och den är därtill utförd på ett synnerligen habil sätt. Dess något deskriptiva slagsida (i syftesformuleringen inte minst) och ovilja att dra in utomakademiska faktorer i tolkningen till trots, Daniel Nyström är bara att gratulera.

Ulla Manns

Södertörns högskola

Bokrecensioner

Från Göteborg till Malmö via Königsberg

Nils Andersson & Mats Greiff (red.) *Från Göteborg till Malmö via Königsberg. En resa i idéhistoria, idrott, kultur och utbildning*. En festskrift till Lennart Olausson. Malmö: Malmö högskola, 2015. 255 s. ISBN 91-7104-654-3, hft.

Festskriften är en 150 årig akademisk genre som förblir relevant, både som gest av kollegial uppskattning och som forum för spånor av forskningen i ett ämne. I varje fall är den vanlig inom humaniora. På 70-talet började man kalla den vänbok, i avsikt att göra tilltalet till den uppvaktade mindre pompöst, en du-reform på genrenivån, så att säga. Nu är ordet festskrift tillbaka igen, att döma av föreliggande volym som tillägnas Lennart Olausson som förutom att vara professor i idé- och lärdomshistoria också varit mjukt målmedveten och framgångsrik rektor för Malmö högskola. Festskriftsbidragen härrör följaktligen inte bara från idéhistoriker men svarar alla mot en genomgående ambition hos festföremålet, nämligen att förena akademiskt vetande med praktisk handling och historiska perspektiv med samtiden.

Så är också bidragen i boken huvudsakligen inriktade mot nutiden. Sven-Eric Liedman begrundar samtiden i backspegeln och jämför med hur den såg ut när han var Olaussons handledare på 70-talet. Han noterar globaliseringens accelerering och genomslaget för internet och pekar på några viktiga nya fenomen som blivit centrala i debatten: sociala medier (Zuckerberg), tillit (Putnam/Rothstein), kapitalackumulation (Piketty) och prekariat (Guy Standing). Som man kan vänta är det en analys från vänster, men likafullt auktoritativ och avmått. Mats Andrén diskuterar Europas nuvarande kris och nedgång – än mer påtaglig nu än när artikeln skrevs – och ger historiska perspektiv på den diskursen (Spengler, Ortega y Gasset). Henrik Björck redogör för den svenska akademiska världens reaktioner på motsättningen mellan linjestyrning och kollegialitet och reflekterar över de kommentarer han mött när han rest runt med sina rön om den frågan. Nils Andersson går en omgång med begreppen ideologi och diskurs i den politiska vänstertraditionen. Han finner att det diskursbegrepp som lanserats av duon Laclau/Mouffe negativt skiljer sig från den stadigare ideologianalys som odlades vid institutionen för idé- och lärdomshistoria i Göteborg på 1970- och 80-talen. Där fanns en helhet av sociomateriell bas och medvetande som äventyras av diskursanalysens laborerande med nodalpunkter och ekvivalenskedjor där allting är föränderliga språkliga konstruktioner. Margareta

Hallberg redogör för sina intervjuer med vetenskapsfilosofen Mary Hesse och diskuterar i vad mån hon var hindrad av genusbetingade faktorer hon inte var medveten om eller inte ville vidgå.

Allt detta är läsvärt och ligger också i linje med skribenternas kända profiler. Men Christine Quarfood avviker genom att dra in det avlägset förflutna i samtiden. Det sker i volymens intressantaste bidrag som handlar om det samtidskritiska bruket av tidigare epokers texter. Det är ett projekt som bottenar i den i vårt ämne bekanta skillnaden och motsättningen mellan att förstå idéerna i deras historiska sammanhang och ambitionen att visa deras verkan i historien och deras relevans i nuet. Quarfood fokuserar på det sista momentet, aktualiseringens problematik. Hennes exempel är Platon, vars användning här illustreras av tre 1900-talstänkare, Gadamer, Iris Murdoch och den franske Althusser-lärjungen Alain Badiou, vilka alltså brukat Platon som uppskattat redskap i sin samtidskritik (och inte som slagpåse, vilket ju också förekommit). Det handlar om en selektiv, icke auktoritetsbunden klassikeranvändning. (Klassiker är ett ord som Quarfood inte använder, men det är väl det till syvende och sist gäller?) Quarfood skisserar ett projekt som rymmer många möjligheter och tillämpningar, inte minst i den idéhistoriska undervisningen. En fråga att ställa är själva aktualiseringens historia; den har ju alltid förekommit men fått ett nytt namn i vår tid då relevansen av det förflutna problematiseras.

Ett exempel på aktualisering finns för övrigt om hörnet i boken, nämligen i Ola Franssons kritik av pedagogikforskaren John Hatties evidensbaserade undersökning av effekten av klasstorlek och lärarnas utbildningsnivå på undervisningens effektivitet. Mot Hatties generaliseringar ställer Fransson den ”diskretion”, dvs. den förening av bedömning och handling i det enskilda fallet, som kännetecknar professionellt arbete, inklusive lärarens. Den diskretionen är vad jag förstår ingenting annat än Aristoteles’ i nutiden så ofta åberopade *fronesis*.

Bo Lindberg

Gotheborgs universitet

De intellektuellas förräderi?

Maria Björkman, Patrik Lundell & Sven Widmalm (red.): *De intellektuellas förräderi? Intellektuellt utbyte mellan Sverige och det Tredje riket*. Lund: Arkiv förlag, 2016. 5+365 s. ISBN 978-917-924-275-6, inb.

De intellektuellas förräderi? är en antologi som undersöker transnationella utbyten mellan svenska intellektuella och det tredje riket. Ledande teman

som löper genom framställningen är frågan om objektivitet, vetenskapens neutralitet och nätverk av människor som på olika sätt förhöll sig till den tyska kulturpropagandan. Författarna belyser i fallstudier en märkligt underforskad del av den svenska historien genom att kartlägga aktörers relationer och utbyten. Det är en bok som undviker generaliserande förklaringar och pekar på behov av mer forskning.

Andreas Åkerlund angriper problemet genom att diskutera gränsdragningsproblematik kring politisk tillhörighet i tidsperioden. Åkerlund exemplifierar detta genom historikern Vilhelm Scharp, en aktör som publicerat texter i nationalsocialistiska publikationer efter maktövertagandet 1933. Författaren försöker problematisera en svepande begreppsanvändning genom att belysa Scharps ambivalenta ställning till Tyskland och menar att historikern bör betraktas som en nationalromantisk tyskvän och inte nazist.

Sven Widmalm beskriver i "Vetenskap som propaganda" det tredje rikets kulturpropagandaoffensiv mot svenska intellektuella miljöer genom att kartlägga ett nätverk av akademiker med speciellt fokus på historikern Sven Tunberg. Studien bidrar inte enbart med fördjupad förståelse för tyska försök att oskadliggöra kritik mot objektiviteten hos tysk vetenskap utan beskriver också åsiktregistreringen av svenska akademiker.

I Birgitta Alms studie "Svenska Universitet. Mål för nazistisk kulturpolitik" återkommer Tysklands försök att infiltrera svenska akademiska miljöer med fokus på germanistiken. Med utgångspunkt från Hermann Kappner beskrivs hur meningsmotståndare och strategiska opinionsbildare kartlades, en uppgift underlättad av Kappners anställning vid Skolöverstyrelsen. Alm bidrar också till diskussionen om vikten av historisk precision vid studier av fascism och nationalsocialism och sammanfattar den glidning av positioner som sammanförts under samma etikett.

Herman Lundborgs intellektuella utbyten med ledande rashygieniker kartläggs av Maja Hagerman i en studie som placerar Lundborg i relation till Eugen Fischer, Ernst Rüdin och Fritz Lenz. Hagerman visar hur Lundborg fungerade som ett kvitto för delar av den tyska raspolitiken och bidrog med klassifikationen av den ostbaltiska rasen vid sidan av etablerade kategorier. Studien följer de undersökningskort som användes vid institutet för rasbiologi för att kartlägga svenska meniga (kartläggningar som analyserades med hålkortsmaskiner). Samma kartläggningsmetod förmedlades via Lundborgs personliga kontakter och användes i nazisternas utrotningsläger. Kapitlet visar på behovet av arkivnära forskning och författaren påpekar att kunskapen om svenska intellektuellas betydelse för Tysklands rashygieniska rörelse är långt ifrån fullständig, för detta krävs vidare studier.

Maria Björkman undersöker i "Ras, vetenskap och objektivitet" hur patologen Folke Henschen, i sin bok *Människans utveckling* från 1971, legitimerar decennier gamla föreställningar om rasskillnader och kulturell utveckling.

Studien fokuserar på Henschens vetenskapssyn och objektivitetsideal och Björkman visar hur samma sorts argumentering återkommer i hans försvar av sina intellektuella förbindelser med forskare i tredje riket. Det är en studie i vetenskapsförståelse och hur denna kan legitimera moraliskt tveksam forskning, samtidigt belyses Henschens klivna förhållande till tredje rikets virulenta antisemitism.

Vi får en noggrant utförd studie om nazistsympatisören Gösta Häggqvist av Olof Ljungström med fokus på debatten vid Karolinska institutet om ”judeimporten” 1939 som föranledde Bollhusmötet i Uppsala. Ljungström visar att Häggqvist påverkade debatten men inte i större utsträckning än andra inblandade. Inom ramen för diskussionerna ställdes dock flyktingar mot en utmålad hotande arbetslöshet vilket hade mycket tyngd och den restriktiva linjen vann.

Musikkritiken i den nazistiska *Dagsposten* undersöks av Henrik Rosengren som vill skilja på nationalkonservativ modernismkritik, med rötter i 20-talet, och nationalsocialistisk musikkritik. Författaren menar att musikkritiken i sig inte var antisemitisk och att flera judiska tonsättare recenserades positivt. Däremot präglades de politiska artiklarna av fientlighet mot judar och tidningen var en uttalad försvarare av den tyska linjen.

Bibi Jonssons bidrag är en analys av *De släckta metropolerna* av Rütger Essén. Jonsson argumenterar för att romanen bör betraktas som en dystopi (eller tillhörandes den postapokalyptiska genren) snarare än en utopi, vilket hävdats i högerextrema kretsar. I studien får vi se en analys av Esséns förbindelser med Nationella förbundet och en litteraturanalys av bokens karaktärer som skapar ett nytt samhälle efter en världskatastrof.

Vi får veta mer om svensk films relation till det Tredje riket i Benjamin G. Martins ”Svensk film i Hitlers Europa”, där deltagandet i Tysklands filmfestivaler sätts i en förklarande kontext. Martin undersöker svensk filmindustris deltagande som ett svar på ljudfilmen och konkurrensen från Hollywood (som gjort produktion och spridning dyrare). Författaren visar hur deltagandet **öppnade dörrar för svensk film och gav tillgång till paneuropeiska nätverk för spridning och finansiering.**

I ”De välvilligas rationalitet” skriver Patrik Lundell om mediekritik från Riksföreningen Sverige-Tyskland, där föreningen kritiserade den svenska pressen för bristande neutralitet i förhållande till Tyskland. Lundell undersöker framförallt retoriken som föreningen använde och den attraktionskraft den kunde utgöra på läsaren och konstaterar att föreningens kritik kunde framstå som rationell och inom ett bredare politiskt spektrum, åtminstone de första åren.

Ola Larsmo följer i ”Det svarta nätet” ett nätverk av män och tecknar en direkt linje mellan sekelskiftets unghöger, antisemitisk aktivism under krigsåren och vår samtids Sverigedemokrater. Larsmo undersöker ”listigt

sammanhållna nätverk av personer [...] som spelade stor roll utan att vara formellt organiserade” och lyckas belysa nya sammanhang genom att frångå organisations eller partifokus, som han menar osynliggör ”flödet av idéer” (307). Larsmo bidrar också till en diskussion om hur fascism bör definieras och historiserar idén om folkhemmet.

Johan Östling knyter ihop antologin i ”Nya nyanser av brunt” genom att sätta boken i relation till tidigare forskning. Både Östling och antologin i sin helhet pekar på att det finns kunskapsluckor kvar att fylla kring de transnationella förbindelserna mellan Sverige och det tredje riket. Antologin öppnar upp för vidare undersökningar, samtidigt tillför studierna kunskap om den tyska och svenska fascismens historiska förbindelser, oavsett hur man definierar den.

Britas Benjamin Eriksson

Göteborgs universitet

Flykten från Hegel. Den postmoderna vänsterns genealogi

Anders Burman: *Flykten från Hegel. Den postmoderna vänsterns genealogi*. Hägersten: Tankekraft Förlag, 2016. 360 s. ISBN 978-91-88203-15-1, hft.

Med *Flykten från Hegel. Den postmoderna vänsterns genealogi* säger sig Anders Burman vilja gå till botten med varför vänstern har misslyckats med att producera alternativ som kan utmana den rådande nyliberala hegemonin. Det är en löftesrik utgångspunkt att inta i en idéhistorisk genomgång av vänsterns läsning av Hegel genom tiderna. Att de filosofiska undersökningarna leder fram till en diskussion om behovet av att återupptäcka kommunismens idé är vågat. Författarens ansats är berömvärd: att vända sig till den intresserade allmänheten med en skrift som kombinerar hög filosofisk ambitionsnivå med vass, politisk udd.

Det är ingen enkel uppgift att presentera en kortfattad och tillgänglig översikt över Hegels tankegod. Till och med Hegel själv nödgades börja *Fenomenologin* med att urskulda sin oförmåga till att sammanfatta sitt arbete i en inledning. Med det i baktanken lyckas Burman rätt bra. De två kapitlen som ägnas åt den tyska filosofen är så djuplodande som man rimligen kan begära på det begränsade utrymmet. Därefter görs nedslag i några av Hegels mer inflytelserika uttolkare: Marx, Lukacs, Gadamer, och Habermas. Mycket ska tackas in på de få sidorna. Tyvärr är det oklart varför en del material finns med och annat har utelämnats.

Särskilt gäller det den andra sidan i historien om receptionen av Hegel,

den som har skrivits av tänkare som i grunden var fientligt inställda till det Hegelianska arvet. Istället för att skildra motståndarna till Hegel på samma sätt som de mer sympatiskt inställda uttolkarna, det vill säga, med ett kapitel för var och en av dem, växlar boken in på ett nytt spår. I centrum står nu konflikten mellan en modernistisk och en postmodernistisk vänster. Hegel figurerar i bakgrunden, eftersom inställningen till hans filosofi är en vatandelare mellan de två lägren. Men diskussionens nav är inte längre Hegel, utan Habermas. Ordväxlingen mellan Habermas, å ena sidan, och Lyotard, Derrida och Foucault, å den andra, agerar ställföreträdare för den större motsättningen mellan modernism och postmodernism. Burman motiverar detta fokus med att postmodernismen debatterades mest ihärdigt under 1980-talet, och att frågan sedan dess har förlorat i aktualitet (10). Det kan låta som en randanmärkning till hur studien är avgränsad, men som jag återkommer till längre ned är detta påstående i själva verket huvudtesen som författaren försöker leda i bevis.

Det är här, i återgivningen av debatten som fördes för och emot postmodernismen, som Burman betalar priset för sin ambition att framställa invecklade teoretiska positioner i kortfattade, allmänna ordalag. Han listar de innehållsmässiga skillnaderna mellan Habermas och hans vedersakare. Men både vad avser innehållet och vad avser formerna för debatten är han alltför knapphändig för att en läsare ska kunna bilda sig en egen uppfattning om respektive sidas förtjänster. Istället får läsaren förlita sig på Burmans summering, nämligen att konflikten huvudsakligen bottnade i att Habermas hade läst de franska filosoferna slarvigt (196, 222), och att de knappast hade läst honom alls (204). Därutöver tillägger Burman att både Foucault och Derrida närmade sig Habermas position på gamla dar (200, 203). Men betyder inte det i så fall att de två fransmännen under merparten av sina liv stod långt ifrån Habermas? Frågan blir hängande i luften.

Bokens avslutande ord slår fast att vi kan nå en fördjupad förståelse av vårt samhälle och återerövra framtidstron ”med eller utan Hegel och Marx” (250). Det är en rätt ljummen appell för dessa tänkares fortsatta relevans. Författarens egentliga ärende visar sig vara ett annat: Att plädera för att marxismen och poststrukturalismen har negerat varandra och förenats på en högre nivå, eller, med Hegels språkbruk, en *Aufhebung* (228). Den tidsmässiga avgränsningen av studien bidrar till att ge bilden av att grälet mellan de två lägren har bedarrat. När författaren når fram till nutid uppehåller han sig helt vid två antologier (om kommunismens idé) där tänkare inspirerade av både marxism och poststrukturalism medverkar. Vad som lyser med sin frånvaro i avslutningskapitlet är de dagsfärska motsättningarna mellan olika vänsterfalanger, exempelvis den över identitetspolitikens vara eller icke vara. Det pekar snarare på att striden mellan förespråkare för respektive hållning fortgår idag precis som på 1980-talet.

Den påstådda försoningen mellan de två lägren bör därför rubriceras som en "abstrakt negation". Jag misstänker att önskan om att försonas beror på ett omkast i de intellektuella trenderna, något som också Burman är inne på i sitt öppningsanförande (11). Ordet poststrukturalism har blivit så belastat att det kan användas urskillningslöst och pejorativt. Författaren drar en parallell till glåpordet positivist, men det finns ett annat exempel som hade legat närmare till hands. Nämligen hur dialektik brukade användas av poststrukturalistiska skribenter på den tiden när de utmanade marxisterna om anspråket på att företräda vänstern. Om poststrukturalismen ska negras på ett bestämt sätt måste dessa gamla konfliktlinjer läggas i dagen, inte slätas över.

I övergången från marxism till poststrukturalism stavas den felande länken Althusser. Burman tar upp Althusser och dennes försök att separera den unge, hegelianska Marx från den mogna, vetenskaplige Marx. De hätska striderna mellan althusserianer och andra marxister nämns helt kort i boken, men utvecklas inte (210). Kanske är det ängslan för att inte trötta ut läsaren som ligger bakom, men här är tillgänglighetens pris för högt. En läsare som önskar fördjupa sig i varför en hel generation flydde från Hegel, anförda av tidigare studenter till Althusser, får även fortsättningsvis söka efter svaret i böcker utgivna i andra språkområden än det svenska.

Poststrukturalismens rötter i miljön kring Althusser har undersökts i flera nyutgivna böcker i Frankrike, däribland Isabella Garos *Foucault, Deleuze, Althusser & Marx*. Hon visar på hur Althusserns intellektuella positioneringar och "symptomatiska" Marx-läsning svarade mot maktkamper innanför det stalinistiska, Franska Kommunistpartiet. Som partiansluten intellektuell ålåg det Althusser att försvara partiledningen och Sovjetunionen mot kritikerna, särskilt dem på vänsterkanten. En av dessa kritiker, E.P. Thompson, förklarar i *Poverty of theory* hur betydelsefull upptäckten av Marxs ungdomsskrifter var, skrifter där också inflytandet från Hegel framgick. Marx egna ord kunde nu vändas mot den realt existerande socialismen och partibyråkratin. Althusserns studenter övergav snart Marx och Mao, men de höll fast i anti-hegelianismen, som också blev en grundstomme i den poststrukturalistiska skolbildningen. Vi får vänta ännu en tid på en bok på svenska som undersöker hur dessa filosofiska konfliktlinjer avspeglar sig i dagsaktuella motsättningar inom vänstern och vad det betyder för vänsterns oförmåga att formulera ett svar på den nyliberala hegemonin.

Johan Söderberg

Gotheborgs universitet

Microhistories

Magnus Bårtås och Andrej Slávik (red.): *Microhistories*. Stockholm: Konstfack, 2016. 303 s. ISBN 978-918-554-920-7, hft.

Microhistories består av en samling texter och bilder skapade av ett tiotal konstnärer, författare, kulturteoretiker och historiker. Eller snarare konstnärer/författare/kulturteoretiker/historiker. Ett utmärkande drag hos flera av de medverkande är nämligen att de rör sig över vedertagna gränser mellan yrkesroller och ämnesområden. Boken själv utmärks av en liknande ansats att överskrida konventionella uppdelningar mellan teori och praktik, vetenskap och konst, tänkande och görande. De båda redaktörerna, Magnus Bårtås och Andrej Slávik, en disputerad konstnär och en disputerad idéhistoriker som redan i sina avhandlingsarbeten var upptagna med att utforska akademiska gränslandskap, fortsätter att skapa mötesplatser mellan konstnärlig och humanistisk forskning.

Som resultatet av ett statligt finansierat tvärvetenskapligt projekt inom konstnärlig forskning utgör boken ett självreflexivt utforskande av den konstnärliga praktiken. Men inte enbart. Som Slávik formulerar det i inledningen är boken ”the outcome of an experiment in practical epistemology” (11). För historikern och den som intresserar sig för relationen mellan berättande och medier är denna bok högtintressant. I skärningspunkten mellan historieteori, vetenskapshistoria och konstnärlig praktik förs ett avancerat samtal om relationen mellan historia och litteratur, mellan ord och bild och inte minst mellan film och historiskt berättande.

I centrum för projektet står videoessän som konstnärlig form. De flesta av bidragen är gjorda av en internationell grupp konstnärer som arbetar med audiovisuella medier. Som bokens titel anger är det gemensamma att alla bidrag på olika sätt kan ses som mikrohistorier. I bidragen, oavsett om de behandlar fikcionalitet i brevnoveller eller narrativitet i iransk dokumentärfilm, bearbetas frågor om berättelsens gränser och möjligheter. I videoverken vävs berättelser inte sällan in i varandra i intrikata meningsmönster där gränserna flyter mellan fakta och fiktion och där frågor om vem som äger, vem som ger och tar emot berättelser, vem som tilltalas i dem, vem som avkrävs svar eller ansvar, får en särskild tyngd. Utöver videoessäns intresse för berättelsen finns i dess upptagenhet vid marginella fenomen, triviala sidospår och detaljer – vilka görs meningsbärande för helheten genom att förflyttas från periferi till centrum – en närhet till mikrohistorien såsom vi känner den inom historiografin.

Det historieteoretiska navet i antologin utgörs av Carlo Ginzburgs arbeten. När Ginzburgs stora mikrohistoriska studie *Osten och maskarna* publicerades (1976/1983) var en traditionell historieskrivning under stark omprövning

och skilda kritiska perspektiv började intressera sig för muntliga, bortträngda och glömda vittnesmål som tidigare inte hade tilldragit sig historikernas uppmärksamhet. Så känner vi igen ansatsen i Ginzburgs, Giovanni Levis, Natalie Zermon Davis eller Robert Darntons arbeten – att få oss att förstå stora och komplicerade sammanhang genom den lilla, länge förbisedda detaljen eller med Ginzburgs ord: att fånga världen i en vattendroppe. Tillammans med intresset för det enskilda, vardagliga och marginaliserade markerade mikrohistoriens framgång på 1980- och 90-talen också berättelsens återkomst i historieskrivningen.

Idag vill redaktörerna återvinna denna kraft i mikrohistorien – att kunna bryta ett rådande epistemologiskt konsensustänkande – delvis genom att rädda mikrohistorien från historikerna själva för att i stället sätta den i arbete bland konstnärer och författare. Antologins ansats att bringa en vital spänning till liv igen som mikrohistorien har förlorat i händerna på framgångsrika historiker – som Ginzburg själv – blir tvetydig mot bakgrund av den upphöjda position som den italienske historikern har genom hela boken. Men kanske vittnar transkriptionen av ett långt och vindlande samtal med Ginzburg som i boken har brutits upp och närmast givits formen av ett montage – en serie fragment insprängda mellan bokens övriga bidrag – om just en tvetydig, utbruten och perforerad traditionsförmedling.

Om mikrohistoria bäst förstås som ett eget forskningsområde, en historiografisk metod eller ett teoretiskt perspektiv låter Slávik vara osagt. Han diskuterar inledningsvis de många och olika sätt på vilka mikrohistoria kan förstås. Men i hans text finns ingen strävan efter entydiga bestämningar. I ett försök att öppna begreppet och delvis lösgöra det från historikernas egna definitioner, beskrivs mikrohistorien som "an event" (14). Slávik avfärdar resolut "the fruitless debates about micro versus macro, the detail versus the big picture – or indeed, art versus science" (18), för att istället låta mikrohistoria bli ett utforskande av de egna utgångspunkterna och förgivettagandena, de förbisedda självklarheterna i den egna praktiken. Genom detta kritiska och självreflexiva innehåll anses mikrohistorien kunna förnya och berika såväl den traditionstyngda akademiska historiografien som den expanderande konstnärliga forskningen. Det är en anspråksfull ansats.

Men ansatsen blir också verksam genom att de texter som diskuterar mikrohistoria själva sätter ett mikrohistoriskt perspektiv i arbete. På så vis arbetas gränsen bort mellan teoretiserande och praktiserande tillvägagångssätt, medvetet och systematiskt. Detta gäller inte minst den höginressanta artikeln av Slávik som med utgångspunkt i Ginzburgs *Ledtrådar* (1989) kopplar samman dagens avancerade kriminaltekniska arbete (*forensic work*) med såväl historikerns som konstnärens upptagenhet vid att noggrant och systematiskt läsa av platser och tolka materiella spår. Att artikeln därtill retoriskt är uppbyggd som en textuell väv av ledtrådar visar på ett lika för-

nämligt som diskret sätt det intrikata meningsskapandet mellan form och innehåll.

Boken berör den inom historieteori länge debatterade frågan om historieskrivning som ”berättande”, om gränserna mellan konst och vetenskap. Kan historieskrivningen förse oss med sanningar om vad som hände i det förflutna, eller är den ytterst att förstå som en form av litteratur, om än författad utifrån historiskt källmaterial och med andra krav på ansvar och trohet? Med mikrohistoria i centrum som sammanbindande länk kan antologiförfattarna indirekt bearbeta frågor som dessa utan att fastna i en diskussion om historisk verklighet. I fokus står snarare den gåtfulla och undflyende relationen mellan helhet och del, det generella och det enskilda, världen och vattendroppen.

För en historiker väcker videoessäns montage teknik – vilken inte sällan blandar stillbilder och rörliga bilder med text och ljud (exempelvis i Lina Selanders filmverk) – intressanta frågor om den historiska kontextualiseringens mediala förutsättningar. Genom videoessäns blandning av filmens estetik med den litterära essäns uttryck, och i vilken själva montage blir en kontextualiseringsmetod, väcks frågor om vilken historieskrivning som har mening och relevans i en alltmer audiovisuell kultur. När den digitala kulturen är i färd med att omskapa både vår rumsliga och tidsliga orientering blottläggs historiografins egna historiska möjlighetsvillkor. Antologin kan mot den bakgrunden läsas som ett inlägg i debatten om hur mediautvecklingen inte bara förändrar historieskrivningens användning av digitala källor eller audiovisuella dokument som källmaterial utan hur den också i grunden förändrar vår erfarenhet av och relation till det förflutna såsom objekt för historiskt berättande.

Antologin är ett intressant uttryck för hur historieteori och konstnärlig praktik kan skapa ett gemensamt rum för *görande* av historia. Den visar oss att den historiska praktiken inte längre är förbehållen den akademiska specialisten, liksom att texten inte längre är dess privilegierade medium. Detta är förvisso inga nyheter för historiker som sedan länge borde ha förlikat sig med både auktoritetsförlust och medieutveckling. Det produktiva med boken ligger inte i att slå fast detta utan i sätten på vilka historieteori sätts i arbete.

Bokens stora begränsning ligger i själva mediet. Det är ett omfattande textdokument, men dess innehåll spränger textmediets ramar genom att oavbrutet peka bortom sig själv mot andra medier. För att göra konstverken meningsfulla måste läsaren därför gå bortom bokens pärmar, och följa de länkar, såsom ledtrådar eller spår, som bär på löften om andra förståelsesammanhang. Boken är, på ett symptomatiskt vis, otillräcklig för att fånga projektets särart och visar också genom detta tillkortakommande hur mediebundet vårt historiska berättande är.

Resultatet är vildvuxet och yvigt, precis som det ska vara i ett utforskande projekt av detta slag. Boken förser oss knappast med en metodologi för historiker men den får oss att se vår verksamhet i ett annat ljus, att ställa de stora och viktiga frågorna om historieskrivningens möjligheter. Det är en bok som skapar nya reflektionsutrymmen genom att låta skilda praktiker skava mot och samspela med varandra. Boken belyser, och blir själv ett lyckat exempel på historieskrivningens och konstens närhet till, och kanske också beroende av, varandra. Båda skildrar de, och är själva uttryck för, människors oupphörliga strävan att gestalta och begripliggöra sina liv.

Victoria Fareld

Stockholms universitet

Islams dynamiska mellantid

Mohammad Fazlhashemi: *Islams dynamiska mellantid. Muslimska idéhistoria mellan guldåldern och framväxten av politisk islam*. Stockholm: Atlantis 2016. 200 s. ISBN 978-91-7353-814-5, inb.

Mohammad Fazlhashemi är en av väldigt få i Sverige som arbetar idéhistoriskt med texter från den arabiska och persiska religiösa kanon. Han är en offentlig röst som alltid är nyanserad och sansad och som därmed har vunnit en bred respekt och betytt mycket för förståelsen av islam i Sverige. Fazlhashemi är således en traditionell idéhistoriker som skriver för en bredare krets.

Det är både viktigt och vanskligt att presentera egen forskning utanför specialistkretsarna. *Islams dynamiska mellantid. Muslimska idéhistoria mellan guldåldern och framväxten av politisk islam* utlovar en bred idéhistorisk genomgång över en lång tidsperiod som nästan inte alls omskrivits på svenska tidigare. Samtidigt presenteras boken som en forskningsrapport vars innehåll är snävare avgränsat än vad titeln föresvävar. Kärnan i boken är en undersökning av teologiska argument kring politisk auktoritet hos shiitiska lärda under Irans safavidiska dynasti (1501–1736). Det är en tolkning av den historiska utvecklingen av dessa argument utifrån en realpolitisk förklaringsmodell som visar hur de skiftande maktförhållandena påverkat de rättslärdas i grunden pragmatiska syn på politisk och religiös auktoritet. Safaviderna utnämnde shiaislam som statsreligion inte minst som ett led i sin kamp mot det sunnitiska osmanska riket. De bjöd in shiitiska rättslärda och gav dem skydd, mot att dessa gav regimen sitt stöd. Även om de rättslärda var överens om att politiken i princip måste följa religionen visar Fazlhashemi att de var beredda att kompromissa med kungarnas syndfulla vanor för att nå bästa

möjliga religiösa resultat. Om de rättslärda skulle vara principfasta och dra sig undan skulle folket inte längre ha någon representation. De rättslärda plats skulle då tas av andra som inte såg till allmänhetens bästa. Rättvisa var för de safavidiska tänkare boken presenterar ett praktiskt begrepp.

Fazlhashemi utgår sin vana trogen från läsningar av de diskuterade tänkarnas egna texter snarare än internationell forskning och söker svar på sin avgränsade fråga. *Islams dynamiska mellantid* är på många sätt en fördjupning och fortsättning på Fazlhashemis *Tro eller förnuft i politisk islam*. Där låg tyngdpunkten på samtida shiitiskt politiskt tänkande analyserat i ljuset av shiismens tidiga historia. Nu presenteras en fördjupning av den safavidiska perioden. Tolkningsramen och det geografiska och traditionsmässiga sammanhanget är dock det samma.

Naturligtvis är det lätt att önska sig både mer fördjupning och bredare teckningar av författarskapen och de idémässiga kontexterna. Ambitionen att samtidigt gå på djupet och ändå vara introducerande och tillgänglig skapar svårigheter. Mir Damad (d. 1631) presenteras till exempel här bara som shiitiskt rättslärdd i relation till undersökningens snäva fråga, vilket gör att hans viktiga och inflytelserika filosofiska författarskap inte ens nämns. Men sådana invändningar är inte mer än randanmärkningar till en unik exposé över safavidisk idéhistoria.

Islams dynamiska mellantid handlar dock inte bara om shiitisk politiskt tänkande. Ett stråk genom boken är kopplat till den alldeles samtida roll islam spelar i Mellanöstern, inte minst i och med IS/Daesh krig i Syrien och Irak. Boken försöker vid sidan av sitt shiitiska fokus förklara IS salafistiska drivkrafter och kartlägga hur dessa har utvecklats historiskt och alltså inte bara är en enkel applicering av ursprunglig islam. Grundargumentet känns igen även från Fazlhashemis *Vems islam?* men är fortfarande lika viktigt: även islamiskt tänkande är kontrastrikt och tidsbundet. Fazlhashemi visar sitt starka avståndstagande till IS med förstärkande adjektiv som poängterar deras avskyvärdhet. Men kopplingen mellan det empiriska huvudmaterialet för boken och de samtida skeendena är på intet sätt självklar. För att härleda IS idéer går därför Fazlhashemi tillbaks till den ofta studerade sunnitiska guldåldern och diskuterar motsättningen mellan bokstavstro och rationalism där. Liksom i sina tidigare böcker är Fazlhashemi tydlig i sin egen position som rationalist. Det är bra, tycker jag. Hans sympatier ligger hos dem som gör en åtskillnad mellan religiös och politisk auktoritet. Men tyvärr blir det väl fyrkantigt när en rad sinsemellan olika och komplexa tänkare framställs som representanter för en hård och oresonlig dogmatism och antirationalism. Dels gör det hans tolkningar av tänkare som al-Shafii (d. 820), ibn Hanbal (d. 850) och Ibn Taymiyya (d.1328) onyanserad, dels riskerar det att dölja skillnaden mellan kvietistisk fundamentalism och våldsbejakande militant islamism.

Fazlhashemi menar att salafismen är en ytterlighet som kommit i fem olika vågor genom den sunnitiska historien, från Ibn Hanbal på 800-talet till dagens våldsbejakande militanta jihadister som en femte våg. Även om skillnader mellan till exempel den fjärde vågens Rashid Rida och IS tillämpning av de idéer om kalifatet som han formulerade hundra år tidigare framhålls blir det svårt att förstå hur Ridas salafism också kan räknas som islamisk modernism och kanske inte delar så väldigt mycket mer än namn med IS idéer.

I Fazlhashemis framställning framstår företrädaren för den andra vågen av salafism, 1300-talsteologen Ibn Taymiyya, som rakt igenom rabiat i sitt fördömande av alla som vill använda sitt förnuft. Det är en hård förenkling att säga att Ibn Taymiyya var mot förnuft och för bokstavstro. Han menade att motsättningen byggde på felaktiga premisser. Bevis ska inte bedömas utifrån om de vilar på text eller förnuft, utan om de är bra eller inte. Det är enligt Ibn Taymiyya bara vår förståelse av texten som beror av vårt förnuft, inte textens mening i sig. Vår kunskap är alltid beroende av det sammanhang i vilket vi försöker förstå texten och det är lika vanligt att det uppstår motsättningar mellan olika förnuftsargument som mellan förnuftet och texten. Det motstånd mot förnuftet som Fazlhashemi tecknar är inte så entydigt som det kan framstå.

Islams dynamiska mellantid skulle kanske vunnit på att hålla sig snävare till den period titeln pekar mot. Samtidigt hade den då rent av hellre kunnat vara än snävare och på engelska för att nå de intresserade forskarna. Men Fazlhashemis främsta roll ligger i hans strävsamma pionjärinsats som presenterar av en stor och förbisedd tanketradition på svenska, och hans deltagande i debatten om islams betydelse i samtidens Mellanöstern. Det är just böcker som *Islams dynamiska mellantids* som öppnar för en mer välinformerad svenskspråkig diskussion om tolkningen av islams breda idéarv och dess betydelse i samtidens stora konflikter.

Klas Grinell

Gotheborgs universitet

Islams filosofihistoria

Klas Grinell, *Islams filosofihistoria. Från Fitaghuras och Aflatun till Nasr och Ramadan*. Farsta: Molin & Sorgenfrei, 296 s. ISBN 978-91-87515-22-4, inb.

Tre centrala begrepp har dominerat synen på filosofins ställning i muslimsk kontext: förnekelse, förringande och övergivande.

Förnekarna har framhållit att den grekiska filosofin utgår från en kritisk och rationell argumentation kring diverse frågor om tillvarons grund medan

islam är en religion vars främsta grundvalar bygger på tron på Gud och åtydningen av den gudomliga lagen, vilket gör en förening mellan islam och filosofi omöjlig.

Förrikingandets företrädare reducerade de muslimska filosoferna till enkla förvaltare av det antika arvet. Deras främsta förtjänst var att de upptäckte det antika arvet och förmedlade det till eftervärlden.

Det tredje förhållningssättet medger de muslimska filosofernas insatser men framhåller att denna idéströmning tog ett abrupt slut och övergavs efter 1100-talet. Den viktigaste anledningen till detta skulle vara de angrepp som riktades mot den islamiska filosofin av muslimska teologer och mystiker. Den mest kända av dessa var al-Ghazali (1058–1111), som anklagade de muslimska filosoferna för motstridiga påståenden och kätteri. De aristoteliskt influerade filosoferna såg visserligen Gud som upphovet till allt men reducerade Gud till den förste röraren och den yttersta orsaken. Detta innebar att Gud inte längre sågs som den allestädes närvarande allsmäktige guden vars vilja var orsaken till allt som ägde rum i tillvaron. Sett ur detta perspektiv var det orsak och verkan som förklarade naturliga skeenden och inte den gudomliga viljan. En annan sak som al-Ghazali angrep de muslimska filosoferna för var att de inte kunde tänka sig någon form av kroppslig återuppståndelse efter döden. al-Ghazali påpekade att detta stred mot centrala föreställningar inom islam om kroppslig och själslig uppståndelse på Domens dag då människan ska stå till svars för sina handlingar under jordelivet.

Föreställningen att muslimska tänkare övergav det antika arvet underströks i filosofiska och idéhistoriska kanon, som slog fast att den islamiska civilisationen utarmades på nytänkande ungefär samtidigt som Västeuropa började träda ut ur medeltiden. Perioden efter 1100-talet betraktades som filosofisk ointressant.

Idéhistorikern Klas Grinell tecknar i sin bok *Islams filosofihistoria. Från Fitaghuras och Aflatun till Nasr och Ramadan* en annan bild av de filosofiska idéströmningarna under islams historia. Till skillnad från tidigare översiktsverk visar han att den filosofiska idétraditionen utvecklades vidare efter 1100-talet. Grinell fokuserar emellertid på någon enstaka filosof under islams så kallade mellanperiod, 1100-talet fram till modern tid. En framställning som riskerar att förstärka föreställningen om att det trots allt inte rörde sig om någon större mängd filosofer som var aktiva under denna period.

Trots detta har boken stora förtjänster. Grinell visar att det förvisso är utmärkande för perioden efter 1100-talet att den aristoteliska idétraditionen försvagas. Muslimska filosofer som Suhrawardi (1155–1191) flätar samman antika platonska, nyplatonska och pytagoreiska föreställningar med den islamiska mystikens föreställningsvärld och framhåller idén om att kunskap och förståelse av världen ska upplevas. Han talar om personlig inspiration,

kunskap genom närvaro, inspiration och intuitiv kännedom om tingens essens. Det är en idétradition som ger intuitionen eller den inneboende kunskapen företräde före den empiriskt förvärvade och erfarenhetsbaserade kunskapen.

Suhrawardi såg på den grekiska filosofin som en levande tradition med stor relevans för de muslimska tanketraditionerna. Han jämför den med surdeg utan vars jäskraft filosoferandet skulle ha förblivit platt och inte lyft sig.

Den filosof som i Grinells framställning får gestalta den islamiska filosofins utveckling efter 1100-talet är den shiitiska 1600-talsfilosofen Mulla Sadra (1572–1640). Han ville gå till botten med vad som egentligen existerar, och sökte svar på samma fråga som vi möter i Aristoteles metafysik. Mulla Sadra intresserade sig för vad det innebär att finnas till och hur verkligheten är konstituerad. Svaret hittar han i insikten om varat, *wojud*. Han väljer därmed inte den aristoteliskt empiriska kunskapstraditionen: en rationell analys av världen utanför kan inte nå varat i sig. Vägen in i varats verklighet är genom mystik erfarenhet och intuitiv kunskap. Denna kunskap genom närvaro förser oss med ett inre öga som hjälper oss att komma till insikt om världens verklighet. Mulla Sadras tankegångar om varat föregår den moderna fenomenologins föreställningar om förhållandet mellan vår varseblivning och föremålen för vår varseblivning.

Grinell visar att samtidens muslimska filosofi är mångfacetterad. En grupp återknyter till den tidiga aristoteliskt influerade traditionen. Ett exempel, som inte nämns i Grinells bok, är den iranske filosofen Abdolkarim Soroush som kritiserar inskränkta tolkningar av islams urkunder och pläderar för en åtskillnad mellan tro och vetande. Soroush framhåller att man borde göra en distinktion mellan islams transcendent norm och dess konkreta utformning i religiös praxis. Inspirerad av Poppers evolutionsepistemologi definierar han kunskap som hypoteser som genomgått test, har teoretisk preferens och överensstämmer med verkligheten. Han ser på islamisk teologi och rättsvetenskap som historiska och profana kunskaper som ska underkastas samma vetenskapliga kriterier som övriga humanvetenskaper.

Den marockanske filosofen Mohammed al-Jabri och den algerisk-franske idéhistorikern Mohammed Arkoun talar båda om behovet av ett kritiskt förhållningssätt till det islamiska tankegodset. Båda efterlyser en kritisk analys av allt från Koranen och traditionen till samtida teologiska och politiska tankegångar som hämtar näring från islam. De talar om en analys som inte kan eller får börja med att en definition av vad den islamiska traditionen och arvet kan tillåtas vara. Deras analysmodell är fri från nostalgi och kombinerar historiskt och kritiskt tänkande med yttrandefrihet som ackompanjeras av ett inkluderande synsätt där alla som kallar sig muslimer studeras som en del av den islamiska traditionen.

Grinells bok ger en god inblick i de islamiska filosofiska tanketraditionerna och bryter mot den begränsade synen på islamisk filosofi i idéhistorisk kanon.

Mohammad Fazlhashemi

Uppsala universitet

Lärda samtal

Emma Hagström Molin & Anders Hellerstedt (red.): *Lärda samtal. En festskrift till Erland Sellberg*. Lund: Ellerströms, 2014. 201 s. ISBN 978-91-7247-376-8, inb.

I debatten kring humanioras samhällsrelevans återopas inte sällan det akademiska seminariets bildningseffekter. Man framhåller då hur diskussionskulturen som odlas vid seminarieborden inte bara är vetenskapligt produktiv utan även främjar medborgarkompetensen, genom stimulans till gemensamt kunskapsökande, kritisk reflektion och nytänkande. Hur svår den än är att leva upp till, har idealbilden av en sokratisk dialog, en herraväldesfri kommunikation, spelat en viktig roll för humanisters självbild och legitimeringssträvanden, alltsedan den humboldtska universitetsreformens dagar. Att våra gängse föreställningar om det intellektuella idéutbytet spelregler i själva verket har rötter längre tillbaka i tiden än 1800-talets tyska bildningshumanism, påminns vi emellertid om i boken *Lärda samtal*, en festskrift tillägnad idéhistorikern Erland Sellberg.

Festskrifter kan ibland te sig aningen spretiga. Här har man dock lyckats samla sig kring en tydligt avgränsad tematik som berör de lärdas institutionella villkor och praktiker under den tidigmoderna perioden. Ämnesvalet speglar väl Sellbergs forskningsintressen. Flertalet av de tretton artikelbidragen har författats av idéhistoriker verksamma vid Stockholms universitet, men även idéhistoriker från Lund medverkar. Bidrag från litteraturvetare och konstvetare vittnar om Sellbergs egna lärda nätverk, som ledare för tvärvetenskapliga forskningsprojekt om den tidigmoderna akademiska kulturen.

Ett huvudspår i boken som kortfattat presenteras i Hagström Molins och Hellerstedts inledning, kretsar kring den tidigmoderna tankefiguren om de lärdas republik. Som Bo Lindberg påpekar, skulle lärdomsrepubliken egentligen ha varit en adekvatare översättning från latinets *respublica literaria*, eftersom det var själva lärdomsfältet som åsyftades snarare än de lärdas personer. På engelska heter det således *republic of letters*, men den svenska termen övertogs från tyskans *Republik der Gelehrten*. Hur som helst, avsåg med denna begrepps konstruktion de normer och spelregler som man ansåg borde gälla för kunskapsutbytet lärda emellan. Den republikanska frihetsidén

applicerades på det intellektuella kontaktnät som i renässanshumanismens och den vetenskapliga revolutionens kölvatten, etablerats tvärs över nationsgränserna. I denna tänkta gemenskap tyckte man sig kunna suspendera de maktförhållanden och hierarkier som överallt annars var rådande. Här skulle ingen annan rangordning gälla än den som förnuft och vetande dikterade. Nationell och religiös tillhörighet kunde kvitta lika, liksom bördsskillnader.

Idag ter sig klyftan mellan de bägge kulturerna, den humanistiska och naturvetenskapliga, som nära nog oöverbryggbar. Under tidigmodern tid var den inte lika vid. Naturforskare och humanistiskt lärda arbetade visserligen inom olika fält och med olika metoder, men såg sig som medborgare i ett och samma lärdomsrike, vars infrastruktur utgjordes av boktryckeri, bibliotek, tidskrifter, akademier och lärda sällskap. Vetenskap och filosofi hade ännu inte helt skilts åt, och den grundläggande bildning som delgavs vid kollegier och universitet, präglad av den klassiska latinkulturen, var gemensam för alla som erhållit högre utbildning. Den stora klyftan under tidigmodern tid var den som gick mellan dessa boklärda å ena sidan, och skolade lekmän å den andra, det stora folkflertalet.

Givetvis var den elitistiska självbilden som en andens aristokrati i mångt och mycket ett önsketänkande. Lärdomsskråets medlemmar stod ju lika lite då som nu helt fria och oberoende visavi världsliga och kyrkliga makter. Många verkade inom ramen för statsförvaltningen eller i hovmiljöer, och var beroende av mecenater. Själva republikbegreppet var ej heller entydigt. I sin latinska form kunde det åsyfta statsstyret som sådant, oavsett styrelseskick. Detta illustrerar Lindberg med Peter Julins dissertation från frihetstidens Uppsala. Julin resonerade kring vilket styrelseskick som bäst motsvarade förhållandena inom lärdomsrepubliken. Med den historiska utvecklingen som rättesnöre förpassade han monarkin till medeltiden, då skolastikens och den katolska kyrkans herravälde dominerade tankelivet. Aristokrati kunde man tala om när toppstyrda filosofiskolor bekämpade varandra, såsom exempelvis cartesianer kontra wolffianer. Enligt Julin var dock tiden mogen för den lärda demokratin som uppmuntrade till ett mer eklektiskt kunskapssökande, att kombinera det bästa ur de olika systemen.

Två festskriftsbidrag om drottning Kristinas boksamling och akademi ger en närmare inblick i hovsamhällets representativa offentlighetskultur. Genom sin furstliga status kunde Kristina överskrida den genusordning som exkluderat kvinnor från lärdomsfältet. Enligt Eva Nilsson Nylander tjänade boksamlandet ett självförhärligande syfte. Att stärka den nyblivna stormakten Sveriges kulturella anseende hade också hög prioritet, när bilden av Kristina som Nordens Minerva lanserades. Stefano Fogelberg Rota granskar stadgarna för Accademia Reale, som instiftats i Rom 1674. Exildrottningen styrde sin akademi som ett envälde i miniatyr. Hon förbehöll sig rätten att

utnämna och avsätta ledamöter efter eget tycke, och utövade stark kontroll över diskussionsämnena. Bland annat dryftades huruvida världen skulle kunna styras av en enda ledare.

En möjlig invändning mot dessa sistnämnda bidrag är att de reducerar Kristina till mecenatrollen, med främst strategiskt betingade kulturintressen. Utifrån ett mer uttalat genusperspektiv borde det vara befogat att också ta henne på allvar som kulturskapare. Hennes postumt publicerade moralfilosofiska maximer utgjorde ju trots allt ett inlägg i tidens intellektuella samtal. Vilket utrymme fanns då för kvinnor av lägre rang än Kristina, att ta plats i den nya lärdomsrepubliken? Annika Ströms och Elisabeth Manséns bidrag adresserar denna problematik. I Ströms närläsning av Anna Sidonia Morians hyllningstal på latin till Karl XII, 1715, får vi stifta bekantskap med en kvinnlig retoriker medveten om sin status som inkräktare på en manlig arena. Hennes självkaraktäristik som ”en främling från en kvinnokrets, försatt i exil” kan nog många av idéhistoriens intellektuellt verksamma kvinnor instämma i.

Med retoriken har vi också kommit in på festskriftens andra huvudtema, samtalsgenren i alla dess former. Det lediga samtalet män och kvinnor emellan fick i 1700-talslitteraturen ofta tjäna som elegant inramning av upplysningsbudskapet. I dessa fiktiva konversationer tilldelades kvinnorna rollen som frågvisa och läraktiga beundrare av den kunskap männen satt inne med. Så även i den svenska skrift, anonymt publicerad 1743, som Mansén diskuterar. Här är det en gäst på besök som förklarar för frun i huset hur allt ligger till, såväl kring nyttan av att studera geometri som i frågor om manufaktur och brännvinsbränning. En verklig kulturman av det större formatet möter vi i Jonas Ellerströms essä om ”den vise i Highgate”, poeten Coleridge vars bordssamtal ivrigt åhördes och nedtecknades av devota lärjungar. Här firade den monologiska tendens som kanske alltid funnits latent i de lärds samtalskonst, veritabla triumfer.

Att samtalskonsten också lämpade sig som pedagogiskt grepp i läroböcker riktade till en yngre läsekrets, framgår av Maria Anderssons och Andreas Hellerstedts lika lärdomsspäckade som underhållande djupdykning i en svensk robinsonad från 1760-talet. Skribenten, en Martin Pletz, har med sin ramberättelse om en flygfärd till ett utopiskt upplyst örike, kvalat in som en av de första utopisterna och science-fictionförfattarna i den svenska litteraturens historia. Andersson och Hellerstedt situerar texten i samtidskontexten av reseberättelser och påvisar det naturrättsliga tankegodsd med udden riktad mot lutheransk ortodoxi, som den förmedlar.

Flertalet bidrag behandlar svenskt material. Två ypperliga bidrag som faller utanför denna ram måste här kort nämnas. Dels Anders Cullheds initierade redogörelse för Aquinos syn på poesi. Dels också konstvetarna Görel Cavalli-Björkmans och Margaretha Rossholm Lagerlöfs högintres-

santa samtal, som frilägger olika betydelseskikt i en Rembrandtmålning med republikanskt motiv. Sammantaget ger *Lärda samtal* en synpunktssrik och välbehövlig introduktion till ett viktigt forskningsområde. Jag ställer mig dock lite undrande till varför inga av den tidigmoderna epokens tidskrifter eller naturvetenskapliga sällskap figurerar i festskriften. Det hade kunnat ge en mer mångfacetterad bild av det landskap som lärdomsrepublikens medborgare rörde sig i.

Christine Quarfood
Göteborgs universitet

Berättare på resa

Carina Lidström: *Berättare på resa. Svenska resenärers reseberättelser 1667–1829*. Stockholm: Carlsson Bokförlag, 2015. 646 s. ISBN 978-91-7331-694-1, inb.

Carina Lidströms analyserar i sitt monumentala verk svenska resenärers reseberättelser ur ett litteraturvetenskapligt perspektiv. Resande och berättande hör ihop, reseberättelsen kom under 1800-talet att ingå i ett litterärt fält, ”en genre som [dock] bara skymtar i den svenska litteraturhistoriens periferi” (4). Med sin gedigna studie söker Lidström nu fylla denna lucka och flyttar reseberättelsen till en välförtjänad central position. Hon presenterar ett översiktsverk där de viktigaste i bok- eller broschyrform tryckta svenska resenärerna och deras berättelser (cirka 70) under det långa 1700-talet behandlas systematiskt. För idé- och lärdomshistorien är reseberättelsen som genre av speciellt intresse, då den genom det linneanska empiriska paradigmet kom att inta en framskjuten plats i kommunikationen av vetenskap. Det nya naturalhistoriska narrativet om världen och människans plats i den skrevs fram av Linné och hans lärjungar som begav sig på sina globala upptäcktsresor. I de lokala ekologierna kodades verkligheten i systemets språk och kommunicerades tillbaka till centret i informationsnätverket. Vidare förmedlade resenärerna antropologiska och kulturella positioner som präglade västerlandets människo- och världsbilder. Dessutom konstruerade de sig själva på en metanivå som berättande subjekt, ofta som äventyrare, hjältar och avantgarde som inte sparade sina mödor för att nå kunskap och resultat. Reseberättelserna, som attraktiva produkter i den lärda bokmarknaden, översattes dessutom till ett flertal europeiska språk och nådde därmed långt utanför den svenska publiken.

Lidströms studie tar sin början 1667 då hon före detta år inte har hittat svenska resenärer författade tryckta reseberättelser. Det senare årtalet 1829 sammanfaller med en litteraturhistorisk periodgräns, varefter det liberala genombrottet tar sin början. Denna gräns förefaller något svagt motiverad,

ur andra ämnens perspektiv ter den sig inte alls lika självklar. Med all säkerhet finns det kontinuiteter och brott som hade varit värdefulla att arbeta fram klarare, men å andra sidan sporrar det till en nödvändig fortsättningsstudie. Urvalet är annars väl definierat, de berättelser som ingår i studien är tryckta under själva undersökningsperioden, inte därefter, och skall belysa resenärens roll. Studien tar sin utgångspunkt i fyra forskningsfrågor: vilka slags reseberättelser som publiceras, vilka det var som skrev och reste, vilka former den svenska reseberättelsen tar sig under undersökningsperioden samt sist och kanske viktigast: ”Hur [...] reseberättelsens innehåll och formspråk [ser] ut i förhållande till de kontexter som berättelserna kom till och lästes i?” (16).

I inledningen skriver Lidström vidare fram – utan att göra anspråk på att skapa en fullständig taxonomi – fyra olika resenärs- och berättarroller eller *personae*: (i) Äventyraren, (ii) Vår man på plats, (iii) Vetenskapsmannen och (iv) Esteten. Man kan, men detta är en invändning som är en *petitess*, alltid diskutera termer som dessa, men det hade kanske varit mer konsistent att kalla den andra rollen för Korrespondenten eller Ögonvittnet, då de andra rollerna ju också förutsätter att vara på plats. Bokens tematiska huvudkapitel är sorterade enligt dessa fyra roller.

Dessförinnan resonerar Lidström dock utförligt och övertygande om reseberättelsen som genre och dess genrekontrakt, det vill säga ett slags överenskommelse om hur reseberättelsen under perioden anpassar sig till kontextens konventioner och förutsättningar. Därvid intar resenären en särskild position och gör anspråk på att tala sanning, att väcka intresse och förundran för att uppnå auktoritet i sitt berättande där verkligheten förmedlas till läsarna. Men reseberättelsen handlar också om den berättande resenären som skriver fram sig själv i olika roller, exempelvis som hjälte med anknytning till episka och mytiska framställningssätt.

De fyra tematiska kapitlen i Lidströms bok innehåller goda översikter över resenärens vägar ut i världen, vackert illustrerade med utmärkt bildmaterial, vilket är en av bokens estetiska styrkor. Äventyraren representeras av Nils Matson Köping och hans asiatiska resa som trycktes 1667 på Visingsö. Äventyraren ”betonar framför allt det märkliga och strapatsrika, rent av farofyllda” (38). Vår man på plats agerar som läsarens öga och öra på annan plats, han skildrar fakta om sitt resmål och stannar snarare vid det generella. Skildringarna följer kanoniska anvisningar i den så kallade *ars apodemica*, resevetenskapen. I sin tur presenteras diplomater och ambassadörer som rikets utsända, missionärer och nyhetsrapportörer generellt. Clars Brorson Rålamb (1679) resa till Konstantinopel samt Per Olof von Asps resa till Levanten (1806) återges utförligt. I kapitlet framträder också den enda kvinna, Maria Margareta Lindeberg och hennes brev från Paris som trycktes 1827. Här reflekterar Lidström övertygande kring ett specifikt

kvinnligt perspektiv. Väsentligt mer omfattande än de första två kapitlen blir det som behandlar svenska vetenskapsmän och deras resor. Orsakerna är förstås det som redan inledningsvis har sagts rörande det linneanska paradigmet framskjutna ställning i de svenska vetenskapliga resorna. Det överväldigande antalet publikationer motiverar ett urval av mer eller mindre emblematiske reseberättelser. Johan Bilbergs och Olof Rudbeck den äldres resor till Lappland är tidiga exempel, de linneanska naturalhistorikernas resor på 1700-talet upptar huvuddelen i kapitlet. Slutligen avlöser estetiken de vetenskapliga nyttoaspekterna i det svenska resandet. Stilbildande blir Linnerhielm med sina sentimentala, alltså känslolinriktade reseprosa. Den resande esteten studerar konst och naturen och förmedlar de intryck betraktandet framkallar. Ehrensvärds 1782 tryckta italienska resa och dess underliga korthuggna, sentensartade prosa presenteras utförligt dock utan att sätta den i samband med *De fria konstens filosofi* (1786), som också innehåller indirekta referenser till den italienska resan och som fylls av banbrytande estetiskt tänkande i ett sällsamt språkligt spel av frågor och svar. Linnerhielms brev från sina resor genom Sverige utgör i kapitlet det andra stora exemplet på den resande esteten, åtföljd av Skjöldebrands Nordkapsresa och von Rööks resa till Italien.

Efter dessa fyra tematiska följer ett kapitel som ägnar sig åt den samlade utgivningen av svenska reseberättelser ur ett kronologiskt anlagt överblicksperspektiv. Boken avslutas med en kronologisk bibliografi och en relativt (för) kort hållen forskningsöversikt.

Berättelsen och berättarna enligt Lidströms schema över fyra *personae* står i centrum i hennes fascinerande framställning. Ett nästa steg vore att teoretisera ännu mera kring resandet som kunskaps- och kommunikationsform. Men grunden för ett sådant steg är definitivt lagd. Vid läsningen slog det mig dock att den utopiska resan, alltså den som aldrig har ägt rum förutom i författarens fantasi, teoretiskt betraktat skulle kunna följa exakt samma genrekontrakt. För mig framstår det inte som tydligt hur den fiktiva resan som litterär genre (vad det gäller den litterära gestaltningen) skiljer sig från den faktiska. En parallell studie borde ägna sig att kartlägga den utopiska resan i svensk litteratur under samma undersökningsperiod. Exempelvis tänker jag på den första svenska science fiction romanen, *Tänckar om jordens skapnad, eller Fonton Freemassons äfventyr* (1741) som behandlas i Mats Malms avhandling om de första svenska romanernas villkor (2001). Fonton Freemason reser till månen (där han bland annat träffar exotiska utomjordingar) och uppträder som äventyrare, ögonvittne, vetenskapsman och filosof på samma gång. Läsaren förstår givetvis direkt att romanen är fiktiv, då resan inte är möjlig. Men författaren Krook leker som stilmedel med reseberättarens genrekontrakt. Hur kan vi företa en exakt avgränsning mellan den fiktiva och den faktiska resan som litterära uttryck?

Även utan resor till månen kommer Lidströms utomordentligt vackert gestaltade bok bli en standardreferens för alla som är intresserade av reseberättelser under den svenska tidigmoderna perioden. Den visar med otvivelaktig tydlighet och på ett föredömligt utfört sätt hur många fascinerande forskningsperspektiv det fortfarande finns att hämta i ett svenskt urval av litteratur i våra ytterst välbevarade samlingar runt om i landet.

Andreas Önerfors

Gotheborgs universitet

Universitetet som medium

Matts Lindström & Adam Wickberg Månsson (red.): *Universitetet som medium*. Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2015. 296 s. ISBN 978-91-981961-0-8, hft.

Antologin *Universitetet som medium*, under redaktörskap av Matts Lindström och Adam Wickberg Månsson, har en ambitiös utgångspunkt. Som redaktörerna skriver i inledningen vill man undersöka hur olika medier – allt från talet till tryckpressen, till datortekniken – har påverkat formerandet av universitetet som kunskapsproducent. Antologin föresätter sig alltså skriva fram universitetets historia ur ett mediehistoriskt perspektiv, där olika förhållande produktionsätt ges förklaringsvärde för att förstå på vilket sätt och vilken typ av kunskap som universitetet framställt. Bidragen ordnas i fyra delar där den första – ”Kunskapens vägar: fysiska platser och digitala verktyg” – diskuterar hur det samtida universitetet påverkas av den ökade digitaliseringen, både av forskning och av publikationssätt. Perspektivet i avsnittet är att nya digitala verktyg leder till nya forskningsobjekt, och i förlängningen till produktionen av ny kunskap. Idéhistorikern Cecilia Lindhé menar till exempel i sitt bidrag att universitetet betraktat som ett fysiskt medium med digitala förtecken kan bidra med ett kritiskt perspektiv på etablerade teorier och historiska tolkningar (57–77). De digitala verktygen kan användas, menar hon vidare, till att gestalta snarare än skriva om, både i forskningsprocessen och i redovisningen av resultaten. Den andra delen – ”Universitetssystemet: människor, medier, maskiner” – diskuterar på olika sätt universitetet som ett system för framställande av kunskap, i lika hög grad beroende av sina materiella produktionsvillkor som av de immateriella. Universitetet som medium blir i det här avsnittet en fråga om relationen mellan maskinen och nätverken – från bloggande gubbslem till fotograferande molnobservatörer – som blir förklarande för hur universitetet producerar kunskap. Den tredje delen – ”Kunskap och kommunikation: ordens ordning” – erbjuder istället bidrag till den för humanioras del avgö-

rande frågan om språket, samtalet och texten som medium. Med ett visst mått av historisk röd tråd beskrivs latinet som kunskapsbärande språk, samtalets pedagogik från slutet av 1960-talet och slutligen litteraturvetenskapen som en reproducerande och plagierande pedagogisk praktik. Den sista och fjärde delen – ”Kritiska perspektiv” – består av bidrag från två giganter på den medieteoretiska himlen, Friedrich Kittler och en intervju med Hans-Ulrich Gumbrecht.

Antologin är ett seriöst försök att närma sig frågan, genom olika exempel och perspektiv, vad det innebär att universitetet i allt högre grad är digitaliserat. Bland bidragen kan en försiktigt positiv inställning sägas vara rådande. Snarare än att undersöka vad det är man ser när man tar sin utgångspunkt i universitetet förstått som mediasystem – och därmed helhetligt och för sin verksamhet alltomfattande – så är författarna helt överens om att så är fallet. Det kan bli problematiskt, eftersom utgångspunkten i hög grad därmed får bestämma resultaten. Om utgångspunkten förutsätter ett helhetligt produktionssystem, så kan undersökningarna knappast göra annat än att bekräfta systemet.

I de avslutande två bidragen framhäver Kittler och Gumbrecht hur ämnesdiscipliner liksom särskillnaden mellan teori och praktik kan upplösas genom nya digitala medier (257, 273). Pelle Snickars beskriver å sin sida hur tillgång till digitaliserat material kommit att förändra hur vi kan forska, liksom hur bedömningen av forskningen relevans allt mer kommit att baseras på digitala citeringsindex och liknande (19–56). Det är alltså forskningen praktik, eller dess gestalt för att åter referera till Lindhés bidrag, som kommit eller kommer att förändras i och med digitaliseringen. Ansatsen till trots, pendlar bidragens författare mellan att hävda att det faktiskt är en förändring i kunskapsinnehåll som sker, och positionen att det i själva verket bara är formen som förändras. Med utgångspunkt i antagandet att universitetet är ett helhetligt system för kunskapsproduktion blir ambivalensen mellan de två positionerna förklarlig. Å ena sidan kan man anta att om universitetet fungerar som ett system så bör produktionsvillkorens former påverka kunskapsinnehållet, å andra sidan är det svårt att påvisa att det inte bara är formerna som förändrats, givet att alla bidragen själva är producerade inom ramen för universitetssystemet och någon utanför-position att jämföra med således inte erbjuds.

Som en översikt över olika produktionsformer – eller medier – som varit och är dominerande inom akademien, fungerar boken mycket bra. Bidragen erbjuder intressanta perspektiv på vad de materiella förutsättningarna betyder för produktionen av vetenskaplig kunskap och lyckas övertygande beskriva hur universitetet fungerar som ett kunskapsproducerande system. För läsaren med ett mer detaljerat intresse i någon av den vetenskapliga kunskapens former kan flera av bidragen läsas var för sig med stor behåll-

ning. Men, som en kritisk kommentar till den övergripande argumentationen bör anföras att det av exemplen inte tydligt framgår om det är kunskapens form eller dess faktiska innehåll som förändrats. Viljan att argumentera för betydelsen av digitala humaniora som ett fält inom humanistisk forskning bidrar eventuellt till att frågan aldrig riktigt blir till föremål för diskussion. Medan antologin utförligt beskriver mediala praktiker, blundar den på ett genomgående och problematiskt sätt för frågan om vad kunskap är för något.

Det sammanhållande anspråket tycks vara att när mediet förändras så förändras också vilken typ av kunskap som kan framställas. Samtidigt tycks de exempel som bokens olika bidrag tar upp lika väl kunna användas för att ifrågasätta en sådan utgångspunkt. Till exempel beskriver Jonas Ingvarson hur litteraturvetenskapens kunskapsproduktion kan berikas av en undervisnings- och forskningsprocess som tar hänsyn till associativa, metonymiska och collagets praktiker som författaren kopplar till en ny typ av vidgat text-begrepp och digitala tekniker (225–248). Även om perspektivet i sig är intressant, blir jag inte riktigt övertygad om att dessa tekniker faktiskt skiljer sig särskilt mycket från collage eller associativa praktiker så som de har använts långt innan det digitalas uppkomst. Det medeltida florilegiet skulle kunna fungera som ett exempel på en pedagogisk och kunskapspridande icke-digital form som arbetar med en liknande associativ collagemetodologi, men sådana exempel finns inte i boken. I Jonas Andersson Schwarz undersökning av akademiska bloggare verkar slutsatsen närmast vara att bloggandet – även om det erbjuder nya arenor för akademiskt och teoretiskt samtal – inte per se förändrar de institutions- och maktstrukturer som organiserar universitetet som kunskapsproducent (109–134). Mer trovärdigt blir det i Cecilia Lindhés diskussion om det digitala iscensättandet av icke-textuella men idébärande praktiker – i hennes fall kyrkorum. Här framför Lindhé förslaget att digitala medier kan användas för att öka mängden sinnen med vilka vi inom den humanistiska forskningen kan framställa kunskap. Digital teknik skulle kunna bidra till att humaniora inte bara framställer kunskap som huvudsakligen riktar sig till en läsare, utan också till någon som lyssnar, får kunskapen iscensatt, eller någon som fysiskt känner på ting. Akademisk kunskap genom flera sinnen skulle eventuellt kunna vara en produktiv ingång till en fördjupad diskussion om kunskap som produkt av digitala medier. Antologins allra viktigaste bidrag kan ändå sägas vara det faktum att den pekar ut den nödvändiga diskussionen – nu bara påbörjad – om epistemologiska antaganden som väntar den digitalt lagde humanisten.

Karolina Enquist Källgren

Göteborgs universitet

Samtida konst på bästa sändningstid

David Rynell Åhlén: *Samtida konst på bästa sändningstid. Konst i svensk television 1956–1969*. Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2016. 303 s. ISBN 978-91-9819-615-3, hft.

Hur kan tv-mediet användas för att förmedla samtida (modernistisk) konst: för att sprida konsten, övertyga om dess värden och skapa intresse – ja kort sagt etablera den som ett ämne för en allt bredare tv-publik? Vilka möjligheter och vilka utmaningar – estetiska, pedagogiska, politiska – ligger i en sådan ambition? I avhandlingen *Samtida konst på bästa sändningstid: Konst i svensk television 1956–1969* studerar konstvetaren David Rynell Åhlén hur denna typ av frågor besvarades i tv-mediets barndom. Avhandlingen undersöker hur televisionen under 1950- och 60-talen fungerade som en konstförmedlande praktik som togs i anspråk för att lansera ”modernism och samtida konst” som ”en angelägenhet för alla” (15), oavsett sådant som geografisk hemvist eller socialgruppsstillhörighet.

En utgångspunkt är att televisionen är en medieform vars användning kan hänföras till den publika konstförmedlingens historia, med vilket författaren avser idéer och praktiker som – i likhet med exempelvis museer, utställningshallar, konsthandböcker och studiecirklar – handlar om att ”lära ut kunskaper om och sprida konst till en bred allmänhet” (10). Avhandlingens övergripande fråga är vilken betydelse tv-mediet hade för förmedlingen av konst och vilka bilder av konsten som framställdes och förmedlades. På så vis behandlar studien hur två komplexa storheter vid en historisk tidpunkt kopplades samman: å ena sidan tv-mediet och å andra sidan konstbegreppet (eller mer specifikt den moderna konsten), båda kringgärdade av en rad värderingar och präglade av delvis motstridiga funktionsätt och logiker.

Det är alltså konstförmedling genom televisionen som står i centrum och Rynell Åhlén tar fasta på såväl mediets som mediebrukets historiska specificitet. Begreppet remediering lyfts fram som centralt för förståelsen för hur ett medium (televisionen) representerar ett annat medium (konsten). Intresset för det historiskt specifika förankras analytiskt hos mediehistorikern Lisa Gitelman som i boken *Always already new* lyfter fram betydelsen av att studera äldre medier på sina historiska villkor, det vill säga i sammanhang där de en gång uppfattades som nya. En annan referenspunkt är medievetaren Jason Mittell som, inspirerad av Michel Foucault, pekat på att genrer (såsom tv-mediet) är att förstå som en kulturell kategori och att genreanalysen är en analys av diskursiva praktiker. Genom Mittells version av genreanalys menar Rynell Åhlén att medialisering kan studeras som en historiskt specifik process på mikronivå och att detta är ett sätt att komma åt ideologi och

maktstrukturer, exempelvis hierarkierna som upprättas när vissa tv-program pekats ut som lättsamma och andra som mer seriösa.

En viktig materialkategori är de tv-program om konst som producerades av Sveriges Radio/TV 1956–1969, från det att reguljära tv-sändningar inleddes i Sverige och fram till den så kallade kanalklyvningen 1969 då sändningarna delades upp i två kanaler. Rynell Åhlén undersöker programmen men också material som upprättades kring dem, som tv-tablåer, reportage och pressmaterial. Fokus ligger på avsändarperspektivet vilket visar sig i avhandlingens frågeställningar: till dessa hör hur olika aktörer använde televisionen för att förmedla konst samt hur det motiverades, hur aktörerna bedömde tv-mediets funktion och potential liksom hur tv-sändningarna utformades för att göra konsten ”angelägen och meningsfull” (16).

I de tre undersökningskapitlen ges empirin en framträdande plats vilket, givet materialets spännande karaktär, inte är förvånande. Särskilt fascinerande är de program som på olika sätt försöker kombinera underhållning och konstabildning: här kan nämnas situationskomiken i *Vi går på museum* (som kan ses som ett kombinerat etablerande och ifrågasättande av expertpositionen) eller inslaget i programserien *Vilken tavla?* där en konsthistorisk utveckling återges genom att en kvinna – fröken konsthistoria – iscensätter kända konstverk från Velázquez till Duchamp och i denna **gestaltning**sprocess går från fullt påklädd till helt naken. I analysen av det senare tar Rynell Åhlén hjälp av feministisk konstteori i form av Laura Mulveys klassiska teori om *the male gaze* samtidigt som han diskuterar inslaget i relation till den ambition att provocera som ofta lyfts fram som typisk för 1960-talet. Den historiska kontextualiseringen är även framträdande i kapitlen ”Fönstret mot konstvärlden” och ”En mediehändelse i tiden” där Rynell Åhlén uppmärksammar de politiska sammanhang som konsten och konstprogrammen var del av.

Med sin mediehistoriska ingång och fokus på tv-mediets konstförmedlande praktiker ger Rynell Åhlén delvis nya perspektiv på 1950- och 60-talens konst och konstliv samt på tidens konst- och kulturdebatt. Den mediehistoriska infallsvinkeln är tveklöst avhandlingens stora behållning och aktualiserar en rad intressanta frågor om de problem och de möjligheter som innefattades i ambitionerna att skapa en ”tv-mässig” konst. Författaren skriver in sig i forskningslägen av såväl konstvetenskaplig som medie- och idéhistorisk karaktär, som behandlat allt från konstförmedlandets praktiker och tv-mediets historia till smakfrågor och kulturpolitiska spörsmål exempelvis om vilken konst som ska främjas. Även om det breda anslaget är en styrka hade jag gärna sett att författaren positionerat sig mer aktivt gentemot tidigare forskning och tydliggjort den nya kunskap som studien genererar. En tydligare operationalisering av avhandlingens teoretiska apparat hade likaså varit välkommet för att hjälpa läsaren att fullt ut förstå implikatio-

nerna av de olika analyserna. Vissa analyser hade även med fördel kunnat fördjupas, exempelvis det intresse för ideologier som annonseras inledningsvis men som inte riktigt utvecklas.

Icke desto mindre utgör Rynell Åhléns undersökning ett välfunnet och innovativt komplement till tidigare undersökningar om 1950- och 60-talens konstliv. I relation till den återkommande diskussionen om konstens status ser undertecknad i avhandlingen en viktig poäng: föreställningar om att konst alltid har uppfattats och behandlats som något exklusivt bör inte oreflekterat reproduceras utan även försök att bryta denna exklusivitet måste tas i beaktande. Ambitionerna att förmedla konst genom televisionen är ett utmärkt exempel på hur sådana försök har sett ut historiskt.

My Klockar Linder

Göteborgs universitet

Notiser och meddelanden

Notes and communications

Nya doktorsavhandlingar

Följande doktorsavhandlingar inom idé- och lärdomshistoria har lagt fram läsåret 2015–2016.

Daniel Nyström: *Innan forskningen blev radikal. En historiografisk studie av arbetarhistoria och kvinnohistoria.*

Matthew Norris: *A pilgrimage to the past. Johannes Bureus and the rise of Swedish antiquarian scholarship 1600–1650.*

Följande licentiatavhandlingar inom idé- och lärdomshistoria har lagt fram läsåret 2015–2016.

Olivia Ekman: *Att släcka ljungeldar. Medikaliseringen av eklampsi i Sverige 1840–1930*

Årsbokens medarbetare

Matilda Amundsen Bergström, doktorand i litteraturvetenskap, Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet.
matilda.amundsen.bergstrom@gu.se

Maria Björk, filosofie doktor i idé- och lärdomshistoria, Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur; ISAK, Linköpings universitet.
maria.bjork@liu.se

Petter Hellström, doktorand i idé- och lärdomshistoria, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet.
petter.hellstrom@idehist.uu.se

Maria Johansen, filosofie doktor i idé- och lärdomshistoria, Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet.
maria.johansen@lir.gu.se

Ingela Pehrson Berger, filosofie doktor i litteraturvetenskap, studerande vid Institutionen för lingvistik och filologi, Uppsala universitet.
ingela_berger@bredband.net

Leif Runefelt, professor i idéhistoria, Institutionen för historia och samtidsstudier, Södertörns högskola.

leif.runefelt@sh.se

Andreas Önnersfors, docent i idéhistoria, Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet.

andreas.onnersfors@gu.se

Hampus Östh Gustafsson, doktorand i idé- och lärdomshistoria, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet.

hampus.osthgustafsson@idehist.uu.se

Medlemskap/Membership

Medlem i Lärdomshistoriska Sällskapet erhåller årsboken *Lychnos* mot medlemsavgiften på 300 kronor. Anmälan om medlemskap ska göras via hemsidan www.tidskriftenlychnos.se.

Lärdomshistoriska Samfundet

(LHS, verksamhetsåret 2016–2017)

Vid LHS årsmöte den 5/2 2016 valdes följande styrelse, samtliga medlemmar verksamma vid Göteborgs universitet:

Ordförande: Andreas Önnersfors

Vice Ordförande: Britas Benjamin Eriksson

Sekreterare: Anders Pedersson

Vice Sekreterare/Lychnos-redaktör: Katarina Leppänen

Skattmästare/Lychnos-recensionsredaktör: Karolina Enquist Källgren

Revisorer: Johanna Wickberg och Elin Widfeldt

Revisorssuppleanter: Klas Grinell och Lisa Svensson

Mot bakgrund av diskussioner om LHS framtid föreslog en arbetsgrupp bestående av ledamöter vid samtliga universitet där ämnet Idé- & lärdomshistoria undervisas att styrelsen (och utgivningen av årsboken *Lychnos*) bör rotera mellan olika lärosäten. Först ut i turordningen blev Göteborgs universitet där LHS kommer att ha sin verksamhet mellan 2016 och 2018. Styrelsen påbörjade sitt arbete med ett konstituerande styrelsemöte den 22/3 2016. Bland annat utsågs en grupp att se över de befintliga stadgarna och anpassa dem till vedertagna föreningsstadgar (till exempel mötes- och dagordningsrutiner som i nuläget saknas). Detta skall inte minst underlätta utarbetandet av rutiner för överlämning av LHS och *Lychnos* till kommande lärosäte. Vidare är en viktig strategisk fråga att utarbeta en konkretisering

av LHS verksamhet utöver *Lychnos* på grundval av stadgarnas syftesparagraf och existerande diskussionsunderlag. Styrelsen har påbörjat att utarbeta en verksamhetsplan för 2016–2018 med konkreta målinriktningar. LHS finns även på hemsidan www.tidskriftenlychnos.se. Likaså finns det en Facebooksida "Lychnos" som även den kommer att användas för spridning av information och kontakter.

Konferensen "Idéhistoria på gång" kommer att anordnas av ämnet Idé- och lärdomshistoria vid Göteborgs universitet under hösten 2017 (mer information följer).

För LHS, *Andreas Önnersfors*

